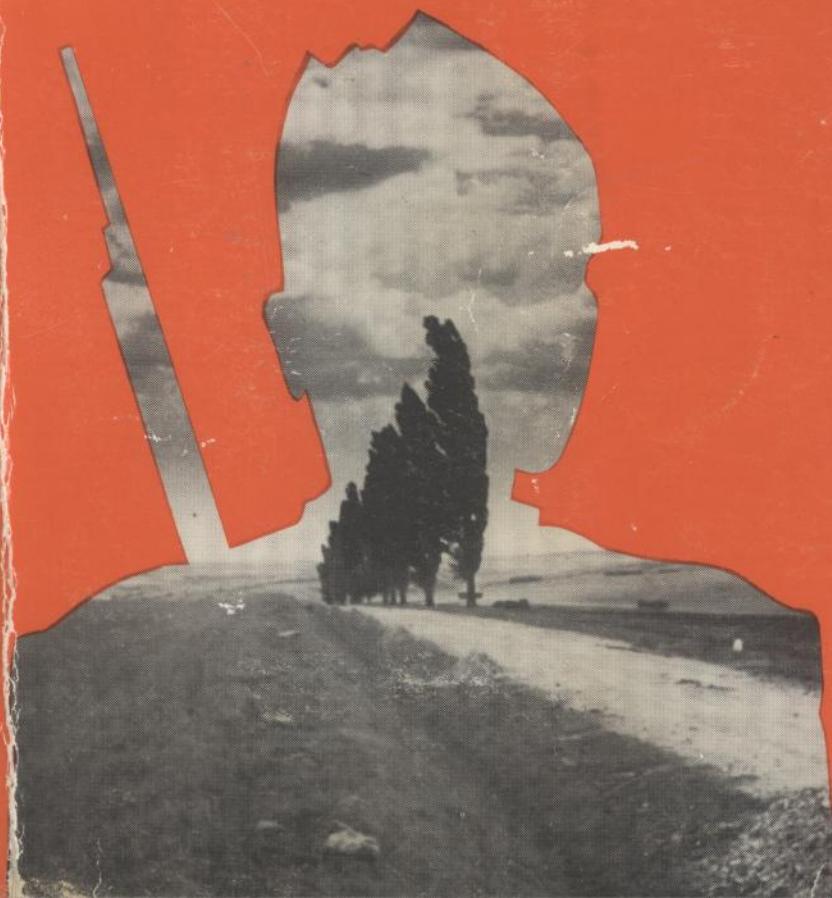

ФРОНТОВІ ДОРОГИ

ВІТАЛІЙ БЕНДЕР

VITALY BENDER

HIGHWAYS OF WAR

(Narratives in Ukrainian)

Published
by

S U Z E R O — D O B R U S

Toronto — New York
1987

ВІТАЛІЙ БЕНДЕР

ФРОНТОВІ ДОРОГИ

Видання

СУЖЕРО — ДОБРУС

**Торонто — Нью-Йорк
1987**

Видано заходами й коштом організацій
С У Ж Е Р О
(Союз Українців Жертв Російського Комуністичного Терору) в Канаді
та
Д О Б Р У С
(Демократичне Об'єднання Репресованих Українців в США) 1987 р.

Обкладинка роботи мистця
ЛІДІЙ ПАЛІЙ

ISBN 0-920365-38-8

Набрано і надруковано у Видавництві "Новий Шлях"

Published by the New Pathway Publishers Limited
297 College Street, Toronto, Ont., Canada, M5T 1S2

ВІД АВТОРА

До деякої міри цей твір є продовженням моєї книги нарисів "Станція Пугаловська". Проте, я намагався компонувати його так, щоб читачі, які "Станції Пугаловської" не читали, не мали труднощів із сприйманням змісту. Лише три чи чотири рази розповідь перегукується з моментами, насвітленими в "Станції Пугаловській". Тому читачам, які з попереднім твором не ознайомлені, раджу прочитати його, а тоді вже присідати до цієї книги.

В "Фронтових дорогах", як і в "Станції Пугаловській", нема нічого вигаданого, всі нариси оперті на фактах, лише прізвища деяких персонажів змінені із зрозумілих причин. Оскільки в книзі йдееться про події понад сорокрічної давності і оскільки все в ній відтворене з пам'яті, не виключено, що подавані мною дати в деяких епізодах не співпадатимуть з історичною хронологією, але не більше як на три-четири тижні в один чи інший бік.

Намір написати цю книгу я виношував давно, бо хоч остання війна прокотилася вогненним смерчем по нашій землі із заходу на схід, а потім назад, на еміграції майже не з'явилось детальніших описів перебування українців в Червоній Армії. В цій книзі читач знайде досить фактажу від літа 1941 до весни 1944 року — все очима молодого українця.

Можливо, це занадто амбітно з моого боку, але цю книгу я писав як для сучасників, так і для грядучих поколінь, бо стоси творів на цю тему, що з'явилися в УРСР, дуже однобокі, а часто — наскрізь фальшиві.

Віталій Бандер

ПРОЛОГ

*Ex, дороги,
Курява й туман...*

Позалишалися вони, безкінечні степові дороги далеко, далеко позаді, закурилися пилом-димом і припали часом. Іноді зміряєш на мапі покручені лінії туди й назад, складеш докупи і ахнеш — півсвіту перейшов пішки!

І якби ж лише перейти! А ще ж ту довжелезну відстань треба було перетремті в страху, вимучитись в голоді й холоді, часто в спеку, коли сорочку на спині піт переїдав протягом одного маршу, а нерідко в дощ, коли, здавалося, і в кістках хлюпотіла вода.

*Ex, дороги,
Курява й туман,
Та в серцях тривога,
Й степовий бур'ян...*

Ця солдатська пісня з'явилася уже після того, коли більшість доріг щезла позаді, коли сувеніром від них залишився вічний зуд в ногах. А спочатку, в 41-му й 42-му, дорогам не було кінця, вкритим шарами пилюги в жару, а в дощ подібним: до безкінечних стрічок чорного, липкого тіста. Ідеш, було, забръханий до пояса, звиклий уже до захополих бйців обабіч, побитих коней, поторощених гармат, возів і залишків різного військового майна.

А пропустить над головою небесна синява і поцілує щоку сонячний промінь, так відразу ж нагряне ревище сирен оскаженілих "штукасів" з іхніми червоними дзьобами і опущеними колесами, що так були схожі до кігтів шуліки. І від самісінського ранку й до пізнього вечора витріпують з тебе душу сирени й завивання бомб. І ось так аж до Волги, а опісля знову назад.

Ex, дороги...

І досі вони мені сnyться, і досі скрикую, проснувшись. На тих дорогах ми передчасно посивіли й постаріли. На тих дорогах канула наша юність і пурхнула в бевзvість молодість. Було, майнe думка, адже у віці, коли б лише горяч з дівочих уст знімати,... і гірко, до сліз, скривишся.

*І кохання найпершого
Не зазнали відлунь.
Чужинецькими стежсками
Пронеслась наша юнь...*

Давно те було. Але така вже людська вдача — чим далі відходиш від чогось, тим більше розчулюєшся і шкодуєш за тим, що залишилося в далечині. Сьогодні, які ненависні вони не були, але мені й доріг тих жаль. Іноді так хочеться потоптатися по них ще раз, тільки вже без "штукаcів" над головою. Але все уляглося так, що й це нездiйсниме.

Ну, що ж, тоді воскресимо їх такими, як вони в дiйсностi були. І пошли, Боже, щоб нашим нащадкам ніколи не довелося випити на них скільки горя й жаху, як довелося нам...

РОЗГРОМ

Того року літо перехлюпнуло далеко в осінь. Половина жовтня минула, а жара як в липні. Скрізь над степом висить хмарою пилюка. Пилюка в роті, в ніздрах, у вухах, від неї свербить пострижена голова, вона вкриває тіло, її повно в одежі. Лясни допонею по сорочці — і клубком здіймається курява.

Вздовж степової ґрунтової дороги — поляглі нескошенні хліба, висока кукурудза з вистиглими качанами, засохлі соняшники. Майже в кожного бійця в руці соняшникова шапка — всі пускають насіння, йдучи.

Раз-по-раз довжелезна колона зупиняється на дорозі. Деколи зупинки тривають по півгодини, немов би спереду якось несподівана перешкода. Вже перетнули кілька протитанкових ровів. Гори чорнозему, глини й валняку викидали наверх змозолені руки тисяч і тисяч змобілізованих людей. Цікаво, чи ці рови зупинили хоч один ворожий танк?

Частини маршують від самого ранку від степового полустанку, на якому вивантажилися. В дорозі нашешельон тричі бомбили ворожі літаки, одного разу у відкритому степу, коли потяг зупинився. Вилізши з вагонів розім'ятися, ми втопирили зір в західному напрямі, шукаючи станцію, але ні й, ні семафора не угледіли. Спереду нас один за одним стояли безліч поїздів.

Вздовж залізничного насыпу то ту, то там лежали скинені ушкоджені вагони, а також розбомблені паротяги, колесами вверх, як порізані підсвинки. І таке видовище протягом всієї подорожі.

Ралтом із синього неба, як із засідки — дванадцять "штукасів". Виуть сирени, землю устилають бомби. Хто тільки може, щосили біжить подалі від залізниці в кукурудзу, в соняшники, в узлісся. Скинувши вантаж, "штукаси" опісля полюють за окремими групами бійців в степу. Вони проносяться майже над нашими головами, поливаючи степ густим бортовим

вогнем. При одному їхньому залеті навіть видно, як німецький пілот сварився на нас п'ястуком.

Літаки, як зненацька настигли, так швидко й зникли. Пригнічені й здеморалізовані, по одному й гуртами, бійці плentaються назад до ешельону. Раптом спереду постать командира:

— Куди? Швидко назад, в степ! Зараз припетять знову!

І справді, дванадцять "штукасів" невдовзі знову терзають залізницю. Прямих попадань в ешельон не було, але без втрат не обійшлося. В двох вагонах очманілі тяглові коні зірвалися з прив'язі й стали стрибати з дверей вниз, а насип був високий. Майже всі вони або поламали ноги, або звикинули ший, або покалічилися в інший спосіб. Всіх їх пристрілили, щоб не мучилися.

Дуже жаль коней, а ще більше людей. З нашого й сусіднього ешельону загинуло до тридцяти бійців. Всіх їх знесли до одного місця, поклали головами до насипу, а ногами в степ, всіх прикрили шинелями. Викопали братню могилу, молоденький і весь сполотнілий політрук щось там говорив про вояцький обов'язок, але сумнівно чи його хто слухав. Кожний, мабуть, думав, що у дікого доля безжалісна — ще й до передової не дісталися, а вже відвоювалися.

Вивантажувалися ми затемна. Рампи-підвищення на полустанку, нашвидку зліплені саперами, були погаря ані до невізнання. Вони коливалися, всі дошки потріскані. В юрінах або застрявали гарматні колеса, або провалювалися коні. Вже й засіріло, а половина ще у вагонах. Командири, надриваючи голоси й дико матюкаючись, вигортали з бійців останні зусилля. Ми й без них не жаліли сил, бо кому хочеться опинитися під ворожими бомбами, та ще на стісненій станції?

Чвалаємо по дорозі, заливаємо потом, лускаємо насіння і все зиркаємо вверх. Небо чисте, ні хмаринки ніде, але, спава Богу, "штукасів" не видно й не чутно. От тільки як зупиняємося на дорозі, то з заходу доноситься глухувате стугоніння, схоже на безкінечне висипання каміння на щось тверде. Десь там спереду два військові молохи товчуть землю і все, що на ній.

Фронт напевно десь недалеко, бо інакше навіщо було вивантажуватися в цих місцях? Кажуть, що ми в південному ріжку Полтавської області. Я пробую відтворити мапу з пам'яті. Невже німці вже в Полтаві? І, мабуть, в Харкові? Ще ж недавно в газетах було повно описів боротьби за Київ, а вже й Полтава під загрозою. Але ж і темпо в клятих фріців!

Мовчазні, голодні, худі, благенько зодягнуті, а ще гірше озброєні, бійці плентаються по степовій дорозі, а за ними повзуть обози. Повз нас пробіг допереду молодший лейтенант Грудько, командир моого взводу. Нічого хлопець, можна жити. Правда, він надзвичайно різкий і вимогливий, коли потрібна акція, і дуже співчутливий і люданий, коли всі виснажені. І вигляд у нього такий, що зроджує у солдата довіру. У нашому взводі один я — бувший студент. Решта — моложаві шахтарі та сільська молодь, багато світу ще не бачили. А більшість селяків ще й досі на звуковому фільмі не бували.

Сам Грудько з Вінниці. Закінчив військову школу недовго перед війною, величого досвіду в маніпулюванні людьми ще не має. Йому 22 роки, на чотири роки старший від мене. Після кількох принаїдних перемовок він виділив мене з товпи, став запрошувати на окремі розмови, чого не схвалюють командири відділів. У нього і в мене — ті самі зацікавлення: джаз, бальні танці, фільми. Коли він хоче відпружитися, обов'язково відкликує мене набік і заводить розмову. Розпитує про знаменитий джаз ліліпутів, про співачку Кето Джапарідзе, про Клавдію Шульженко і Володимира Коралі, а мені розказує як знімали фільм "Богдан Хмельницький", де курсанти його школи і він теж грали польських жовнірів. З таких розмов обое ми виходили веселішими, вдоволенішими, ніби насправді побували на далекому, винятковому видовищі.

Колона знову зупинилася. Замилені коні повісили голови в знемозі. Їздові заглядали в колеса, цмокали язиками, просили один в другого колісної мазі. Скинувши рушницю і поклавши її на траву, я приліг збоку дороги поруч інших задиханих бійців. Хотів був скрутити цигарку, але завважив Грудька, який поспішав від голови колони. Угледівши мене, він усміхнувся, кивнув головою, мовляв, підступи ближче. Я звівся на ноги і з гвинтівкою підійшов до нього.

- Як ноги? — спитав він.
- Та ще носять...
- Вже недовго.

Він зробив жест, відомий всім чоловікам, що хоче залагодити невелику потребу, і звернув в придорожню кукурудзу, давши знати, щоб я спідував за ним. Заглибившись на кілька метрів в бадилля, він сказав в півголоса:

— Ідемо, брате, на фронт, але ніхто не знає, де він є. Так можна й дияволу в зуби заіхати. Німці відрізали все київське

угрупування, там зараз справжня каша. Багато частин оминули попону і наше завдання — спобувати пробити хоч вузенький пролім в кільці та уможливити вихід на схід тим, що не склали зброй. Нікому про це не кажи. Крути цигарку...

Ми разом прикурили і вийшли знов на дорогу. В кукурудзі він хотів був показати мені на мапі, де ми в той момент знаходилися, і він довго нишпорив в своєму плянштеті, але потрібної карти не знайшов. Але я завважив, що серед паперів в плянштеті також лежали ножиці. Ти диви, який господарний, подумав тоді я. Також мені кинулося в очі, що зобутий він не в хромових командирських, а звичайних кирзових солдатських чоботах.

Перевалило за полуцення. Сонце пекло зовсім не по осінньому. Хотілося істи. Ніздрі вловлювали запах свіжої зупи, заправленої зі смаженим салом. Мабуть невдовзі кухарі загукають нас до котлів.

Раптом долинув гуркіт тяжких моторів, власне гуркіт, а не гул. Отже — не літаки. Більше схоже на тракторний рокіт. І долинув він до нас без наростання в силі, а відразу досить голосно, немов би мотори були виключені, а потім їх завели на сигнал, на команду. Як коти, ми наштопорили вуха туди, звідки насідало рокотіння, до лісосмуги, що виднілася на півдні.

На дорозі все заніміло. І враз звідкись майнув лякливий, тремтливий оклик: "Танки!" І в той мент з узліска виповзли шеренгою танки. Було їх, може, до двадцяти. Майже взірцевою шеренгою вони поспішали до нас, утворюючи куцу паралелю до нашої дороги. Занімілі й скам'янілі, стояли ми на дорозі, а танки тим часом розвивали швидкість.

Нарешті голосна команда:

— Ворожі танки! Зайняти оборону! Артилерії бити прямим прицілом!

Легко викрикнути "Зайняти оборону". Але в чому вона, ця оборона, полягала? Що ми мали робити? Вкопуватися? Шукати надійнішого захисного місця? І як бути з обозами?

Чомусь думка метнулася до Микитівки, де ми формувалися і майже два місяці вчилися військового ремесла. Навчилися маршувати формацією, навчилися маскуватися, бігали з палицями в атаку, надриваючи горло до хрипоти викликами "Ура", повзали по землі по пластунському, загонисто рапортували командирам, що "ворог з позицій вибитий, завдання виконано". Нам показували, як в'язками гранат долати ворожі танки і завжди йти вперед, тільки вперед. Ні однісінського разу нам не показали, як організовано відступати, рятуватися від

загибелі. Німці вже перейшли Дніпро, всі наші збойні сили панічно втікали на схід, а нам на навчаннях навіть не можна було питати про "організований відступ", бо всяка згадка про відступ розцінювалася як підрив бойового духу.

Рівною лінією німецькі танки шквалом неслися до дороги і більше за велінням інстинкту, ніж з якихось розрахунків, ми попадали в придорожній рів, заклацавши замками рушниць. Загриміла безладна, недружня стрілянина. Навіть аби й дружня, то що можна вдіяти рушничним вогнем машинам, зодягнутим в крицю?

А танки наблизалися, весь час виростаючи в розмірі. Ми лежимо в рові, позаду нас дорога, захаращена обозами, а по той бік дороги — перестигла кукурудза. Принаймні, хоч є куди втікати.

Нарешті наші гармати й гарматки вдалили прямим прицілом, осягнувши або перелет, або недолет. Перелякані коні в упряжі загарцювали дібки, деякі рвонули з дороги в кукурудзу, попереки давши вози.

Немов би на команду на вежах ворожих танків з'явилися блиски, і в ту ж мить прямо на дорозі, без ніякого перелету, один за одним пролунало безліч вибухів. Танки били цільно. Нестяжно закричали поранені бійці, попадали, дригаючи ногами, коні, розлетілися в друзки кілька підвод. Мимо мене шаленою швидкістю шмигнуло колесо з воза.

І знову блиски на ворожих танках, і знову вибухи на дорозі, і знову піднята розривом стрілен земля падає на наші спини. Минуло всього п'ять, може десять хвилин, як ми угляділи танки, а на дорозі тепер не полк, а кваша.

Ще півгодини тому доброгою посувалося військо. Правда, плохеньке, підупале духом, але військо. Тепер на дорозі бігали без шапок збожеволії іздові, борсалися сюди й туди розгублені, наполохані командири, гасали з обірваними посторонками коні, в повітрі висіли ідкий дим, спалений тол, пилюка й розпач.

Ті з нас, що ще були живі й неушкоджені, зірвалися з рова, перебігли дорогу і шугнули в кукурудзу. Спочатку я біг з ґвинтівкою в руці, але вона видавалася такою важкезною, немов би руку мою відтягала пудова гиря. Скрізь поміж кукурудзою валялися ґвинтівки, і я теж кинув свою, як непотріб. На бадиллі позаплутувалися довгі кулеметні стрічки, звисали із стебел протигази. Весь я був мокрий від поту, ніби щойно переплив річку зодягнутим.

Вибігши на вигірок, теж укритий кукурудзою, я вперше оглянувся. Танки вже підступили до дороги. Всі вцілі іздові стояли біля своїх возів з піднесеними руками, а деякі вимахували білими шматинами. Щойно тепер я запримітив, що на кожному танку сиділи гурти німецьких вояків, може по п'ять до десяти чоловік. Чимало з них стрибуни на землю і зайнялися попоненіми. А танки тим часом переїхали дорогу і шугнули в кукурудзу. Кожний з них лишав за собою чисту смугу, неначе б вистригав на землі всю рослинність. Всі танки строчили по кукурудзяному полю з кулеметів.

Втікачі, як здичавіла отара, кидалися на всі боки і бігли останками сил. Після кукурудзяного пану почалася величезна плянтація цукрових буряків. У відчай бійці попадали на землю, тяжко відсалупуючись. А тепер куди? А тепер що? Підносити руки дотори? Але як? Руки треба підносити стоячи, але як тут випростаєшся, коли танки поливали все поперед себе густими чергами куль?

Ми бігли по буряках, отак навмання, аби не лежати на місці. Раптом показалася заглибина, а в ній засрібліла вода, щось на подобу великої калабані. Кількою нас стрибуни в неї з бігу, педве не шубовшнувшись у воду. Понад водою, ховаючись за крутим зрізом заглибини, вже було повно солдатів, серед яких я зразу впізнав молодшого лейтенанта Грудька, зодягнутого в однострій рядового. Один боєць напохват зрізав ножицями його русявого чуба. Лейтенант підганяв його, а той сік де і як попало, дуже нерівно. Грудько визбирував довкола себе упале з голови волосся, мняв і кидав у воду. Помітивши мене, він хитро моргнув і я стрибнув до нього.

— Зійду за рядового? — з гірким гумором запитав він.

Я вирвав ножиці з тримтякої руки бійця і заповзяўся підрівняти стерню на його голові. Пострижений, він виглядав дещо опецикуватим.

— У кого є біла хустка, або шматка? — гаркнув лейтнант.

Шматка швидко знайшлася. ЇЇ почепили на довгеньку палицу і висунули із заглибини.

— Хлопці, — повів зором Грудько довкола, — я тепер рядовий Грудько. Сподіваюся, що ніхто не видасть. А як колись і десь когось з вас скривдив, то смиренно прошу прощення...

Багнетом він видовоав ямку, поклав у неї пляншет і ножиці, і загріб землею. І майже в ту мить до заглибини підкотився танк. Зупинився, гуркочучи на малих обертах і жахаючи нас сталевими

гусеницями. З його спини на землю стрибнули двоє молодих, рожевошоких німців з короткими автоматами в руках. На головах шоломи, а рукави піджаків закочені аж за лікті. Обличчя суворі, штивні. Вони ступили до краю заглибини і жестами показали, щоб ми вилазили наверх. Обоє стояли як матроси, широко розставивши ноги. Поза переможців. Від них віяло зверхністю, владністю й погордою.

Танк, обіхавши заглибину, поїхав далі, везучи на своєму хребті ще з п'ятеро німців. А ці двоє випаштували нас в одну шеренгу — нас було чоловік 30 — і попровадили до дороги. А там уже на траві сиділи тисячі бійців, тримаючи руки на голові. Вздовж цього похнюплена люду стояли із зброєю наготові німці, один від одного метрів зо двадцять. Інші німці шастали по обозах, наказували їздовим випрягати коней з ушкоджених возів і заприсягати їх в уцілілі підводи, де коні загинули. Опісля мигами давали зрозуміти їздовому, щоб брав віжки і їхав спідом за іншими. Ми мовчки сиділи, аж поки остання підвода не проріпіла за нашими спинами — все полкове добро стало німецькими трофеями. Після того своїх обозів ми вже більше не бачили.

Різкими криками й ривкими знаками німці наказали, щоб ми підвелися й опустили руки, які вже почали бути терпнущі. В кукурудзинні й обабіч дороги в різних позах лежали мертві бійці. Особливо мені запам'яталася двоє. Вони впали поруч, парепельно, тільки один ногами в один бік, а другий в інший. Чи то навмисне, а чи ненароком одна гусениця танка наїхала на них і геть спресувала одному ступні, а другому — голову.

Визбирувати побитих червоноармійців німці не дозволили. Коли ми рушили під конвоєм на захід, сонце ще довго освічувало застиглі трупи по обох боках дороги. Ми йшли неспішним кроком, нервова дріж уже минула, поволі ми заспокоювалися і починали звикати до нової ситуації.

Ще ранком всі були зеленими, недосвідченими новаками. Тепер, побувавши у вогневому перехресті, ми почувалися ветеранами. За яких п'ять годин ми постаріли на місяці, а то й роки. То тут, то там починали лунати глухі розмови, від яких робилося приємніше. А подекуди й легкий сміх зривався. Поволі нас осипувала віра, що не все пропало, що й на цьому боці людське життя може жевріти.

Червонясте сонце сідало, а ми маршували вслід за ним. Далеко спереду тъмяно зарисовувалися силуети села.

НЕНАВИСТЬ

Десь перед заключенням німецько-радянського пакту про ненапад на екран вийшли кілька анти-німецьких художніх фільмів — "Професор Мамлок", "Боротьба продовжується", "Сім'я Опенгаймера" та інші. По попотничу гасали гестапівці в чорних одностроях, хапали людей, били їх, тортурували в підземеллях. І протягом всього сеансу клекотіло з голосників застрашливе "Гайль Гітлер". Деякі люди в залі скрикували, охкали або вибухали гнівом, але мене особисто всі ці жахіття чомусь не пронизували. Певно ж, мені жаль було позитивних героїв, переважно підпільних комуністів або їхніх симпатиків, але щоб переживати чи хвилюватися за їхню долю, то до такого не доходило. На ту пору я вже чудово розумів, що комуністи при владі чинили б над гітлерівцями такі ж самі брутальні вправи, а може й гірші. Так що плакати в хустинку нема чого. Виграв, то пануй. А програв, то страждай. Ось так тверезо оцінював я непримиримий конфлікт між фашистами й комуністами.

Тепер же, невмітий, голодний, спрагнений, в довжелезній колоні таких самих нещасливців я плентався на захід до Дніпра. По обох боках колони йшли дебелі, мускулясті німці з гвинтівками в руках, а деякі й з нагаями. Над всією колоною висіла наша проклята степова пилюка, яка видала очі і посмак якої, скільки не спльовуй, все залишався в роті.

Ми йшли крізь більші й менші села, крізь хутори, крізь містечка. З-поза воріт виходили жаліспіві українські жінки з глечиками молока, пиріжками, коржиками, окрайцями хліба, підбігали до колони, щоб передати істиво, але їх злісно переймали конвоїри, люто кричали і часто припякували стрілянням в повітря. Одчайдушніші з них кидали істиво в колону, полонені встигали дещо вхопити, але більше падало в дорожну пилюку. Голодні бійці падали на забруджену поживу, утворювалася колотнеча, порушуючи маршовий стрій. Підбігали конвоїри і били нагаями кого попало. Лунали зойки й стогін, а

часом і дорослий чоловічий плач. Жінки біля своїх воріт теж плакали ридма.

У впалих грудях розросталася ненависть, все частіше в пам'яті воскресали сцени з давніх фільмів, особливо сцени катувань. Але ж там катували людей посвяченіх, непоправних ворогів. А нас за що?

Від учора, коли нас захопили в полон, навіть води ні разу не дали. А небо, як на зло, чисте, ну ні хмаринки тобі. Хоч би ж короткотривалий, хоч би ж дрібненький, але дощ! Щоб виставити голову до неба, розявити рота й повити, ловити цілющи краплинни, щоб хоч трішки пригасити спрагу. Невже й за це битимуть нагаями? При цих думках я поглядав на конвоїрів і підживлявся ненавистю, що клубочилася в грудях.

Ночували на великій, відкритій галявині. У кого була шинеля, то ще так-сяк. Але в багатьох, і в мене також, шинелів не було. Разом з торбами-наплечниками шинельні скрути залишилися там, в кукурудзянні, коли ми втікали від танків. А жовтнева ніч вже й примороззю дихає.

Всю колону — десь тисячі три людей — стиснули на галявині, довкола якої отаборилися охоронники. Вони грілися біля ватр та по черзі спали, а ми, збившись до купи як вівці в холодний вітровій, сиділи або лежали на землі, намагаючись зігрітись своїм власним теплом. Настукався я тієї ночі зубами! І коли на сході завидніла кривава соняшна лисина, всі ми припали до неї зором, як мандрівники в пустелі до міражу, благаючи в думках, щоб сонце найскоріше струснуло з себе червоняvість і осіnilо нас своїм теплом.

Тупцюючи й здригаючи, вимахуючи руками, полонені викрещували із своїх немічних тіл рештки тепла і кожний про себе пробував вгадати, що буде далі — чи дадуть хоч крихту в рот або хоча б напитися? Щоб дати такій масі хоч по тарілці зупи, треба кількою польових кухонь, а їх ніде не видко. Лише поодалік, поміж гуртом дерев щось диміло. Звідти по одному й по двоє йшли німенецькі вояки, несучи в руках по чотири й більше 1dунок, з яких щось парувало. Вони несли сніданок своїм колегам, які, не відходячи від ватр, чатували оце полонене стовпище. З задірством саможалем ми мовчазно споглядали, як німці їли і дос舒心 запивали. Мене спочатку дивувало, а далі бісило те, що вони снідали, курили, сміялися, борюкалися, зовсім не звертаючи на нас уваги, ніби нас взагалі не було, ніби ми були скотиною, якій недоступні людські химери.

Після снідання німці заметушилися. Незабаром на галявину в'їхали кількох військових легких машин, з яких вилізли чисті, чудово зодягнені офіцери, всі в дібліску начищених чоботях, всі стрункі й підтягнуті як атлети. З ними прибули кількох нижчих чинів з мегафонами в руках, які, як вкоротці виявилося, були перекладачами.

Вигукуючи крізь мегафони, перекладачі наказали полоненим вилаштуватися в кілька паралельних колон, глибиною по три чоловіки кожна, і сортування почалося. Насамперед відділили всіх командирів з офіцерською рангою, від молодших лейтенантів і вище. Десять понад сто їх виступили з лав на відповідний наказ. Всіх їх відпровадили в окремий кут і залишили з охороною.

Потім наказали вийти із строю комісарам і політрукам, які теж утворили окремий гурт, але вдвічі менший від офіцерського. Потім повільно ходою німецькі офіцери рушили вздовж колон, пильно вдивляючись в наші обличчя. Недалеко від моого місця офіцер зупинився і тикнув пальцем на полоненого. Той виступив наперед. Німець зняв пілотку з його голови і якось так грайливо сковзнув п'ятірнею в чорній рукавиці по скуйовданому, не розчесаному чубові.

— Офіцір? — з притиском запитав німець.

— Ні, я — старшина, — мовив дещо притишено полонений.

Настиг перекладач і щось в півголоса вяснював німецькому офіцерові. Полонений подав свою вояцьку книжку, з якої перекладач подавав якісь деталі німцеві німецькою мовою. Офіцер взяв документ, перегорнув в ньому кілька сторінок, повернув полоненому і дав знати, щоб той став на своє місце в колоні.

Чистилище продовжувалося. "Чистка партії", шепнув мені Грудько, стоючи позад мене. Офіцер і перекладач пішли далі. Вишукували затаєних командирів і політруків по чубах. Ралтом відчутна полегша затепліла в грудях, дещо відтискаючи ненависть. На вишколі й на маршах я часто завидував начальству. Вони ішли краще, мали кращу одежду, пішки ходили мало, ледве не розкошували. Нас стригли, а вони викохували чуби. А тут ось ми, рядові злідари, чулися багато краще. Ніякою владою ми не втішалися, нам нема за що відповідати перед переможцями.

— Я невинний, я не хотів, мене змусили стати політруком! — раптом розсік тишу благальний крик.

З колони майже силою витягли молодого військовика і два

конвоїри, підштовхуючи його цівками рушниць, подались з ним до комісарської групи.

— А жиди є? — ляслуло з мегафону. — Всім жидам піднести руку й не опускати, поки не буде сказано.

Мною струснуло. Та й голови інших вояків помітно сіпнулися від несподіванки. Слово "жид" ми вживали й раніше, але в досить вузькому колі, в родині, в разомові з надійним товаришем. І вживали його однаково як в негативному, так і в позитивному сенсі. В ті часи серед молоді був дуже популярний артист-комедіант Хайкін, який близькуче читав гуморески Зощенка по радіо й на платівках, а також співав ходові пародії. І коли ми казали між собою "Оце жид, так жид", то висловлювали цим своє захоплення, мітили цю репліку як комплімент. Але щоб висловити " жид" публічно, офіційно, ось як зараз, такого нам ніколи не траплялося, і тому цей запит шмагонув нас зненацька, неначе із засідки.

Я повів очима в обидві сторони. То тут, то там стреміла піднесена рука. І цих відділили окремо, з яких дві сотні. І знову німецькі офіцери ходили лінивою ходою повз колони, свердлячи нас своїми холодними очима. Часом зупинялися.

— Юден?

Боець виступав з лінії, подавав військову книжку. Більшість з таких "висмикнутих" верталися назад в стрій, а декого скеровували до пригніченої єврейської групи.

— Ось тут ще один жид! — викрикнув хтось злорадним голосом.

Туди настигли офіцер і перекладач — і зрадженого єрея виволокли. Грудько виматювався пошепки. Що то людська ненависть! Зраджувати, видавати в отаких чорних, непроглядних обставинах, коли для німців всі ми " жиди" — яку ж маленьку й безжалісну душу треба мати! Кільком запідохреним в єврействі, якщо вони не мали при собі військових книжок, наказували опускати штани... Хоч ми, радянські громадяни, ще змалку були виховані від таких високих понять, як гідність і самопошана, але таке зганьблення, така відкрита наруга осідала в наших душах болем.

Оглушеніх, принижених, виснажених, без командирів, нас погнали далі на захід, до "зимового табору", як пояснювала кимось кинута чутка чи здогад. Йшли ми з похиленими головами, вже не реагували на стусани й нагай охоронників. Навіть говорити було тяжко, пересохлий язик і сухе піднебіння дуже боліли.

Деколи тяжко було вичути, чи ми живі, чи мертві. Лише ненависть до німців, що пекла в грудях, підтверджувала, що ми ще живі.

Грудъко, витискуючи крізь біль в роті окремі слова, пояснював:

— Про сортування я знат, для того й ножиці беріг. Ми хоч голодні й холодні, але вигляди на втечу є. А всіх командирів, політруків й єреїв — всіх їх під особисту охорону, і не вийдуть вони, брате, з-за колючої огорожі до кінця війни, якщо виживуть. Навіть якщо й виживуть, то й тоді над їхньою долею великий знак питання, бо еліти німцям не потрібно. Що ж до нас, то ще все втрачено...

Не ївши й не пивши, ми пленталися на захід три дні підряд. Кількою полонених померли на нічних стоянках від холоду, а кількох виснажених до краю бйців, що падали в пилюку під час маршу, пристрілила охорона.

В грудях пекла ненависть.

В Т Е Ч А

І знову ніч у полі. На цій місцині очувала, мабуть, не одна товпа бранців, бо все було витолочене як на току, ні травини ніде, ні стеблинни. Німці розпалили ватри довкола, а ми попадали на холодну землю від утоми й виснаження. Немилосердно хотілося їсти, а пити ще більше. Лігши черевом долі, лейтенант Грудько ледь чутно говорив в землю, осилюючи біль, спричинюваний пересохлими язиком і піднебінням:

— Ну, Мартюк, або сьогодні вночі, або ніколи. Уклінно запрошу до компанії. Якщо боїться ризикувати, то я спробую сам. Вже й зброя є, дивись...

В його руці білів оглядний камінь, не знати де підібраний.

— Все дуже просто, — провадив він з інтервалами поміж словами. — Десь за північ, коли ватри дещо пригасатимуть і німаків осиплюватиме дрімота, вибираємо місце між двома ватрами і повзком... Звичайно, спочатку роззуємося, щоб обйтися без тупоту, коли будемо бігти. Якщо доведеться боронитися, то оцей камінь в чобіті стане довбнею. Як огрую фріца, то й не писне...

Втечі відбувалися щоночі, а пару разів і серед білого дня. Не всім вдавалося, кількох одчайдухів застрілили вартові і іхні трупи показували нам вранці на пострах. Але з пару десятків таки вислизнули з цього пекла. Як там ім повелося на волі, і що собою являла воля під німецькою окупацією, ми не мали найменшого поняття.

— Ну, то як? — наполягав лейтенант. — Дивись, ми опинилися в стані, коли направду байдуже, чи цієї ночі впасти від кулі, чи завтра на дорозі від знемоги. Різниця лише в формі смерти...

Я дуже хвилювався, ляк холодним клубком озвався в грудях, але згідливо кивнув головою. Роззувшись, я зв'язав свої черевики шнурок до шнурка і повісив на шию. Лейтенант всунув камінь в один з чобіт, спробував його рукою на вагу.

— Зараз спочивай, набирайся сил, — шепотів він і мені вчувається гіркий усміх в його голосі. — До речі, невелика умова.

Якщо одного з нас наздожене куля й поранить, другий не звертає уваги й втікає сам. Ні в якому разі не здумай допомагати мені, якщо нещасливий жеребок обізбує мене. Бо тоді спіймають і тебе, і всерівно розстріляють. А якщо лихо спіткає тебе, на мене не надійся. Ясно?

І знову я згодився кивком голови.

Людська маса дрижала від холоду, стогнала й плакала уві сні. Хтось когось кликав, щось благав, хтось гаряче у чомусь каявся. Хтось у сні, чи в повній свідомості роздільно й з чуттям рецитував "Отче наш". А ми, намагаючись не зачепити нікого із знемоглих нещасливців, повзли до ватр. Деколи з полум'я виривалися довгасті язики, освічуочи на кілька секунд ширший терен. Затамувавши дихання, ми повзли й повзли. Я весь дрижав, зуб на зуб не попадав. Уявну оточувальну лінію, на якій палахкотіли ватри, ми мусіли перебігти в повний ріст і з "метеорною швидкістю", як образно висловився був Грудько. Переповзти крізь неї було неможливо, нас би обов'язково завважили вартові, що походжали від ватри до ватри.

Раптом в іншому кінці площи почулося голосне "Гальт", потім злісні німецькі вигуки. А далі — густа стрілянина і душу роздираючий лемент. Хтось уже нажився.

— Ось тепер, ну! — штовхнув мене в бік лейтенант і зірвався як кіт, трішки пригинаючись, а я вслід за ним.

Ми бігли безшумно, не дихаючи, націлюючись проскочити між двома ватрами, відстань між якими рівнялася не більше тридцяти метрам. Чи кричали німці "Гальт", я не чув, але грімкі постріли й свистіння куль повз нас немов би додали нам крил і ми відчайдушно бігли в смоляну ніч, окрім суцільної чорноти нічого не бачучи.

Вогні залишилися позаду, постріли ще гриміли, але рідше, долітали уривки німецької лайки. Чіпляючись за кущі, провалюючись в сухих колючих бур'янах, падаючи, здираючи на руках, ногах і обличчі шкіру, ми бігли як навіжені.

Нарешті Грудько зупинився, а я став поруч нього. Затуливши мені рота допонею, він наставив вухо до вогнів, які тепер блимали далеченько від нас. Потім він присів навпочіпки, намагаючись установити на тлі вогнів, чи не було за нами погоні. Стрілянина втихла. Було схоже, що ніхто не гнався. Довкола висіла тиша, яку хіба порушувало наше тяжке відсапування.

— Давай присядемо та обуемся, — порадив Грудько.

Він витрусив з чобота камінь, дістав з кишені онучі і без

особливого поспіху почав обуватися, а я пробував робити те саме, тільки ніяк не міг розв'язати шнурки, мої руки й досі тримали. Тут я завважив, що на одній нозі не було обмотки, десь розв'язалася й злетіла з ноги при втечі. Нічого, втрата невелика, обійтися.

— Нам би оце напитися, щоб ми хоч говорили могли по людському, — сказав Грудько. — Але нічого, не пропали до цих пір, то вже якось витерпимо.

Обулися, віддихалися, трішки спочили.

Грудько виставився на зорі, довше затримав зір на скибці місяця, що непорушно висіла вбік від нас.

У військовій школі нас вчили як визначати напрям по зорях, — знову озвався він. — Але це мені чомусь давалося тугувато. А от визначити по зорях час багато легше. Зараз десь поміж другою й третьою годинами ранку, що означає, що спереду нас ще з добрих чотири години теміні. Тепер так. Вчора на марші сонце сідало спереду нас, то ж, принаймні, знаємо, де є захід. За моєю орієнтацією, ми втекли в північному напрямі. Для цілковитої безпеки нам краще зробити невелике коло і вийти на вчорашню дорогу, але прямувати по ній на схід, а потім, за якийсь час, знову звернемо на північ, може натрапимо на село чи хутір...

— Чому на північ? — здивувався я.

— Чому? Пам'ятаєш, німці заатакували нас з півдня, із смуги, яка ніби була в наших руках. Отже, туди вони щойно ступили. А з півночі — ніякого руху, значить на тих теренах вони утвердилися давніше, з чого виходить, що там іх тепер не так густо, що для нас краще.

З резонами лейтенанта я охоче погодився і ми рушили обходом до вчорашньої дороги. Ступивши на неї за яку годину, ми вдарилися на схід, жвавими кроками ступаючи по м'якому настилу пилюки та віддаляючись від місця, де оточені вартами, в голодних мухах роздумували про порятунок наші товариши.

По знайомій дорозі пройшли ми кілометрів чотири. Двічі ми сходили з дороги і занурювалися в бур'янах, пропускаючи вантажні машини, що світчи фарами на повну потужність, поспішали із сходу на захід. Згодом ми зійшли з дороги і попрямували на північ. Наш зір, вже добре звикнувшись з темінню, безпомилково вирізблював принагідні дерева, телеграфні стовпи, скірти соломи і схоплював поблизу ляндушафт. За спрагу й голод були забули, а тепер, відчувши відносну безпеку, шлунок і уста нетерпеливо домагалися хоч краплину води.

Ставали ми часто, прислухалися. Вчулося, ніби загавкав пес. Ступаючи обережніше й повільніше, мий далі трималися курсу на північ. Раптом чи то причудилося, чи направду вчулося щось ніби схоже на музику не то з патефону, не то з радіоприймача. Музика під ранок — комусь справді добре живеться. Аж тут спереду вирисувалися перші хати якогось села. Самозбереження владно диктувало нам оминути цей населений пункт, а спрага, як цівка рушниці над карком, підганяла до хат. Низько зігнувшись, ми наблизилися до перших хат, але заходити у вулицю не відважилися. Натомість перелізли через тин і шугнули в огорod. Під ногами зашаруділа якась огудина і, не змовляючись, ми впали на коліна і миттю нашарили кілька перестарілих, загрубілих огірків, але ми не зважали, хижо відкушували й поквално жували. Вони були гіркуваті, але наявність в них вологи обертала їх в наших очах в райські плоди. Лежучи в огудині й жуючи огірки, ми тепер прислухалися до патефону уважніше, з якого линув милозвучний мотив. Разом з мелодією долітав сміх і уривки чужої мови. Було схоже, що десь на всю пару клекотіла вояцька вечірка. Також доносилося відлуння від ходи по твердій землі на вулиці, злітали німецькі оклики — мабуть, перегукувалися вартові. Було ясно, що в селі стояла якась німецька частина, може транзитом на фронт.

Згодом ми перелізли в наступний огорod, а потім в третій. З огородів ми могли виріznити, що у всіх дворах стояли авта, мотоцикли і якісь вози на гумових колесах. Ось так по огородах ми перейшли все село. Передостання хата виглядала як в казці — на курячих ніжках. Від неї й невеликого перекошеного хліва віяло давністю й страдницькою біdnістю. Подвір'я було голе — ні авта, ні воза. Сумнівно, щоб німці погодилися розквартируватися в такій мізерії.

Після огірків наші язики почали відтухати, ворочати ними стало легше. Нашвидку порадившись, ми вирішили спробувати щастя в цій біdnій хатині

ХОРОШІ ЛЮДИ

Ми підкралися навшпиньках до дверей. Хата була того зразка, де прильба не на вулиці, а в дворі. Над прильбою нависала стріха, підперта кількома стовпами. Прильба тягнулася вздовж стіни від дверей до фасаду. І хата, і прильба від давності осіли, і два вікна над прильбою, що висвічували в двір, помітно перекосилися.

Навпочіпки, Грудко підкрався до вікна по прильбі і зашкрябав по шибі. Трішки перечекавши, зашкрябав ще раз. В середині щось зашамотіло і долинуло легке відкашлювання. Потім заскрипів засув і двері відчинилися.

М'який чоловічий голос спитав:

— Хто тут, і що вам треба?

— Ми втекли з полону, поможіть чим можете, — з благальним відтінком в голосі висповідався Грудко.

Коротка павза, а потім знову той самий м'який голос:

— Заходьте...

На хороших, чудових людей ми натрапили! Були це старші, пожилі люди, яких в народі звикло називати дід та баба. Обоє вони засутилися, замикалися в теміні, бо світити було нерозсудливо, а може й не було чим. Пораючись, старенька жінка примовляла як рідна мати:

— Це ж ви, бідні хлоп'ята, голодні як бездомні пси. Що ж той німець надумав, га? Гнали тут через наше село отаких як ви, то без сліз не можна було дивитися, не люди, а тіні. І нічим не можна було допомогти бідолахам, забороняють оці нелюди. Та вони ще гірші, ніж наші... Ось нате хоч холодної картоплі в мундурах, і хліб осьдечки...

— Бабусю, води, води...

Вдвох ми випили більше піввідра води, а бабуся лише сплескувала руками та хрестилася, дізнавшись, що нам не давали три дні пити. Дід скрутів цигарку із самосаду, прикурив під покою, ще раз легенько відкашлявся. Говорячи впівголоса,

розпитав нас, звідки ми родом, коли попали в полон, де і як. І нам розповів дещо. З його слів виходило, що німці захопили цю місцевість з місяць тому.

— Сяк-так живем, даємо раду. Вже й нова влада є. Маємо старосту, поліцію. Деколи й німецька влада навідується з району, все підганяють нас, щоб рятували врожай. Біда нам, хлопці. Хто не прийде, то насамперед накладає руку на врожай. А чим його, отої врожай рятувати? Ні коней, ні волів, ні машин, все погнали на схід, евакуювали. Та й чоловіків майже не зсталося. А все ж пробуємо, і я вже ходив з косою. А жінки з серпами. Мало-помало, та й щось нацюкаємо. Всі зернові перестояли, майже геть чисто осипалися, рятуємо що можемо, та й про себе не забуваємо, не погано запаслися зерном. Ото істе хліб з нового врожая. Ну, а ви ж як, куди прямуєте? — знову зацікавився дід нашою долею.

— І самі не знаємо, — признався Грудько. — Ми ж у військовій одежі, на люди не можна показатися. Не знаєте, ловлять тут таких як ми?

— Ще й як! І німці, й поліція. В поліції є чимало вирозумілих хлопців, як зустрінуть вас один на один, то ще й поможуть як порадою, так і їстивом. А є й погань. Як натрапите на такого, то діло пропащає, доставить німцям в два рахунки, щоб у очах нової влади в хорошому світлі опинитися...

Ми слухали і більше, прикінчили казан картоплі й паляници хліба. Так найшлися, що й здихнути було важко. Затягнувшись дідовим самосадом, сп'яніли, давно не курили.

— Знову ж, що ж оце німець витворяє з полоненими? — проводив далі. — Хіба ж можна отаку масу людей морити голодом? До нас уже дійшли чутки, що полонені (він казав "плінні") вмирають сотнями у відкритих таборах... А люди ж чекали їх, надіялися на них. Зараз перед людей знову якась непевність, знову вселюється страх. Бо що, що, а боятися ми навчилися. Це, хлопці, не моя хата. З моєї хати мене викурили в 31-році. В ній тепер мешкає родина секретаря сільради. Він евакуювався, а жінка й діти залишилися. Іду оце недавно з косою по вулиці, а з хати вибігає Тетяна, секретарева жінка. Каже, Гавриле Івановичу, може молочка вам треба, бо ж у вас і корови нема. Або масла чи меду. А я й гарненько подякував за пам'ять та й кажу: та вже якось обходилися до цих пір, то й далі не пропадем. А потім так прямо й кажу йй: слухай, кажу, Тетяно, не піддобройся й не присолоджуйся, за хату не бійся, живи собі на здоров'я, з хати виселяти тебе не буду. За хату, кажу, я переболів давно — це діло

наживне. Хата, кажу, шматувала мою душу болем, коли нас з жінкою і найменшим сином на сніг викинули, на мороз, навіть кожухів не дали взяти. Багато води втекло з тих пір, живи собі...

Бабуся тяжко зітхнула. А старий, підхоплений спомином, розказував далі.

— Що з чужих людей спитаєш, коли й свої рідні не кращі? Було нас, хлопці, четверо братів. Я був найстарший і найзаможніший. А ті молодші теж жили непогано, показніші хати мали, скотину всяку тримали, в розкулачку їх лихо оминуло, хоча й середнякам тоді дісталося. Ну, забрали у мене все, викинули з хати з голими руками. Два сини в армії, а наймолодший, йому тоді 16-й рік пішов, з нами. Куди ж подінешся, га? На току у мене такий плетений половик стояв, стіни виплетені з лози, а дах солом'яний, половину яшну тримав в ньому для скотини. Ото й пішли ми в той половик. Добре люди тикнули нам пару хлібин, шмат сала. Але як ти всидиш в половику в таку зиму? І вогню розвести не можна, солома ж срізь. Пішли ми вечором до братів хоч погрітися. А вони як змовилися, і в хату не пускають. Тикають на дверях всяке істиво і провожають далі, благаючи, щоб ми більше до них і на поріг не з'являлися, бо, кажуть, тінь чорну на них наводимо. Рідні брати! Ось це, хлопці, болить і досі. Болить і не гойться, а хата...

Дід говорив м'яко, в його словах і тоді не вичувалося ненависті, лише віяло від них глибоким сумом і болем, і той біль чомусь передавався й мені. В мені зажеврів відчутний жаль до нього. Та далека епопея "розкулачки" зачепила лише краєчок свідомості моого покоління. Наше дитяче сприймання в ті далекі роки лише зареєструвало оту взаємну жорстокість дорослих людей, що виганяли один одного й малих дітей на мороз майже роздягнутими, але глибокої психологічної травми в наших душах не лишилося. А діда й багатьох інших те лихоліття зневірило назавжди. Всякий катаклізм залишає за собою пам'ять і слід. Але пережити його, усвідомити його надприродний сатанинський жах, розуміти його підґрунтя, бачити власними очима загальне людське падіння і відвертання в найтчічу хвилину брата від брата — це і була глибока душевна травма. І твердий рубець того шраму в дідовий душі я відчував. А його милосердя до Тетяни і її дітей майже урівнювало його в моїх очах із святим. Слухаючи його, я думав: навіщо ж руйнувати, нищити отаких людей, без присутності яких все людське плем'я дрібніє, стає дикою отарою? Чи, може, задля цього їх і нищили?

— А, будь воно, те минуле, — байдарішим голосом сказав дід.

— Вас ось треба якось спорядити. Ви що ж, до товаришів

надумали вертатися, чи як? Їйбо, не знаю, що вам і порадити. Маєте якісь документи? Військові книжки? І не показуйте ні кому, зацупають знову до полону. З того, що я побачив за оцей місяць, не радує мене німець, хлопці, не того я від них сподіався. Кажуть, колгоспи так і залишуться. Вирішуйте, хлопці, самі, де вам краще буде. А вже й сірти почне скоро. Ми із старою дамо вам хліба, я сипну самосаду, газетка знайдеться, щоб було з чого скрутити. А із сірниками біда, маємо лише дві коробочки, а чи постачатимуть німці нам якісь товари, ніхто не знає. То ж більше десятка сірників уступити не можу! І з одежою у нас скрутно, самі в лахмітті. Є пара златаних-перелатаних свиток на горищі. Раджу взяти, вночі пригодяться, бо на холода завернуло. В моєму огороді, в самому кінці, росте терен, густий, і листя ще не осипалося. Назгрібайте там огудини і всякого сухозелля на підстилку, і спіть. Стара в обід винесе вам чогось гарячого поїсти. А німців не бійтесь, до нас вони не зайдуть. Вони люблять вгощати туди, де є кури, свині, молоко. Коли добре стемніє, отоді й рушите в дорогу...

Так ми й зробили і щасливо переднювали в тернях. В обід, коли ми з казана їли смачний гарячий борщ, принесений бабусею, я завважив на тернині кусень паперу, що наштрикнувся на шпильку. Це була німецька листівка. Видрукувана на дешевому папері, вона пожовкла й трішки розлізлася, мабуть від дощів. Частина друку стіклася в чорні смуги, але деякі рядки можна було прочитати. Листівка закликала населення утруднювати відступ Червоної Армії, псувати мости, уникати копання протитанкових ровів та "вбивати комуністів і комсомольців".

У мене й ложка випала з руки. Боже милостивий, німці і комсомольців вважають опорою влади! Тобто, мене також, бо і я ношу комсомольський квиток. Квиток то я ношу, але стовпом влади я ніколи себе не вважав. В пам'яті зринув день, коли мене й інших приймали до комсомолу. Це було в 10-й класі. Збори були якісь несерйозні, хіхоньки та хахоньки. Ніякого піднесення ні я, ні інші не відчували. До комсомолу вступали всі ті, хто мріяв про вищу освіту. Бо на вступних іспитах до інституту обов'язково питали: комсомолець чи ні? Якщо ні, то чому? І ось тоді казати, через "отаку дурницю", можна було спіймати облизня на порозі вищої освіти.

Я передав листівку Грудьку, а сам негайно знайшов свій комсомольський квиток.

— Ти й досі його носиш? — здивувався Грудько. — А я свій викинув ще в кукурудзинні. І військову книжку пошматував... Викини геть, бо німці розцінюють комсомол серйозніше, ніж ми.

Отак у дідовому огороді прикопав я під тином свої військову книжку і комсомольський квиток. Та листівка добряче мене прилякала.

Як сутінки впали на село, ми знову зайшли до хати. Бабуся знайшла стару переплатану наволоку і обернула її в торбу. Наповнила її хлібом, вареною картоплею, поклала кілька цибулин, пучку соли, пару десятків просолених огірків і літру питтєвої води. Щиро подякувавши хорошим господарям, ми рушили по огородах в напрямі, з якого прийшли. Йшли ми приблизно до місця, де втекли з полону.

Ситіші, певніші себе, ми йшли сміливіше. Дідові свитки, добряче витерті й стріпані часом, гріли добре, ми аж упрівали. Ось так в житті буває. Вчора — абсолютна безнадія, а сьогодні вже й на пісню тягне. За одну добу наша ситуація змінилася. Що то значить натрапити на хороших людей.

На пам'ятну місцину, з якої ми втекли, втрапили легко. Вчора тут тримтіла маса знедоленого люду, а сьогодні — ні душі. Біля попелищ, що були ватрами, знайшли кілька порожніх бляшанок з під консерв, пару підібрали, згадутися для готовання страви. Вийшли на знайому дорогу, яка тепер була нашим головним орієнтиром, як вісь вона єднала схід із заходом. Вирішили йти на південний схід. Йшли полями по нескошених хлібах, невикопаних буряках, не зібраний кукурудзі. Навіть натрапили на рештки баштану, де ще лежали стиглі-перестиглі, але дуже малі кавунині дині. Більшість з них уже починала гнити, але траплялися й тугі. Зірвавши кілька країшків кавунців, віднайшли покинutий курінь, в якому було напричуд затишно і в якому зберігся отой своєрідний баштаний запах. Сіли на розісплане сухе сіно і затрапезували кавунами. Скурили по самосадній цигарці, решту зірваних кавунів примостили в наволоці, пригодяться. В курені було як в хоромі, з нього повівало спокусою залишитися на день чи два і набратися більше сил.

Але спокусі ми не піддалися. Неохоче, а таки рушили в дальшу путь. В невеликому узліску натрапили на прив'язаного до дерева коня. Хто і коли його тут залишив? І чому прив'язаного? Він, бідний вискуб довкола все ютивне, згрiz всю кору аж до відмітки, куди міг дістати головою. Лейтенант відв'язав коня і смикнув його за собою, але він не рушив з місця. Я вдарив його по клубі, він якось дивно стрибнув і знову завмер на місці. Оглянувши його в темніні уважніше, ми знайшли, що одна нога була сильно ушкоджена, мабуть уламком, бо шкіра була пірвана. Тією

ногою він відмовлявся ставати. Виходило, що ми йшли по терені, де кілька днів тому відлунали бої. Звідси видно теж робилися спроби розімкнути німецьке кільце.

Ми нарвали і назгрівали по доброму оберемки сухої трави і кинули коневі, але він навіть не понюхав її.

— Але ж і дурні ми, — підсумував Грудько — Не згадауєшся? Бідна конячина помирає від спраги, а ми й тикаємо траву. Діставай пляшку з водою...

Лейтенант стулив долоні в пригоршню, піdnіс її до конячої морди і сказав мені:

— Лий воду з пляшки на мої долоні, але обережно, потрохи, щоб не пропала й краплина...

Кінь аж захлинявся, так поквапно смоктав цілющу вологу. В плящі вже не залишилося нічого, а він лизав і лизав Грудькові долоні. І враз ніби повеселів.

— Що для спрагненого коня пляшка води? Мабуть, віддамо йому й кавуни, — запропонував лейтенант.

З попередньою жадобою кінь розправився й з кавунами. Грудько поляскав його по шиї і з жалем в голосі сказав:

— Все, браток. Більше нічим помогти тобі не можемо. Не поминай лихом...

Кінь ожив на наших очах. Він тепер вдоволено схрапував і нахилив голову до покладеної нами трави. Віддаляючись, ми й далі говорили про нього, надіючись, що тепер він з узліску вишкандиває й на трьох ногах, а там може хтось з місцевих людей його побачить, догляне, якщо нога не зовсім перебита, і драма матиме щасливий кінець.

Внедовзі натрапили на польовий стан, де в кращі часи отаборювалися трактористи та інші механізатори в час посівних кампаній та жнів. Кільканадцять дерев'яних хаток на колесах, дуже схожих на ярмаркові лотки, стояли "вулицею". На деяких з них в стінах чорніли діри, хтось вже повідривав дошки. Ми намірилися зайти в один з ціліших, але раптом кілька пар рук охопили нас ззаду і в місячному сяйві блиснув ніж чи багнет. Наша торба зникла.

Отамившись, побачили довкола себе кільканадцять бійців. Двоє чи троє з них були в шинелях, а решта в одних благих армійських сорочках. Пересвідчившись, що ми теж іхнього поріддя, вони посмирніли і запросили в поток на розмову. Виявилось, що вони були з частин, які пробували розірвати німецьке кільце з півдня. Їх спіткала така ж доля, як і нас. Майже

весь склад попав в полон, мало хто викрутися. Блокають тепер ось такими групками, не знають, куди подітися, що робити.

— Німцям, хлопці, нє попадайтесь, — не радив, а майже наказував Грудько, розказавши про наш досвід.

Між тим, вони поїли всі наші припаси і винувато вибачалися, бо в роті теж нічого не мали вже чотири дні. Грудько, не без легких крин в голосі, сказав, що в попі є достатньо пожив: можна знайти картоплю, цукрові буряки, кукурудзу, кавуни. Треба лише розглянутися довкруги, а не чекати "поки хтось підвезе провіянт".

Ми розказали ім про ситуацію в місцевостах, окупованих німцями раніше, так як нас інформував дід, припускаючи, що такі самі порядки німці запровадять і в новозахоплених теренах.

— А може з'єднаємося в невеличкий загін і будемо потрошити німця в запіллі? — запропонував нерішуче один боєць в шинелі, але його миттю всі застикали, і він більше не озивався.

— Скільки вас тут? — пересвідчився лейтенант.

— Чотирнадцять.

— Раджу вам, хлопці, розділитися по два-три, легше буде промишляти і безпечноше просуватися...

— Просуватися куди? — розпучливо домагався низенький солдат.

— Куди? — і лейтенант з хвилину надумувався. — А туди, куди велить твоє власне сумління. Тут, хлопці, кожний сам за себе.

Лейтенант підвівся з нар, і я теж став на ноги.

— Якщо питань і претенсій більше нема, то ми рушимо. Дякуємо за компанію і хай щастя товаришує вам всім довгодовго...

Хлопці теж підвелися. Один з них підійшов до нас і повернув нам дещо нашого самосаду.

— І вам теж щасливої дороги! — сказав він теплим, товариським тоном.

Всі інші проводжали нас пригніченою мовчанкою.

ХОЧ РАК, ХОЧ РИБА...

Йшли ми швидко, заповзявшись наздогнати фронт. Скрізь виднілися сліди недавніх боїв: розгаратані танки "КВ", обгорілі радянські й німецькі авта, колеса від возів і машин, непоховані мертві червоноармійці, від яких вже несло сопухом, заблукали коні, деякі з хомутами або шлеями на шиях. Тинялися навмання гурти овець і корів, блукали загублені, оторопілі лошата...

На південний схід ми прямували більше за інстинктом, мабуть тому, що звідти приїхали, там формувалися й пройшли короткий вишкіл в Микитівці. Йшли лише вночі, вдень знаходили сховище й спали. Через два дні підійшли до широкої ґрейдерної дороги, по якій в обидві сторони досить часто котилися важкі німецькі машини.

Якраз сіріло. Шукаючи сховища, ми вийшли на ледь виступаючу з рівнини лисину, від дороги метрів чотириста. На лисині стояв величезний комбайн, який, мабуть, колись вийшов з ладу і його там залишили як безнадійну річ. Всі дерев'яні борти й панелі були з нього здерти, залишилася лише купа ржавіючого заліза на колесах. Скалічений комбайн стояв там, мабуть, не один рік, бо його оточили височезні бур'яни, які, тепер засохлі, цілковито ховали колеса і весь його живіт від світу.

Заледве чи хтось захотів би витрачати свій час на оглядини цього непотребу. З цих міркувань ми вирішили переднювати під "степовим кораблем", як ще недавно радянські газети охрещували цих велетнів. Земля під комбайном була як рівна долівка, ніщо там не росло, бо соняшні промені туди не досягали. Підмостили сухих трав, ми впали й заснули.

Проснулися від галасу. З три десятки жінок і кількою чоловіків з якогось поблизу селаловили в полі безпритульних коней. З семеро вже стояли вкупі і їх тримав за повод змужнілий юнак. Вся ця біганина відбувалася занадто близько, але іншого виходу не було, хіба тихо сидіти й надіятися на долю.

З-поміж спиць колеса я уважно спостерігав селянську

винахідливість. Все робилося просто й мудро. Деяких коней жінки приманювали до себе морквою чи іншою лакоминою, а дуже недовірливих займали живим ланцюгом і скеровували до жінок, які стояли великим півколом, і інтервалом в 20 чи 30 метрів, єднаючись між собою натягнутими мотузками, що провисали десь з метр від землі. Коні бігли в прогалини поміж жінками, а углядівши натягнуті линви, ставали з ходу. Жінки негайно перелаштовувалися з півкола в коло, з конем посередині. Кінь шарахався сюди й туди, але виходу не було, скрізь дорогу перетинав натягнутий мотуз. І поволі кінь здавався, остигав, а невдовзі опинювався біля хлопчака-коновода. Дивна коняча логіка, думав я. Без надуми кінь перестрибне глибокий і широкий рівчак, а от натягнутій линві ради не дастъ, для нього вона чомусь видавалася нездоланною перепоною. А кінь належить до більш розумних тварин.

Трохи далі стояли кілька розкарячених корів, які не могли рухатися через невидоєне й перегоріле у вим'ї молоко. Тітки пробували роздоїти їх, але корови брикалися від болю і жалібно мукали. Вся ця скотина була евакуйована із західніх областей і або розгублена на полях, або просто покинута в обличчі білескавичного німецького просування. Чи то з дозволу німців, чи з власної ініціативи селяни виловлювали всю скотину для власного вжитку.

Бачили ми також гурти селян з лопатами, які хоронили знайдені трупи радянських солдатів. Фронт прокотився швидкою хвилею, розкуювдив усталені норми, багато речей обернув догори ногами і люди тепер намагалися якнайшвидше повернутися в нормальнє русло. Війна чи не війна, а людина повинна здобувати засоби для існування свого і своєї родини.

Цікаво, чи селяни ставили над місцем поховання червоноармійців хоч якісь знаки? Чи обшукували трупи перед захороненням, щоб знайти документ, посвідку чи лист з дому та в той спосіб визначити кого саме вони ховали, щоб пізніше повідомити жінку, дітей, родичів?

А своїх впалих вояків німці ховали велично. За час наших блукань одного разу перед ранком ми наткнулися на могилу німецького вояка. Чудовий, симетричний надгробок, майстерно витесаний вояцький хрест, шолом на ньому в злегка перекошеній позиції і випалений напис на хресті — ім'я й прізвище солдата, дата народження й смерти, його військовий номер. Від цього виду повівало скорботою й посвятою. А за наших впалих не дбали ні свої, ні чужі...

По ґрейдері мандрували люди, переважно чоловіки з торбами, або просто налегко. Одні прямували на схід, інші — на захід. Останніх було багато більше. В другій половині дня, коли повці коней зникли, ми завважили як німецьке авто зупинилося на ґрейдері, трохи вліво від нас. З нього вийшли з четверо німців і почали зупиняти піших мандрівників. Що вони там питали й домагалися — про це могли сказати лише самі мандрівники. Але з усіх зупинених німці скидали шапки і надівали їх назад на голови, після чого мандрівники рушали далі. Одного затримали, посадили в машину й поїхали.

Грудько і я зглянулися. Та невже й тут,далеко від фронту, розшукають радянських командирів і політруків? На щастя, відповідь на це питання ми дістали швидко. Двоє чоловіків зійшли з дороги приблизно напроти комбайну. Знайшли вигідніше місце десь метрів сто від дороги й посадили мабуть перепочати та перекусити. Іти до них було ризиковано, але нас мучила цікавість кого чи чого німці шукають.

Лейтенант зодягнув світку, скинув пілотку і повзком між бур'янами подався до двох цивільних. З відстані яких півсотні метрів загукав іх. Неохоче, з помітним внутрішнім опором, але хлопці таки підійшли ближче до комбайна. Вони розказали, що німці зайняли їх на якісь переправі сім днів тому, вже в Харківській області. В армії вони не служили, обоє трактористи і обоє провадили свої машини на схід. На переправі утворилося стовплице. Німці переправилися через річку десь збоку і відрізали переправу від радянських формаций. Маса евакуйованого народу завернула назад, додому. І вони теж, бо запасовий гас в іхніх бочках і так скінчився, заливати в мотори не було чого. Тепер вертаються до своїх родин в Кіровоградській області.

А кого ото німці шукають на дорозі? О, на такі застави вони натрапили вже не раз. Німці вишукують або втікливих полонених, або блукаючих в запіллі червоноармійців, багато з яких вже встигли переодягнутися в цивільну одежду. Але зацуплювати їх легко. Німець скидає затриманому шапку і якщо голова пострижена під нульовку, значить — вчорашній червоноармієць. І рідко коли помилюються...

Ми слухали і серця наші, як тоді модно було висловлюватися, провалювалися в п'яти — нічого собі новина! З ютива в обох мандрівників був лише черствий хліб, яким вони поділилися з нами. Перед віходом дали нам самосаду й подарували кресало, показавши як викрешувати іскру та як тримати моховий фітіль, на якому іскра відразу ж починає тліти.

Ми повернулися до комбайну. Влігхись на підстеленій траві, Грудько почав нарікати:

— Отакі, брате, діла. Хоч риба хоч рак, а Кандиба дурак. Хоч рак чи риба, то дурак Кандиба. Хоч сяк, хоч так, а Кандиба дурак. Не помогло мені й те, що вчасно зрізав чуба. Нема виходу, всерівно зацуплять, навіть якщо й цивільну одіжку роздобудемо. Чи є ще в світі інша така армія, як наша? Все в ній зроблено так, що ворог навіть спілочи визначить, хто офіцер, а хто рядовий. Зняв шапку — ага, є чуб, значить офіцер. А коли постриженій під корінь, значить рядовий. Оце б тепер мені придався чуб. Чуб і цивільна одіжка — і вже паном діло. А ти бачив хоч одного постриженого німця? Ти завважив, яка у них шикарна шевелюра?

Він сплюнув з досади.

— Не знаю, чи розумно я чиню, що не повертаюся до Вінниці, — раптом засумнівався він. — А ти сам звідки? Вибач, я вже здається, питав, але забув...

— З півдня я ... Волноваха, Маріюполь, Цареконстантинівка. Близько Озівського моря...

— Думаєш, що твої місця вже в німецьких руках? — зондував лейтенант.

Я здивгнув плечима — хто зна? В офіційних звідомленнях навіть часто не подають про падіння таких великих міст як Київ, Полтава, Харків, то хто там витрачатиме час на таку мілкоту як Цареконстантинівка чи Вишнівське. Все ж я спробував провести уявну лінію на уявній мапі від нашого теперішнього пункту вниз до моря, припускаючи, що німецькі сили посувалися на схід більш-менш рівним фронтом. Якщо моя уявна лінія відповідала хоч трохи географічній, то мені видавалося, що вона ще не відсікала моїх місць від радянського материка. Якби ж під руками хоч поганенька шкільна мапа...

Я замрівся і полинув думкою до Вишнівського. Як виїхав наш поїзд з Пугаловської теплого серпневого дня, так і увірвалися всі ниті поміж мною й місяцями мого дитинства й юности. Написав з десяток листів матері й брату, але жодної відповіді не отримав. Може й настигли якісь листи, так полк перестав існувати...

Грудько теж, мабуть, гасав думками по своїй вужчій батьківщині, бо раптом почав розказувати про своїх батьків. Він народився в Липовці, недалеко від Вінниці. Мав дві менші сестри. Батько учителював, а мати працювала в крамниці. З якихось міркувань батьки скерували сина до географії, а його тягнуло до героїки, і він самовільно поступив в піхотне училище. Вже курсантом, в красивому кадетському однострої навістив рідне

місто і його в школі вітали як маршала. Чомусь всі сподівалися, що він обов'язково вийде в комбриги, а то й комдиви. Одне слово, сягне високо.

— Ні, не залишуть мене в спокої, якщоб вернувся зараз. Зацуппять. Все місто знає, що я став лейтенантом, — роздумував він вголос.

Його одкровення мене тішило, бо це означало, що він довірявся мені повністю. З його міркувань виходило, що нам нічого не лишається, а пробиватися до своїх. Ця перспектива не дуже мене тішила, бо в ту пору я був свято переконаний, що війна програна, німця не то що видворити назад на захід, а хоча б зупинити нам уже не вдасться.

Ті двоє трактористів, погоджуючись, що наше становище не дуже втішне, радили, між іншим, простий вихід. Один з них, з таким масним усміхом, сказав:

— А по селах, хлопці, зараз скільки молодичок мається й нидіє. Та таких молодців як ви кожна прийме, приголубить і зодягне. Чоловіків же в селах майже не лишилося, ще і в начальство можна попасті, старостою стати чи ким там ще...

Тракторист говорив ніби жартома, але глузду в його пораді від того не меншало. Опинитися під протекцією якоїсь винахідливої молодички — для мене, принаймні, звучало спокусливо. Але не маючи в цих справах ніякого досвіду, я не міг уявити, як і чим я міг попасті на око молодої господині. Іти від хати й до хати, питуючи, чи не потрібно чоловічих рук на домашньому господарстві? Чи як?

А потім, окреслення "молодичка" вирисувало мені жінок у віці приблизно від 25-ти до 35-ти років, а мені ще й 19 не назбиралося. Чи не скажуть мені "Куди рипаєшся, сопляк?"

Привабливо, але й лячно, тому я вирішив не оживлювати цю тему ще раз. Але одне непохитне рішення я вже в думках зробив: щоб там не було, я буду триматися Грудька, куди він, туди й я. Він був старший, досвідченіший, перейшов добрий військовий вишкіл, та й сміливости й винахідності йому не бракувало. Ось як з остриженням свого волосся.

Я спитав його, звідки він знат, що чуб в полоні зрадить його командирський ступінь.

— Від помкомвзвода Ритая. Він служив на кордоні і був схоплений німцями на другий день війни. І надивився. А потім втік і вийшов з оточення разом з більшою військовою частиною. Розказав мені дуже довірочно, то я й запасся ножицями...

Щоб згаяти час, він розказав мені кілька історій, почутих в училищі. Одна з них стосувалася падіння маршала Тухачевського. Як німці підробили його підпис під змовницькими анти-сталінськими заявами й закликами до перевороту, як підсунули ті папери Бенешу, а цей, "висолопивши язика", подався до Москви і передав їх Сталіну. Я слухав з роззявленим ротом і ніяк не міг зrozуміти, чому саме Бенеш, президент буржуазної країни, отак з ходу зрадив можливого союзника капіталізму. Цей момент зроджував в мені сумнів щодо правдивості тієї історії. А після війни, вже на Заході, прочитавши хроніку тієї операції, розробленої німецьким Абвером, я закрив книгу і пригадав лейтенанта Грудька. Версія знищення Тухачевського, розказана ним восени 1941 року, на сто відсотків сходилася із фактами в книзі. Отже, неофіційний телеграм "від вуха до вуха" працював в країні взірцево.

Майже два тижні блукали ми в німецькому запліллі, ховаючись від людських очей, харчуясь принагідними подачками та залишеними в полі дарами землі. Одного дня вчулася нам приглушена стрілянина. Вона ставала різкішою й виразнішою, чим близче ми підходили до фронту. Німців на дорогах стало густіше, в села взагалі не можна було потикатися, вони були забиті автами, возами, танками. В небі пурхали формації німецьких літаків. Уночі поодаль спереду темінь краяли німецькі світляні ракети — там фронт. Обходячи підозрілі місця та постійно петляючи, ми вийшли над ранок до досить широкої річки. Це була Орель, але тоді ми її назви не знали. Заховавшись в прибережних лозах, які в східному напрямі поступово переходили в широку лісову смугу, ми швидко усталили, що й на тому боці теж були німці. Виходило, що фронт пересікав річку під прямим кутом, тож перебиратися на противлежний берег не було сенсу, бо вийшли б з води знову ж таки на німецькій території.

Дочекавшись вечора, ми залишили свій сховок і обережно заглибились в ліс. Темінь була непроглядна, не видно нічого й на крок. Єдиним орієнтиром була річка, лише понад нею можна було з певністю просуватися на схід. Але й це ми відкинули, бо берег був високий і порізаний глибоченькими ярами, по яких дощові й весняні води стікали в ріку.

Щоб не зломити собі шії та ніг, ми назгрівали опалого листя, закопалися в нього і, часом дрімаючи, а більше струшуючись від холоду, дочекалися світанку. Крадучись близько берега між деревами, черепашною швидкістю ми посувалися проти течії, на

схід. Йшли так обережно, немов би по мінному полю. Заморосив дощ, стрілянина дещо притихла. Назабаром по наших шапках і свитках почали тарабанити крупні краплини, що зривалися з гілок. Тріщало сухе галузя під ногами і ми вlipали в стовбури та лякливо озиралися.

Скільки ми пройшли в несамовитій напрузі — півкілометра, кілометр чи лише двісті метрів — установити було неможливо, але часу минуло багато. Хмари затягли небо наглухо, в лісі потемнішало, шуміла мжичка. Кроплячи нас і сухе листя на землі, дощ поволі переходив в завісний. Ми вже промокли добряче, а ліс тягнувся без кінця. Вже й надвечір'ям запахло. Стрілянина тепер лунала ніби позаді нас. Невже ми вже перетнули фронтову лінію? Я не йняв віри, бо фронтову лінію інакше не уявляв, як суцільній окоп від Балтики й аж до Чорного моря.

— Стой! Хто ідьот? Пароль!

Миттю ми піднесли руки догори, а лейтенант почав голосно виясняти нашу принадлежність.

— Стати на місце!

З-за дерев виступив червоноармієць в теплій шинелі, в шапці-ушанці, з автоматом в руках. Приближаючись до нас, він ступав обережніше й обережніше, мабуть лякаючись нашого вигляду. Зарослі, брудні, в захаращених полатаних свитках, ми напевно видавалися йому первісними людьми. Але на наших головах були пілотки. Наші штани, хоч забруджені й подерті, все ж виглядали частиною радянського військового обмундирування, і боєць дещо посмілив, заходячи за наші спини.

— Паши! — скомандував він і ми рушили вперед, далі тримаючи руки над своїми головами.

Тут нам назустріч з-за дерев вийшов ще один боєць з гвинтівкою в руках. Цей швидко обшарив наші кишені, забрав кресало й фітіль, а більше у нас нічого не було.

Дерева порідшали, пішли прогалини, на одній з яких стояло велике напните шатро, а далі попід деревами — кілька танків "КВ". З шатра вийшов добре втоптаний, середнього росту військовик в шкіряному пальті й шкіряному шоломі, який визначав, що він був танкістом, а шкіряне пальто — що командиром, та ще й немалим. З руками в кишенях пальта, з цікавістю і подивом на обличчі, він чекав, поки ми не підійшли ближче.

— А це що за партизани? — спитав він, посміхаючись лише очима. — Ну, вистачить вже, опустіть руки...

— Можна? — вихолився лейтенант і, не чекаючи дозволу, стислою, ясною мовою переповів наші пригоди.

— Ви, мабуть, командир? — пересвідчився танкіст.

— Так точно, молодший лейтенант Грудько...

— А я майор Котельний. Поздоровляю вас з виходом з оточення. Зайдіть на хвилинку до мене.

В шатрі на похідному столику стояв залізний радіоприймач, попід стіною стояло польове ліжко, на трав'яній підлозі лежали якісь продовгуваті скрині. Біля приймача стояла почата пляшка коньяку, розкидано лежали цукерки в обгортках, виднівся розкритий коробок дорогих цигарок.

Майор знайшов шклянки і щедро хліснув коньяку. Запросив нас присісти на ліжко, але ми відмовилися, бо нас заїдав не тільки бруд, а й воші.

Випили. Напій легко й швидко осідав в шлунку, відразу ґенеруючи приємне, піднесене почування. Він налив ще. Дещо сп'янівши, ми наввипередки відповідали на його питання про ситуацію на тому боці фронту. Він запросив нас закусити цукерками, а вкінці почастував цигарками.

З шатра ми вийшли надміру щасливими, збудженими. Таки продісталися. Нарешті ми знову серед своїх.

СВОЇ

Двоє червоноармійців, але не тих, що перейняли нас у лісі, проводили нас, дещо сп'янілих і цілковито безтурботних, в запілля. Йшли вони, закинувши паски рушниць на плече, так що не виглядало, ніби ми були під арештом. Наші проводирі охоче говорили з нами, дуже цікавились обставинами на "тій стороні".

— А куди ви нас провадите? — поставив лейтенант питання руба.

— Спочатку до лазні. Викупаетесь, вас відвоживлять, дістанете свіжу одежду.

— А тоді?

— А опісля спитають вас дещо в О. О.

Ба, а ми вже й забули про нього, про Особий Отділ, який мав повновласті польового НКВД. Ця установа функціонувала при всіх дивізіях і окремих спеціалізованих формacіях, а її відпоручники сиділи в штабах полків і батальйонів. До обов'язків О.О. входили нагляд за надійністю військового персоналу, провадження контр-розвідувальних міроприємств і операцій, цензурування пошти.

В авті ми пересікли річку Орель і прибули в місто Чернящина, яке знаходилося вже в Дніпропетровській області. Там вперше за пару місяців ми випарилися в спражній, а не польовій, лазні і отримали поношені, але свіжі однострої, включно з шинелями й шапками-ушанками. Повечеряли при якійсь штабовій кухні, а потім в школі, яка тепер була обернена в касарню, впали на нарах спочивати.

Гм, О. О. Що вони могли у нас питати?

— Ви сказали мені, що Ритар поділився з вами своїми спостереженнями про німецький полон. А про перевірку в О. О. не згадував нічого? — тихенько спитав я лейтенанта, який лежав поруч.

— Уяви собі, не сказав ні слова, — зосереджено відповів Грудько. — Знаєш, його чи їх може й не перевіряли, бо ж вони

вийшли з оточення більшою формациєю. Наші товпі довіряють більше, ніж окремим особам...

— Ви думаете, що вони перевірятимуть нашу лояльність? — напосідав я.

— Ми доказали лояльність своїм поверненням. Ні, я думаю вони будуть більше цікавитися розвідними даними — чи ми бачили ворожі аеродроми, або танкові з'єднання, де саме. Може питатимуть про настрої серед населення. Більше по цій лінії...

І ми поснули. А ранком, після сніданку за нами з'явився добре вилеканий, напиханий одеколоном особовець. В його петлицях не було ніяких відзнак, але на рядового він не скидався. Та й сумнівно чи в О. О. взагалі були рядові. Він чे�мно, але холоднувато привітався, пояснив звідки він і попросив нас слідувати за ним.

Разом з ним ми зайшли до дещо занедбаного, але добротного будинку, з вигляду ще дореволюційної, солідної архітектури, в якому в мирні часи напевно містилася якась місцева установа. Звідусіль доносився цокіт писальних машинок. У великий приймальні-почекальні ми побачили кілька столів всілякого розміру й фасону, за якими щось пильно писали військовослужбовці.

Наш проводир підійшов до крайнього стола і, злегка склонившись, тихо заговорив. До мене донеслось лише:

— ... вчораши двое, повернулися "звідти"...

Грудька залишили при цьому ж столі, а мене повели далі, до іншого крайнього столу, мабуть щоб ми не чули голосу один другого. Службовець за столом, десь Грудькового віку, нагородив мене усмішкою-бліскавкою, а далі серйозним тоном сказав, що він мусить заповнити анкету з моїх власних відповідей. і почалося. Прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, супільній стан батька, освіта, дата покликання до армії, номер дивізії й полку, де формувалися, прізвища дивізійного, полкового, батальйонного, ротного і взводного командирів, де прийняли перший бій, як попав в полон, як втік, чи мав якісь контакти з людьми на окупованій території, якщо так, то з ким, в якому селі, про що говорили, чи маю червоноармійську книжку, а також партійний чи комсомольський квиток.

Падав запит, я коротко відповідав, службовець записував. Ніяких уточнень чи доповнень не жадав. Виповнивши анкету до кінця, він посунув її до мене і я розписався не читаючи. Вся процедура тягнулася з півгодини.

Вставши з-за столу, я зашарив очима по залі, але Грудька вже

не було, його кудись випровадили. Мене з приймальні вивели крізь інші двері, не на вулицю, а в двір, де я побачив, що будинок мав довгу прибудівку, яка тягнулася в сад. Службовець завів мене в довгий коридор, на одній стороні якого були вікна, а на іншій — ряд дверей. Він відімкнув ключем одні двері і ми опинилися в невеликій келії з одним вікном, великом, але густо загратованим.

Мій конвойр сухо сказав:

— Якийсь час, перебуватимеш під слідством, але не біться нічого, все це рутина. Страву будеш діставати тричі на день. Якщо будеш мерзнути, бери з ліжка накривала і накидай на свої плечі. Ось тобі півпачки махорки й цигарковий папір. Сірників нема, стукатимеш в двері, як захочеш прикурити...

Вийшов, причинив двері, повернув ключем і його кроки розтали. Під арештом я ще ніколи не був, тож поворот справи в цей бік мене сильно пригнітив і навіть прилякає. З одного боку я розумів, що перевірка необхідна, бо інакше ворог під видом втікачів з полону міг легко закидати сюди безліч своїх пасивних і активних агентів. З другого боку, оця провізорична камера переконливо свідчила, що мене вже трактували не тільки як підозрілого, а до певної міри й винного. Що злочинного я вчинив?

Найбільше турбував мене характер питань при заповненні анкети. Всі запити стосувалися виключно моєї особи, розвідні дані їх не цікавили. Зрештою, може слідство так і починається? Насамперед вони мусять установити мою автентичність, а тоді вже зацікавляться й інформацією про ворога. І я трішки заспокоївся.

На допит мене викликали вранці. В кімнаті з забитими наглуходо вікнами, освіченій двома жарівками, сиділи троє особовців. Я негайно ж помітив, що, звертаючись до мене, вони уникали слів "товариш" і "боєць". Говорили вони приблизно так:

— Слухайте, а скажіть нам...

Або:

А не могли б ви переповісти ще раз...

Незабаром я усвідомив, що не так їх цікавила моя особа, як Грудько. Як він поводився в час подорожі на фронт? Чи я помічав у його поведінці й висловах щось "не звикле", "особливе", підозріле? Коли саме він постриг голову і переодягнувся в однострій рядового? Чи він заохочував бійців до відсічі, чи наказав піднести руки?

Отут вони мене притисли. Що Грудька вже допитували, не було ніякого сумніву, бо інакше звідки вони могли довідатися про

всякі подробиці? Але як він все зформулював у своїх відповідях, я не мав ніякої гадки, тим більше, що з наївності ми такої перевірки не передбачали і на шкоду собі не домовилися як і про що говорити. В обличчі цього я вирішив говорити так як було, щоб не заплутувати справи і не обернути прості речі в тяжкі обтяження проти нього і проти себе самого.

— Підносити руки він не наказував, але білу шмату просив, бо танки вже майже пізли нам на голови, — говорив я, а один з них все записував. — Голову йому стригли вже в кінці бою, і я теж помагав, хоча зовсім не знат, з якою метою все це робилося. Але я гадаю, що вдіяв він добре, розумно, бо з усіх командирів один він врятувався...

— Слухайте, — різко рубнув особовець, — добре він зробив чи погано, дозвольте про це судити нам. Ваш обов'язок — давати точні відповіді на питання...

Я потупив очі долу. Якщо б був хоробріший, то міг би спокійно сказати, що як вони можуть судити про характер тих чи інших дій людини чи людей, коли вони там не були?

А як вони вчепилися ножиці! Звідки вони взялися? Чи я їх не бачив раніше серед речей лейтенанта? Ні, не фальшиво твердив я, розуміючи, що над головою Грудька збиралися чорні хмари. Може вони належали тому бійцеві, що стриг його в калабані, несміливо сугерував я, а особовці недовірливо зглядалися.

Тут мені пригадалося дитинство, 33-й рік, і моя спроба обернути материні ножиці в заштіпку, щоб відкрити двері до комори, де вона берегла глечик меду. Ножиці перепомилися і я тоді дістав доброго прочухана від матері. Віщий Олег загинув від коня, а мене, мабуть, прикінчать ножиці... І леді помітно, одним кутиком щоки я усміхнувся.

— Чого скалиш зуби? — визвірився особовець. — Ач герой який, нічого, ще наплачешся...

І я розказав їм про пригоду з ножицями в 33-му році. Вони вислухали, але холодні вирази з їхніх облич не зникли.

Чим довше вони мене допитували, тим більше мене осипував страх. Мені було дивно, що їх не цікавило, чи попав в полон командир полку, комісар та інші високі чини із штабу, кого саме я розпізнав серед вилучених німцями командирів і політруків, як вони поводилися, як з ними обходилися німці. Весь процес сортuvання, властиво найдраматичніший епізод у всьому нашему досвіді, вони цілковито зігнорували. Зосередилися на чубові й ножицях і, як виглядало, довкола них намірялися розвалкувати

"справу", показати свою пильність, кудись відрапортувати, що спійманий ще один "шпигун".

На наступних допитах я розказував, як сміливо Грудъко зайніціював втечу і що без нього я напевно на подібне не осмілився б. Але вони слухали знуджено і я не був певний чи ці ревеляції допомагали Грудъкові.

Чотири дні минуло звітоді, як ми повернулися до своїх . В думках я починав жалкувати за свою лояльність. Починав шкодувати, що ми поспішили, не обдумали як слід усіх альтернатив.

Новий допит. Цього разу серед слідчихявився зубр, справжній професіонал. Спочатку він сидів остроронь, курив цигарку за цигаркою і не виявляв ніякого зацікавлення мною. Слідчі наново перевіряли мою історію, пильно слідкуючи в протоколах за тим, що я вже сказав раніше.

Раптом зубр скочив на ноги, подбіг до мене і на всі груди закричав:

— Вирішили добровільно здатися, га? — і з презирством дивився на мене, неначе я був найгіршим боягузом у всій армії. — Радянський боець не здається ворогові, він б'ється до останньої кулі! Ти що, забув? Ти знаєш, хто ти є, здавшись в попон?

Зрадник!

Мене кинуло в піт, мокрота виступила на всьому тілі, а в грудях бракло повітря. Я щось лепетав в своє оправдання, ковтаючи кінцівки слів.

— А, зніми ти свою платівку! — обривав мене зубр. — Перестань плести легенду, а краще щиро признайся, чого повернувся назад? І навіщо вибілюєш Грудъка? Ти думаєш, що ми простаки, повіримо твоїм казкам? Втекли! Чому лише вам двом так пощастило, га? Ти думаєш, що ми не знаємо, що німці прислали вас сюди для розкладницької роботи? І ти сподівався, що ми зустрінемо тебе хлібом-сіллю? Аякже! Таких супчиків ми вже бачили!..

Він микався по кімнаті, рвучко обертаючись біля стін. Тоді напітав на мене.

— Який же ти патріот, коли в першій скруті отак взяв і викинув червоноармійську книжку й комсольський квиток? Виходить, що ці документи для тебе нуль без палички, отак собі папірці, щоб ними підтиратися? Як же тобі можна довіряти, коли ти при першій нагоді готовий відмовитися від почесних звань, підтвердженіх отими святими документами?

Я сидів як заєць, загіпнотизований роззявленою пащею удава. Що вони хочуть? Невже для них було б краще, якщо б мене зловили з комсомольським квитком і повісили? Адже ж я вернувся, готовий знову взяти зброю в руки, значить хоч на одного, але сили наші збільшилися! Чому в них таке дивне, збочене мислення? Серед тих приголомшуючих викриків я сидів як зацькований шур. Ось зараз він садоне мені в щелепу і почнуться фізичні катування. Цього я боявся найбільше. І я трясся.

— Іди й подумай, бо ми з вами як з кисейними барышнями лише до пори й до часу. Ми, супчику, знаємо, як виціджувати правду з отаких як ти!

Повертається я до камери як інвалід, ноги підломлювалися, в грудях холоднечасний порожнечасний. Пропав апетит, спав погано, весь час скоплювався, у відрізках сну клубочилися якісь страхітливі види.

Ще з вечора завісний дощ, який дріботів уже п'ять днів підряд, перестав. На даху більше не стугоніло. Зрідка доносився глухий розкат вибухів — фронт ніколи не спав. А вдосвіта, щойно засіріло, все довкруги задрижало, загуділо. Суцільний нероздільний гул нагрянув на Чернящину, як здавалося, з усіх сторін. Супроводжувані специфічним присвистом, над містом летіли стрільна і іхні вибухи зливалися в безкінечний землетрус. В небі заревли мотори. Німці знову перейшли в наступ і відразу ж загорнули назад все перед собою.

Вже й розвиднилося, а пекло продовжувалося, скрізь довкруги все вирувало, гупало, на дах падали якісь уламки. А перегодя почало ніби втихати. Тут мені вчулося, що двері якоїсь камери відчинилися і хтось щось сказав скромовкою. Потім ще одні, і нарешті ключ заскрготів в моїх дверях. Непоголений старший червоноармієць, що виріс в одвірку, насмішливо кинув:

— Дарую тобі свободу, хлопче. Начальство накивало п'ятами. Так спішили, що навіть ключі на столі залишили. Виходь, браток, і більше їм не попадайся...

Подвір'я вже було запружене такими як я, "підозрілими під слідством". Я зрадів, побачивши на дрівітні Грудька, який мружився до сонця, що вперше плеснуло теплом з небес за останні п'ять днів. Вимощений бруком двір швидко просихав. Я підступив ближче до нього. Його обличчя було вкрите зсадинами й пухлинами, під очима синяки, під носом запекла кров.

— Невже били? — сів я поруч нього на дрівітні.

— Дали, брате, прикуриТЬ. Знатиму, як обрізати чуба, і дітям закажу...

Закуривші, ми вийшли на вулицю, яка була на диво порожньою, всі запільні служби як язиком злизало, всі вивтікали до ноги. Чернящина опинилася в переходовій зоні, в зоні безвладдя.

— Ну, що ти надумав? — якось байдуже запитав Грудько.

— За ці п'ять днів, товаришу лейтенант, я дійшов до висновку, що у радянського бійця нема друзів ні тут, ні на тому боці. Там морять голодом, а тут з-під вій поглядають як на потенційного зрадника і можуть пустити в "розход" просто, щоб доказати собі й вищим чинам, що і вони роблять корисний внесок до боротьби...

— Ти, Мартюк, як хочеш, а для мене війна скінчилася. Класти свою голову за нікчем, які скрізь і у всьому вбачають зраду, відмовляюся раз і назавжди. Я, брате, залишаюся тут, в Чернящчині. Проміняю шинелю й однострій за цивільний лах, пересиджу поки відросте волося, а тоді назад до Липовця. А там як буде...

Трішки помовчав.

— Може дорогою якась молодичка зглянеться, поставить на ноги.

Обое ми усміхнулися.

— Не хочеш зі мною? — спитав він якось в'яло, без вогню.

Я зрозумів, що питав він так, для годиться, видно не хотів брати відповідальності за мою долю. Його вибір теж був ризикованим, небезпечним кроком, який завтра міг скінчитися смертельним полоном. А полону я таки боявся більше, ніж своїх. І так відверто й сказав лейтенанту.

Він вхопив мою долоню своїми двома, стиснув її і з відчуттям сказав:

— Або обое ми помиляємося, або хтось один з нас. Коли наздоженеш наших, нікому не зайкається, що ти вже побував в полоні, бо інакше накличеш на свою голову нову біду. А ці голодранці-особовці всі папери залишили тут, для німців. Якщо на цьому боці хтось зраджує, то насамперед вони, і напевно найбільше. У всякому разі, ім тепер не до нас. Ну, прощавай, другяко! Як переживеш війну, навідайся в Липовець, дізнайся, яка доля випала мені, привітна чи чорна... Бувай!

Бігом він перетнув вулицю і зник в одному з дворів. Із звільнених арештантів на подвір'ї залишилася лише жменя, інші непомітно розтали, хто куди. Цих кількох щось перебалакували,

нараджувалися, мабуть не могли вирішити, що робити, куди податися, а німці вже напевно вступили в західні окопиці міста.

Я обкрунувся на місці. Над містом висіла якась дивна, незвикла тиша. Вичувалося, що вона ось-ось скінчиться, її враз захлісне голосний людський віддих, як після тяжкої ноші. З вікон уже починали визирати нетерпеливі обличчя. Розстебнувши шипелю на грудях, я пустився бігом по порожній вулиці. З завулка на шаленій швидкості вискочила повозка, на передку якої сидів боець-іздовий і вимахував батогом над парою ошалілих коней. Я загукав йому на бігу, але сумнівно чи він почув мій голос, бо й не оглянувся...

Сягнувши східніх окопиць, я зупинився, щоб віддихатися. З інших вулиць і вуличок бігли бійці, по два, по три, мабуть ті, що втримували передову лінію, бо всі вони були озброєні й обвішані кулеметними стрічками й гранатами. Тутуже бруку не було, земля була ще сирувата, втікачі сковзалися й падали. Швидко ставали на ноги і знову бігом. Деякі з них зиркали на мене запитливо, але більшість щодуху мчала в степ. Один лейтенант на бігу зривав кубики з петлиць, не звертаючи ні на кого уваги.

Я теж пустився бігти по дорозі разом з ними, а позаду нас уже нікого не було. Кілометрів за два від міста ми наздогнали хвостові підводи обозів, з колес яких іздові зчищали липку багнюку. Але сонце кропило землю щедро і вона просихала прямо на очах. Збоку дороги, вичовгавши поле своїми гусеничними підошвами і полишавши глибокі сліди, стояли танки, з два десятки, а на них сиділи бійці. На одному з них танкіст, вистромивши голову з відкритої башти, перекрикувався з командиром іншого танку. Не довго думаючи, я виліз на танк і прилаштувався біля прикріпленої бочки з запасовим бензином. Ніхто з бійців на танку не запротестував, не поцікавився, хто я і звідки. А танкіст, мабуть, і не помітив нового пасажира. Бійці пили з фляг розвідений спирт і вже були легко п'яні, а пізніше й мене почастували. З іхніх перемовок я зрозумів, що ми відкочувалися на Павлоград. Враз танки завили і рвонули вперед, обганяючи кінні обози. Ми іхали майже назустріч сонцю.

ПОЛК З НАБРОДУ

Слава Богу, що пройшли дощі — хоч курява щезла. З великими інтервалами один від одного по просохлій степовій дорозідвигтять танки. Нам, пасажирам, досить холодно, бо на танках бортів нема, осіння свіжість прошиває нас наскрізь.

Кожний, хто примощувався на танку, зайво ризикував, наражав себе на додаткову небезпеку, бо німецькі "штукаси" ні за чим так запопадливо не полювали як за танками. Тому ми, пасажири, всю дорогу не відривали своїх очей від погідного неба.

На півдорозі танки чомусь звернули трохи вліво і під вечір ми опинилися біля Нової Руси, кілометрів 50 на схід від Павлограду, де ситуація була мені на руку. Коли ворог горне перед собою спаніковану людську масу як килимний рупон, тоді всяким "заблукалим" бійцям, всім "відсталим", всі дезертирам і втікачам справжній рятунок. В такій ситуації ані перевіряють, ані жадають документів, а хапають кожного, здатного носити зброю, і нашвидко не формують, а ліпплять частини для оборонних заходів.

Біля Нової Руси застава з кадрових військ зупинила танки і всіх нас зігнали на землю, а машини скерували до іншого збірного пункту.

— А зброя твоя де? — спитав мене суворий з вигляду офіцер, але в голосі його вичувався легкий на сміх. — В річку кинув, як отої чапаєвець у фільмі?

Вказав рукою на стовпище збоку дороги, даючи знати, щоб я й інші прямували туди. А там старший лейтенант в шапці, з-під якої виднівся закривавлений бінд, на пляншеті тримав папір і вписував "новобранців". Записавши мене, спитав:

— В боях бував?

— Так...

— А де ж твої ордени?

— Нас розбили, а за це орденів не дають.

— Оце відповідь "по существу", — похвалив він. — Іди он до отого лейтенантика...

"Лейтенантами" охрещували всіх молодших лейтенантів, але цьому, до якого ми йшли, це прізвисько пасувало ще й тому, що він був жахливо низького росту, виглядав як хлопчик. Він радо прийняв нас у свій взвод і ми долучилися до похнюплена гурту бійців.

В криках, матюках і біганині формувалися взводи й роти, що зливалися в батальйони й полки. Тих, що не мали рушниць, лейтенант попровадив вздовж дороги до купи зброї, відібраної раніше від всяких втікачів та здеморалізованих частин. Там навпопад, як дрова, лежали старі, царські ґвинтівки, а також і новіші, вже радянського виробу. А трохи далі стояли кілька мінометів. Я вибрав собі ґвинтівку, яка від дощів вже починала ржавіти, дістав приділ набоїв і зайнявся чищенням зброї.

У взводі чотири відділи, кожний по десять до п'ятнадцяти бійців. Відділом командує сержант. Проворніші сержанти вже встигли повідбрати собі "ветеранів", залишаючи сиріч іншим. Лейтенант негайно ж уневажнив це самовільство і розподілив свій взвод справедливіше, бо серед нас були не тільки строєві бійці, а й іздові, що втратили свої підводи й коней, інтенданцькі службовці, писарі і навіть кухарі. Всі вони належали до запільніх служб, і хоч війна тягнулася вже чотири місяці, вони й з ґвинтівок ще не стріляли.

Новозліпла формація, яку ми насмішливо охрестили Новоруським ударним полком, разом з іншими, такими ж сирими частинами, зайняла оборонні становища на північний захід від Нової Руси. Всю ніч і наступний день ми копали окопи й сполучні хідники, запасалися муніцією й харчами. А з усіх доріг — від Дніпра, з півночі і навіть з півдня — не переставали прибувати вимішані, спаніковані й зрезигновані частини. Їх також переформували й заангажували в приготуванні резервових оборонних позицій десь там позаду.

Над догорами безугавно шугали німецькі "месери" й "штукаси", попиваючи здезорганізовані відступаючі маси дошкульним вогнем. Ворожі літаки вже запримітили й наші оборонні зусилля і почали шастати над нашими головами, не обстілюючи. А ми їх і поготів не чіпали.

В цьому грандіозному поєдинку авіація була козирною картою ворога. Вона сяла в нашому запіллі хаос, паніку, безладдя, нівелювала постачання, тероризувала запільні служби й населення. Запілля не витримувало, починало заламуватися і боязливо відкочуватися. А коли нема надійного запілля, фронт

сам собою розвалюється, яких сміливців в околи не відбирай. І німецькі сили сунули вперед майже без втрат.

Третього дня вранці, коли зійшло холодне сонце, спереду нас завидніли мертві, порожні дороги. Ані живої скалки ніде. І якщо на обрії щось покажеться, ото й буде ворог. В зигзагоподібному окопі розмови втихи, наступило нервозне очікування. Мене трохи трусило, більше від ляку, ніж холоду.

Ні, не забув нас ворог, незабаром показався. Найперше — літаки! Вони хазяйнували над нами, неначе граючись, густо прошиваючи окопи кулями. По них несміливо били зенітки, і стрільна вибухали між ними білим пушком. А вони безцеремонно, безсоромно, нахабно відъюбували з нас рештки завзяття, доводили до розпачу, до плачу за наше безсилля й безпорадність. І ніде, і нізвідки ні одного радянського літака.

Літаки ще шугали вгорі, коли на дорогах спереду появилися ворожі танки. Дружньо вони вдарили по наших позиціях і купи землі, як фонтани, знялися ввісі і знемогло ввали назад, прикриваючи живих і мертвих. Оборонці задріжали. З окопів почали вистрибувати окремі бійці, а внедовзі ці струмочки розрослися в ріки паніки. В окопах залишилися лише мертві та ранені.

Так ми опинилися на задній резервовій лінії, де, напричуд, панував спокій і порядок. Це і нас помітно охолодило і ми відходили назад спокійніше й більш організовано, щоб у визначеному місці братися за приготування нової оборонної лінії. Ось так чіпляючись за теренові перешкоди, новозформовані полки помітно сповільнили німецький наступ, а можливо що ворог і сам вже вичерпався.

Як і раніше, наші втрати залишалися високими. Біля Нової Руси в мої роті було 150 бійців, а тиждень пізніше її склад поменшав вдвое. Поповнення ж — ніякого. Ось так непомітно ми опинилися в Донбасі. Раніше тільки й бачив що широкий, безлюдний, порожній степ, а тепер довкруги багатолюддя. В Донбасі така густота населення, що часто одне селище кінчиться і негайно ж починається інше. Куди не глянь, скрізь високі терикони, копри, димарі, залізничні станції. В ту пору все це багатство вже стояло в бездії. Десять позаду весь час громіли вибухи — то сапери динамітом зносили геть з землі всі підприємства й виробництва. Ще вчора бачив велетні-димарі, а сьогодні від недалекої копальні ні залишилося й сліду, окрім хіба куп роздрібленої цегли, покручених вибухами естакад і та рейок.

Недалеко від Єнакієво, де ми приготовляли оборону, сталося щось несусвітнє. На поодалішній шахті саперна частина закладала під виробничі будівлі, реомойки, димарі й машинні залі в'язки динаміту. Раптом із селища-рудника вийшла досить чисельна процесія — жінки, старші шахтарі, діти. Юрбою вони прямували до копальні. Почулися тривожні свистки, грімкі окрики-попередження, але люди з такою мовчазною гідністю сунули на шахтне подвір'я.

Задиханий і зляканий до нашого батальйону прибіг посильний від підривників з проханням післати туди хочаб взвод та відтиснути людей від шахти, бо вибух призначено через годину, а відтягати їм не можна, бо відразу мусять спішити до іншої шахти.

Командир батальйону доручив всю справу одному з лейтенантів і визначив два озброєних взводи. І біgom ми рвонули до копальні. Що робилося! Старі шахтарі й жінки оточили офіцерів саперної команди і голосно благали, щоб вони "пощастили шахту".

— Змилуйтесь! Що ж ми будемо робити? З чого будемо жити? Адже у нас окрім шахти більше нічого немає!

Офіцери-сапери намагалися відірватися від товпи, але жінки й чоловіки їх постійно оточували і гаряче повторяли своє благання.

Лейтенант наказав взводам вилаштуватися в шеренгу, взяв кілька бійців і швидко виручив саперів з оточення. Опісля, виступивши з шеренги наперед, він склав долоні рупором біля рота і крикнув:

— Зрозумійте, підривники зносять шахту не на власну руку чи примху, а на наказ уряду! Наказую вам розійтись і звільнити подвір'я.

А люди стояли — заповзяті, рішучі, приготовані на все.

Зарядити гвинтівки! — скомандував лейтенант і над шеренгою знявся металевий відзвін замків.

Товпіще трішки заколивалося, задрижало. Жінки повхоплювали своїх дітей, але з місця не зрушили. Лейтенант, минаючи шеренгу швидким кроком, тихо попереджував:

— Стріляти лише в повітря!

А до народу:

Наказую востаннє — розійтись!

У відповідь люди дивилися на нас насуплено й викликуюче.

— Богонь!

Кілька запівів загриміли на стисненому виробничими будівлями подвір'ї. Стовпіще захвилювалося, подалося назад, а ми далі стріляли поверх голів. Шахтний двір моментально опустів. Всі люди втікали по гребнях породи, що тягнулися від шахти як широкі й високі автостради. Слідом за людьми ми теж вийшли за безпечну лінію.

Запунали попержуючі свистки. Враз вихор здійнявся з піdnіжжя високого димаря-красеня і він, як п'яний, почав легенько хилитися, а потім швидко падати, ніби посковзнувшись на льоду. Ліг на землю й другий димар. Гомеричні вибухи рознесли на друзки машинну залю, повалили естакади, зрівняли з землею п'ятиповерхову реомойку, в якій промивали вугілля для коксових печей.

Запала тиша, лише густий пил висів над місцем, де ще кілька хвилин тому велично стояла шахта. Нічогісінько не зсталося, окрім терикона, який височів осиротіло й засмучено.

Мовчазні й пригнічені, люди знову запрудили подвір'я, яке було завалене купами й купами груддя. З їхніх очей линули сум і зневіра. Багато дорослих і дітей мовчазно плакали.

Недарма кажуть, що шахтарі є окреме, зухвале й відчайдушне плем'я. Такого відкритого протесту, майже бунту, я більше ніде й ніколи на радянській території не засвідчив. Перед від'ездом до іншої шахти командир саперів сказав нашому лейтенанту:

— Ти бачив? Оце — народ! Як добре, що виручати нас не прийшла якась частина НКВД. Ті б угору не стріляли...

ЯК СПІВАЄ "КАТЮША"

В окопі було сиро, мокро. Холодний, різкий дощ попивав фронтову лінію, розквашував поля й дороги і пригашував вогні, що грайливо з'їдали околиці міста, на підступах якого ось уже пару тижнів йшли запеклі бої.

День і ніч над головою завивали стрільна, встипали землю міни, цьвьохкали зливою кулі. А похмурий листопад в свої останні дні плакав-виплакувався безнастаним дощем і до загального смутку вносив смуток природи. Холодні дощові краплі кропили червоноармійські обличчя, стікали за комір, холодили руки, що зрослися з рушницями.

Розквашений ґрунт в окопі був до того тягучий, що вгрузлу в нього ногу можна було звільнити лише з великим зусиллям. Жартуни не без рації коментували, що з тієї мішанки можна було сміливо ліпити хати.

Наш "Новоруський" поріділій, зниділій полк було вкінці влито в кадрову 259-ту дивізію, яка відступала від Дніпра і тепер зачепилася за станцію Дебальцеве. Майже все місто й головний вокзал зайняли німці, відтиснувши нас на схід. Станція була велика, вузлова, і її господарство тягнулося на кілька кілометрів, з відгалуженнями до численних сортувальних майданчиків-вигірків, до всяких складів, до шахт. Фронт пересікав залізницю навскіс і в наших руках ще знаходилася чимала доля залізничного майна, а також менша південна, відділена залізницею, частина міста.

Тут що не крок, то інша копальня, інший рудник. Скрізь височіють терикони як єгипетські піраміди. Дебальцеве, Єнакієво, Горловка, Сталіно, Макіївка, Кадіївка — це серце Донбасу, величезний, густо сконцентрований промисловий осередок. Вся ця територія, густо заселена, повністю залежна від підвізної поживи. Донбас виробляє вугілля й сталь, а хліб і все до хліба надходять з інших регіонів. Тепер цей регіон, опинившись під німцями, втрачав все постачання. Всю промисловість

зруйновано — нема де заробити на прожиток. І багато людей в обширах Донбасу вимерли під окупацією з голоду.

Мокрий і заболочений, я упирався грудьми в бруствер і жадібно смоктав скрута, глибоко затягуючись. Солома на схилі бруствера змокріла і вогкість проникала до грудей. Я прилягав боком і залишався в цій позі, поки бік не починав дубіти. Тоді перевалювався на другий бік, весь час не випускаючи з рук ґвинтівку, яка лежала в прорізі, утвореному краями двох брил. Крізь проріз, схожий на ширшу амбразуру, виднілися будівлі й будинки, кілька з яких тліли на дощі від попадань нашої артилерії. І отам, попід будинками, а може й в самих будинках укріпилися німці і нічого їм не можна було вдіяти.

Звідтоді як довелося скоштувати пороху, це вперше я застряв в тому самому окопі надовше. До цього часу перебування на передових позиціях було хаотично-періодичним. День, найдовше два — в окопі, а тоді відступ, а згодом знову на день, а то й коротше опинишся в окопі. А цього разу вже ось два тижні. Виглядало, що за Дебельцеве ми зачепилися цупко, може й зимувати тут доведеться.

Холодно, голодно, мокро, а все ж, провалившись в окоп з головою, відчуваєш відносну безпеку. Хібabi вороже стрільно або бомба з літака накрили прямим попаданням — тоді каюк. А рушничний і кулеметний вогонь нас уже не лякають, і не реагуємо. Є ще одна небезпека і, мабуть, найгрізніша — атака. І от недумав, і не гдав, думав, що атаки — то фільмові видовища, а довелося і в атаці хліснути терору. То була моя перша й остання атака, єдина за всю війну.

Ще зранку наша артилерія розпочала інтенсивну артилерійську підготовку. Я помітив, що деякі ветерани враз знітилися й зблідли. Деякі хрестилися. Майже після годинного скаженого зажертя гармат, бо й німці не мовчали, над окопом покотилася ненависна, паралізуюча команда "Вп'євод!".

Допаючи страх і нехіть, з окопів стали вилазити хоробріші, а за ними й решта. Змокрілий, цілковито зневелений холодом і страхом, оторопілій і ошалілій, я теж вискочив наверх і разом з іншими побіг вперед, нічого не бачучи. Залунало розплачливе, якесь таке вимучене "Ура" і враз смерть, ніби закотивши рукава, приступила до багатьох жнів. Падали бійці горілиць і вниз лицем. Деякі підводилися знову, а деякі залишалися на мокрій землі назавжди. А з німецького боку — густа вогнева злива. Вона пришила всіх до землі і ніяка команда ні в силі була підвести цих

людей знову. Атака розтала. Відбій. Повзком, повзком назад до окопу.

Коли я перевалився через бруствер в лігво, у мене довго дзижчали руки й ноги, і неприємно ляштало у вухах. І звідтоді, як тільки наша артилерія починала свій навальний герць, дрібна дріж обов'язково огортала все мое єство. На щастя, гармати гарчали, гарчали, та й переставали, а команда "Вперъод" не падала. Тоді дріж минала і по всьому тілу розпливалося приємне тепло.

Я жадібно курив і крізь проріз бачив не тільки околицю, а й брудне небо над нею, яке теж гнітило й прибивало.

— Гей, парняга, — штовхнув мене сусід, — залиши трішки покурити.

Він прийшов на передову вчора, з новим поповненням. Я ще раз затягнувся і передав недокурок йому. Він пихнув кілька разів димом — відразу видно, що не-курець — і якось скрадливо спитав:

— Як думаєш, буде сьогодні атака, чи ні? Щось гармати дуже розігралися...

— А про це треба б запитати в командира дивізії, — сказав я недбало, хоча насправді теж дуже хвилювався.

Новак підсунувся ближче. І тихо-тихо:

— А ти вже був в атаці? Як воно?

— Так: почуєш "Вперъод", набирається духу, вистрибуї з окопу і кам'яній серцем. Отак задубієш і будеш летіти на німецькі позиції, поки...

Тут я опам'ятився й не скінчив. Навіщо витрушувати з людини душу завчасно?

— Не бійся, — тепліше сказав я. — Не так воно вже й страшно, адже бігтимеш не сам...

Щойно я скінчив, як з німецького боку донеслося завивання моторів — літаки йшли на низькому леті. Не прокляття? Ні дощ, ні туман, ні ніч — ніщо німецьким пілотам не є перешкодою. Де ж в таку погоду штурмувати літаками, коли хмари клубочаться над самими дахами?

З двадцять штурмовиків летіли прямо на нас. Зенітні кулемети застрочили їм назустріч, наші гвинтівки теж здійнялися вгору. А зенітним гарматам тут робити нічого — замала висота. З першого залету літаки скинули бомби на наші окопи й осягнули кілька прямих попадань. Зірвалися крики й прокльони, а літаки залетіли ще раз. Цього разу вони штурмували вздовж окопу, прошивуючи землю й людей кулями. Потім залетіли втретє.

Обізвалася німецька артилерія, запахкали ворожі міномети. Після цього тривалого "концерту" німці видерлися із своїх становищ. Їхні зеленкуваті постаті після кожної перебіжки ставали все рослішими. Мій сусід, що до цього часу був скорше схожий на з'їжачений клубок, тепер випростався, скопив ґвинтівку. Сконцентрованим вогнем з дрібної зброї ми дещо охолодили німецьку атаку, але ворог таки уперто дерся вперед.

По окопу сновигали командири, лаялися на всі заставки, підбадьорювали, розкладали на бруствері гранати, сподіваючись найгіршого. І раптом — диво! Несподівано в нашому запіллі щось завило, немов би з казки прилетів трьохголовий змій, аж холод побіг по спині.

Вау-вау-вау-вау...

Все завмерло. Зблідлі обличчя бійців виставилися одне на одне в розпуці. Несамовите завивання миттю деморалізувало й паралізувало. А в слідуочу мить міжокопний, нічний простір вкрився вогневим шквалом, шматуючи все живе й мертвє та зриваючи землю до неба. Сизий дим від вибухів висів над землею як степя велетенського шатра. Ця тяжка завіса затулила й брудне небо.

Вау-вау-вау-вау... — смерть вихрила викрутасом над ворожими становищами. Вау-вау-вау-вау...

Весь фронт принишк у переляці. До голосу прийшла нова радянська зброя — реактивна артилерія, яку бійці враз охрестили "катюшами". Співає як "Катюша" — чомусь прирівняли те страхітливе завивання з дуже популярним в ту пору шлягером.

Винахідник цієї зброї, інженер Костріков, загинув у ежовському чистилищі. Але його винахід, надзвичайно простий за конструкцією, тепер пригадали і запустили в масове виробництво. Збоку "катюші" були схожі на великі борони, прилаштовані на вантажних машинах "ЗІС". З місця вони стали найефективнішою зброєю, яка у німців дісталася назву "Сталін орган", і від завивання якої людина сивіла протягом кількох хвилин. Завивання сирен німецьких "штукасів" звучало в порівнянні з "катюшами" як діточий посвист.

Великим недоліком "катюш" було те, що їх легко засікав ворог, бо ракети, випущені ними, залишали за собою довгі, чорні димові хвости. Зробивши кілька залпів, "катюша" негайно ж залишала свій сховок і чимдуж мчала до іншого укриття.

Німці не витримали, відмовилися від атаки, відповзли назад, залишаючи на невтральній смузі багато зеленкавих горбиків.

Ворог перейшов до огризання рідким артилерійським вогнем. Одне вороже стрільно чи міна впalo спереду нашого окопу, на вицементувану площу, на якій перед війною мабуть стояли цистерни з пальним.

Гострий кусень вищербленого цементу, роздираючи повітря неприємним жаркотінням, з лету порвав лівий рукав на моїй шинелі і закотив шкіру на руці від ліктя трохи не до самого плеча, не заторкнувши кістку. Я закричав як прирізаний. Прибіг санітар, поспішно забиндував і пообіцяв, що вечором мене відпровадять до медсанбату, тобто польового шпиталю. Можна й зараз, сказав він, але в сполучних хідниках так грузъко, що й черевики в багні зостануться. А в теміні ми підемо навпростеъ по твердішій поверхні, без зайвих мук.

Спочатку з руки сигналізував лише легенький біль, а згодом в літкі почало різати й сіпати, а далі з'явилася температура. Санітар часто навідувався і похитував головою, чи не дістав я закаження. Давав мені таблетки й порошки, але від них, як кажуть, було ні холодно, ні жарко. Зробилося так гаряче, що я скинув шапку і розстебнув шинелю нароzpашку, виставляючи голову й груди до дощової прохолоді.

Аж як стемніло, санітари вибиралі легше ранених, що могли йти пішки, і попровадили відкритим полем в запілля. Ми йшли вздовж залізничної вітки, що бігла до якоїсь шахти чи складу. Підтримуючи мене за здорову руку, санітар голосно признається, що заздрить всім раненим, бо тепер вони хоч трохи спочинуть після фронтового пекла.

— Віриш, так благаю, щоб і мене поранило, але не везе мені, не маю щастя. Хай вже руку чи ногу відірве, тільки щоб подалі від цього жаху. Ти чув, як сьогодні била наша нова зброя? Здорово, правда? Вириває з людини нерви заживо. У санбаті зчинився такий лемент, що педве вгомонили. А найсмішніше те, що з ранених майже ніхто не вірив, що це наша зброя витворяє таку музику...

Десь після двох кілометрів ходу зупинилися біля довгого, високого пакгавзу, збудованого з листового заліза.

— От ми і вдома, — сказав санітар. — Санбат у цьому пакгавзі.

Ми зайдли до середини і опинилися в передлі, освіченім двома гасовими ліхтарями. В одному куті стояв невеликий канцелярійний стіл і дві шафи без дверей, на полицях яких лежали якісь папки й різні папери. Решта умеблювання складалася з двох металевих складальних операційних столів з

великими жарівками, які напевно діставали струм з незалежного джерела, можливо від динамо, трьох чи чотирьох медичинських крісел та кількох скринь із знаками червоного хреста. Попід стіною стояли два польових ліжка, на одному з яких спав чоловік в білому халаті.

Коли ми зайдли, біля столу стояли й сиділи троє чоловіків в білому і дві медсестри. Вони пили щось гаряче і курили. Всі вони поквапно знялися із свої місць і зайнілися нами. Світла явно не вистачало, але вони вже, здавалося, до цих умов звикли. Досить уміло лікар прочищав мою рану, пильно до неї придивлявся і ретельно розпитував про її походження.

— Ніби в порядку, — сказав він, забиндовуючи мою руку, і злегка усміхнувся, мовляв, ти знаєш, що я маю на думці — рана справжня, не саморобна.

Опісля він дістав із скриньки картку, виписав на ній мое прізвище й ім'я, дату й місце поранення, вдарив штемпелем і причепив її шпилькою до сорочки на грудях. Через всю картку червоною фарбою було видрукуване слово "Ранений".

Від лікарів нас переймали медсестри, з заїмлених очей яких випромінювалися втома й нудьга. Сестра провела мене крізь двері до "палати", а це була величезна, оповита чорним залізом заля, тъяно освічена. По обидва боки попід стінами на підстилі з несвіжої соломи лежали ранені бійці. Посередині стояла залізна піч-буржуйка, з димотягом вгору. В ній палахкотіло, але обігріти такий великий простір їй було не під силу. Звідусіль линули стогін, кашель, благання.

Медсестра дала мені два одіяла "не першої молодості" і втомлено сказала:

— Лягай ось тут на вільному місці і безтурботно спи. А як матимеш якісь жалі, скажеш вранці...

І пішла.

Польовий шпиталь пригнітив мене ще більше, ніж окопи. Єдиною втіхою було, що тут принаймні давали гарячу страву, бо в окопах ми жили на сухарях та воді, а як дадуть, було, цукор, то день обертався в свято.

— Лягай, браток, — хтось озвався з соломи кволим голосом.

— Лягай і гній...

Голос звучав так безнадійно, що немов би той, хто говорив, уже згнів наполовину. Клякнувши на коліна поруч співрозмовника, голова й очі якого були забиндовані, намагаючись звучати веселіше, я спитав:

— Хіба аж так погано?

— Погано? Ще гірше — паданом тягне! От іменно — ладаном. Я на цій соломі лежу уже десять днів і вже чую сморід від свого власного гнилтя, але ніякого руху, кажуть непройзіні дороги від багнюки. До речі, тебе куди гаратнуло?

— В руку...

— Еге, твої колеса цілі, а у мене одне ушкоджене. Якщо ноги цілі, то виrivай звідси якнайскорше, бо транспорту не дочекаєшся. Легше ранених вони пускають групами до головніших доріг та до поблизької станції, а там вже можна дібратися до справжнього шпиталю.

Слав я сном праведника. Як погано тут не було, а все ж не те, що в окопах. Принаймні дах над головою, затишно. Проснувшись ранком, я жадібно прислухався, як привітно тріщав огонь у грубі. Загомоніли люди, навіть запунали жарти. Мій сусід поінформував мене:

— Смертники чекають чаю як елексиру. Зараз сестра налє кожному по черпаку окропу й кине по два сухарі, але білих, смачних. Та й по грудочці цукру видасть. Через те й такий святковий настрій.

Дійсно, через пару хвилин до "палати" зайшла сестра з відром в руці, з якого парувало. Вона йшла вздовж нас, вихльопувала черпаком окріп у наші ґудунки, а слідом за нею ступав давно неголений санітар і кидав кожному по два сухарі й по кубику цукру. Деякі пацієнти просили додачу.

— Ось обділимо всіх, якщо залишиться, то дістанеш, — бурмотів санітар.

Мій сусід, видно, походив не тільки з освіченого, а насмішливого роду, бо сказав:

— Ну, свячення пасок скінчилося, можна розговлятися...

Швидко розправившись з гарячою, цілющою рідиною, закурили. Настрій дещо піднявся. Ми почали оповідати один одному фронтові історії. Гул в залі вмовкав лише тоді, коли якесь заблукале вороже стрільно вибухало десь недалеко. Тоді всі ми сумовито усвідомлювали, що хоч ми й не в окопах, а все ще на фронті.

Під обід до середини увірвався один з шпитальної обслуги, мабуть політпрацівник, і піднесеним тоном крикнув:

— Товариши! Вчора геройчні війська Південного фронту звільнili від ворога Ростов і тепер переслідують німців в напрямку Таганрога!

Шпигнуло в серці. Таганрог, Маріуполь, Бердянськ... Це ж

наші південні степи, Озівське узбережжя. Якщо німці вже сягнули Ростова, то Вишнівське вони зайняли багато раніше. Я особисто дуже зрадів тій вістці, чомусь гаряче вірячи, що радянська війська розвинуть наступ, згортаючи ворога в Дніпро, і тоді знову наладнається поштовий зв'язок з Вишнівським.

Але в інших пацієнтів ця новина не викликала ніякого піднесення, неначе всім ім був абсолютно байдужий вислід війни. А мій сусід завважив:

— Що ж, принаймні хоч цим боком довідалися, що на півдні німці вийшли аж до Дону...

Прибували нові ранені. Наступного ранку санітари підібрали з соломи двох померлих. За ці два дні нікого в запілля не відправили. Та тут і справді можна згнити. А потім ота близькість фронту, постійна стрілянина, нерви нашпановані.

Через три дні з десятеро легше ранених, що могли рухатися самі, пішли до коменданта шпиталю і попросили дозволу вибути в запілля власними силами. Він списав наші прізвища, виписав літер, перестеріг, щоб ми не загубили карток-свідоцтв на наших грудях про поранення, бо інакше нас зарахують дезертирами, наказав видати нам провіант, і ми, не гаючи часу, вийшли з пакгавзу на свіжий морозець, який обернув розквашену землю в збрижену, як море на легкому вітрі, поверхню. Десять недалеко гrimіли вибухи, татали кулемети, а ми віддалялися в поспіху, майже бігли, неначе боялися, що ось зараз нас переймуть і завернуть назад в окопи. Не відчуваючи ніякого сорому, ми втікали подалі від фронту...

НОВИЙ, 42-Й РІК

Ну ж і зима вдалася!

В грудні навіяло завої по три метри заввишки. Села й дороги зникали під снігом. На шляхах і збоку них стояли осиротілі авта. Провалювалися в снігах коні і розpacливo вимахували батогами іздові. А потім вдарили полярні морози...

Тріскали навпіл дерева, ревла скотина в хлівах від холоду. Вкривалися кригою гармати й дрібна зброя і застигали на них замки від замерзлих мастил. Зупинялися на перегонах поїзди перед стінами снігу. Не встигали вивозити з фронтів обморожених бійців. Неначе з волі Вищих Сил грізна зима заповзялася зупинити весь рух на землі і взаємне вигублювання мас людей на фронті довжиною 3000 кілометрів. Але й зимова лють не могла нічого вдіяти — бої тривали далі, запеклі, кровопролитні бої.

Під Новий рік радянська війська відбили назад Керч і Феодосію в Криму. Не здавався оточений Севастопіль. Вратовано Москву, де німців відтиснуто аж до Вязьми, майже на сто кілометрів. Нападнало регулярний зв'язок з Ленінградом по п'оду Ладозького озера. Лилася й лилася людська кров і змерзала в грандіозі червоні льодовики.

А я, в теплі й добрі, читав журнали та газети й годинами сидів біля радіо в евакошпиталі в Лихій, Ростовської області. Вперше за все своє життя я опинився за межами України, і в моєму сприйманні цей момент осідав такою дивною сенсацією, яка і хвилювала, бентежила мене, і разом з тим журила. Вперше в житті я опинився в Росії. В шпитальній читальні щодня зупиняючись біля стіни, на якій висіла велика адміністративна мапа СРСР, я сковзав зором на захід, де інакшим кольором була зафарбована Україна. Мені так хотілося повести пальцем по Приозівському степу і зупинити його в точці, де, приблизно, знаходилося Вишнівське, яке було замале, щоб удостоїтися на мапі. Мое дороже, незабутнє, рідне містечко! — і в грудях щось оживало

приливом тепла й жури. Від Вишнівського я тепер був відрізаний між-республіканською межою, відстанню й ворохою окупацією.

Минало чотири місяці, як я зодягнув військовий однострій. І з тих пір ані одного листа нізвідки. Щодня миловидна сестра розносила пацієнтам пошту і я чув і бачив, як деякі з них радісно скрикували і змахували з очей щасливу слізозу. Як я ім заздрив!

Судячи по звідомленнях Совінформбюро та радіовістках, фронт ніби устабілізувався. А невдовзі почався зимовий наступ на Харків. Радіо щодня повідомляло про невеликі містечка, відбиті від ворога, назви яких я ніколи раніше не чув — Барвінкове, Лозова, Балаклія. І обов'язково після новин армійський хор Александрова виконував вроčисто-бatalістичний хорал:

*Вставай, страна огромная,
Вставай на смертный бой
С фашистской силой черною,
С проклятою ордой...*

З пісні линули героїка, патос, готовість до самопожертви. Але в дійності величезна більшість людей "страны огромной" була й надалі байдужною до долі країни і всякими хитрощами намагалася уникнути участі в безжалісний різанині людського роду на полях битв. Навіть без пильного приглядання вичувалося, що всі виконували свої доручення чи навантаження з примусу, а не обов'язку. Виняток до деякої міри становила хіба шкільна моподь, в чому я сам переконався.

Під Новий рік шпитальний комсорг заповзявся влаштовувати святковий ялинковий вечір, і шпитальний комісар схвалив цю ідею з горінням. Але серед поранених чомусь було дуже мало комсомольців, хоч в більшості це були молоді люди.

— А як це сталося, що ти не в комсомолі? — не без здивування запитав мене комсорг. — Адже скінчив десятирічку, був студентом. Оскільки мені відомо, у ВУЗах була майже стовідсоткова приналежність до комсомолу...

— Мене не прийняли через діда, був непманом, —віднікувався я з усміхом і обіцяв, що подам заяву, якщо дідів суспільний стан не буде тепер перешкодою, хоч довідавшись з вікопомної листівки, що німці й комсомольців підтягають до ранги "комісарів і комуністів", був заповзятий ніколи більше комсомольського квитка не брати в руки.

— Розумієш, на вечір прийдуть місцеві старшокласники, принесуть подарунки раненим бійцям, сплавним захисникам

батьківщини, — навіть і тут він не міг стриматися, щоб не впасті в зялжену банальність, як кажуть, звичка — друга натура. — Треба б сказати у відповідь хоч пару вдячних слів, а виходить, що нема кому. Може ти щось зліпиш?

— Я? Господи, та я ніколи перед публікою не виступав. Та й про що я буду говорити? Як ми голодні сиділи в окопах?

— Ну, слухай... Тут не до жартів, — він насупився.

— Хіба от що, — м'яким тоном сказав я. — Розважу, як німців обстрілювала "катюша", наша нова зброя. От було видовище! У школярів це напевно зродить піднесення...

— Чудова думка! — повеселів комсорг. — Але спершу мушу переговорити з комісаром.

Того ж вечора мене викликав шпитальний комісар, чоловік років під п'ятдесят. Чи мав він якісь медичні знання, не знаю. Скорше що ні, бо в білому халаті я його ніколи не бачив. Був він досить привітний і балакучий і на політичних бесідах в читальні його виклади були короткі і не такі нудні, як передовиці в газетах.

— Сідай, Мартюк, — по батьківському запросив він. — Як рука? Гоїться? Ускладнень нема? От і чудово, ми ще з тебе героя викуємо. Але, до справ. Комсорг розказав мені про "катюшу". Ти бачив її? Слава про неї вже рознеслася повсюди, фантастичні історії про неї розказують на вулицях. Ану розкажи, як вона виглядає.

Я розказав йому про батарею "катюш" біля Дебальцевого. Бачив з відстані, уточнив я. Це дивна гармата. Виглядає вона як чотири паралельні рейки, скріплені у виді борони. По тих рейках сковзають і злітають ракети, чотири нараз, одна за одною. Рейки можна піднімати до вищого кута, і опускати до нижчого, залежно від відстані до цілі. А як вона виє, навіть ми тремтіли від страху, а що вже німці, то напевно воліли провалитися крізь землю...

— Добре, розкажеш на вечорі про "катюшу", але не входь в подробиці щодо її конструкції, бо ззвучить все аж занадто просто, а люди у всьому простому дуже швидко розчаровуються. Коли хтось спитає про її вигляд, скажи, що це наразі військова таємнія. Ну, от ми й домовилися.

Вечір пройшов багато краще, ніж я сподівався. Посеред читальні стояла висока, вдекорована ялинка. Довкола неї походжав дід Мороз, в якого перевтілився сам комісар. На лавах і стільцах сиділи ранені бійці в шпитальній одежі, зрозуміло ті, що могли ходити. З патефону злітали веселі мелодії. Дід Мороз витягав з мішка по плитці шоколяди і дарував кожному пацієнту.

Потім до читальні зайшла делегація старшоклясників — з п'ятеро дівчат і троє хлопчаків років по 16. Всі вони по черзі вітали нас дома зазубреним текстом, але написаним ними самими, в який вони зуміли вклсти молодечу щирість і задушевність. Особливо гарно вийшло в одного хлопчака, який хвилюючись висловив глибоку шану за те, що ми вже пролили кров за батьківщину.

Одна дівчина, досить мила з обличчя, простою розмовною мовою, без ораторських вигуків, розказала, що робять учні Лихої для перемоги: старшоклясники допомагають розчищати залізницю від завоїв, визбирають по вуглинці розсипане між шпалами вугілля з вагонів, ідуть на підприємства, щоб замінити тих, які відійшли на фронт. З їхніх уст все звучало так переконливо, що не повірити їм і їхньому вболіванню за велику справу було неможливо. Ми нагородили їх рясними оплесками.

Потім з коридору вони внесли дві картонні пачки, повні яблук — це вони назириали між місцевим населенням для шпиталю. Внесли також кілька зв'язаних стіп книг для нашої бібліотеки, які теж були дарунком від населення. На закінчення, розчервонілий юнак побажав нам всім швидкого одужання і просив не жаліти фашистів в майбутніх боях.

Від нашого імені подякував дід Мороз, а за ним промовляв комсорг, заяложені фрази якого дуже дисгармонізували з задушевною щирістю юнаків. Виступив один боєць з перев'язаним лобом, трохи збиваючись і шукаючи слів, а я коротко розказав про "катюшу", після чого дід Мороз закликав нас проспівати разом відому пісню "Котюша", щоб символічно поєднати грізну зброю з великою душою дівчини.

*Расцвітали яблони и груши,
Поплыли туманы над рекой...*

Ми співали, а годинник на стіні карбував 12-ту годину. Новий, 42-й рік почався.

— З Новим роком, з новим щастям, з перемогою! — прозвучало з радіоголосника.

Хтось там в далекій Москві поміж вітаннями переконував нас, що перемога буде за нами, що наша справа справедлива, тощо.

І на завершення, в перші години Нового року ми дивилися фільм-комедію "Волга-Волга", де в одній з пісень були слова:

*Пусть враги, как голодные волки,
У границ оставляют следы.*

*Не видать им красавицы Волги,
И не пить им из Волги воды...*

Ми насолоджувалися гарним виконанням пісні і сумнівно, щоб тієї ночі хтось з нас помишляв, що рівно через вісім місяців німець таки ступить на волзький берег...

КОМЕНДАНТСЬКА РОТА

Рана гоїлася швидше, ніж мені хотілося. Таки не вдається перетривати зиму на легких хлібах — примирився я не без жалю. Рана дошкульно свербіла і в половині січня руку розбиндували. Все зрослося добре, тільки шкіра набула незвиклого рожевуватого кольору.

Через кілька днів я і пара десятків інших прощалися з шпиталем. Нам видали нову одежду, в каптенармуса я виклянчив кирзові чоботи замість черевиків і обмоток. Зрадів так, як радіє дитина, коли їй дають цукерку. З обмотками я мав клопотів досить, вони вічно сповзали з моїх літаків і доводилося їх раз за разом перев'язувати. А чоботи і загальний вигляд поліпшують, і мороки з ними менше.

Того ж самого дня опинилися ми в оздоровчому батальйоні, властиво в розподільному, де видужалих службовиків пропонували, сказати б, "на продаж". Годували гірше, ніж в шпиталі. Компенсацію за це було те, що хоч не мордували всякими строєвими вправами та навчаннями. Найтяжчими годинами розкладу були дві години політзанять, коли політруки читали нам довжелезні статті з газет. На щастя, заняття відбувалися в касарні, в теплі, то ж ми або куняли з відкритими очима, або безнадійно мріяли. Щодня взірцевим строєм ми маршували по вулицях Лихої та горланили пісні, щоб у населення не занепадав дух.

До розподільника приїжджали відпоручники від різних частин і служб в пошуках механіків, шоферів, саперів, танкістів, всяких умільців. Вони описували свої формациї як найкраще, заохочуючи фахівців записуватися до них. На піхоту чомусь попиту не було і більшість з нас, будучи піхотинцями, продовжували набиратися сил.

Якось після сніданку весь батальйон вилаштували на площі і комісар обявив, що постановою уряду всі шахтарі негайно звільняються з армії. Вибійники, кріпильники, коногони і всі, що

мають фах, пов'язаний з копальннями, негайно будуть відправлені або до своїх місць проживання, якщо не захоплені ворогом, або до інших місць на Донбасі "ставити гірничу промисловість на ноги".

Ну от. Самі ж пустили в повітря всю промисловість, а тепер її треба відбудовувати, бо ворога вдалося зупинити, а країні до зарізу потрібне вугілля.

Шахтарів серед нас знайшлося небагато, але знайшлися, і їхнім радошам не було кінця. А наступного дня на такій самій ранішній збірці було зачитано довгий список прізвищ, серед яких прозвучало й мое. Всім зачитаним наказано зібратися в касарні, а там об'явлено, що як фронтовики ми поїдемо в Морозовське і там станемо комендантською ротою для несення гарнізонної і патрульної служби.

Іхали ми в товарових вагонах. Морози стояли такі, що на підлозі вагону до червоного розпечена піч, а на стінах крига в три пальці, яка танула, утворюючи внизу сосулі-отеки. Лід танув і одночасно намерзав новий.

Морозовське — невелике містечко на півдорозі між Лихою і Сталінградом. Притулене в Донсько-Калмицькому степу, воно відкрите всім вітрам. А вітри там, особливо ті, що дмуть із Сальської рівнини, ще гірші, ніж подихи з півночі та Сибіру. Прибувши туди, довідалися, що в Морозовське та інші приволзькі й волзькі міста має незабаром прибути маса людей для формування нових дивізій. Нараї ж до обов'язків комендантської роти належало втримування порядку в публічних місцях — біля станції, на самій станції, на базарі-товкучці, в клубах і кінотеатрі.

Служба не з гірших. Ба, ще й дохідна, особливо як випадало вартувати на станції, де з товарових поїздів деколи можна було щось "потягти" — якийся крам, тютюн, цукор. Все це можна було легко збити цивільним людям, або виміняти за потрібнішу річ. За короткий час я спромігся купити на товкучці нове суконне галіфе, бо мое було з бавовни і не гріло ані трохи.

Забита поїздами і запруджена масою втікачів з прифронтових теренів станція Морозовська ледве-ледве встигала поратись із своїми транзитними обов'язками. Верещали голодні діти, замерзали у вагонах ранені солдати, сварилися на пероні і в станційних кабінетах високі евакуйовані начальники, домагаючись транспорту й позачергових привileїв. На стінах станції, ззовні і всередині, страхали пасажирів видруковані

плякати з написом "Расхитителям государственного имущества — высшую меру наказания". Малюнок показував спійманого перестрашеного злодія, а перед його грудьми — гострий багнет правосуддя.

Ці плякати ще й як прилякували, але люди таки ризикували, бо нестача поживи й вжиткових речей була постійною й всюдисущою. Одного вечора я вартував на станції. Блукав поміж составами з ґвинтівкою на плечі, перевіряв дверяні пльомби. І замріявся: пригадалися мені зима 33-го року й червоноармієць в будьонівці на станції Пугаловській. Вважався мені десятилітній хлопчик, що злодійкувато сновигав попід вагонами, шукаючи чогось істинного. Лише дев'ять років минуло звідтоді, а видавалося, що те лихо навістило нас в минулому столітті.

Аж тут з-під вагону вишугнув хлопчак років одинадцяти, не старший. В поспіху він зачепився плечем за мою ногу, я посковзнувся і разом ми впали на сніг. Падаючи, я гарантнувся лобом об цівку рушниці і ледве не знепритомнів. Долонею я помацав болюче місце і відчув тепло крові. Зитискаючи лоба, стояв я на колінах, а передімною лежав випростований хлопчак, завмерши від переляку. Поті його довгого пальта розгорнулися і оглядна торба, набита сухим тютюновим листям, випала на сніг і тепер чорніла пару кроків від нього. З торби випали кілька пахучих листків.

Я зінав, що в одному составі були втиснені з п'ять вагонів із сирим тютюном і помишлияв прихопити й собі дещо. Сумніву не було, звідки тютюн з'явився в хлопчака.

Зитискаючи зvezинu на лобі, я тихо чортихався на хлопця, вдаючи, що не помічаю ні торби, ні того, що в ній.

— Тебе чого тут нечиста носить? Хочеш попасті під колеса? Мати десь бідкається за тобою. а ти тут людей збиваєш з ніг, ось лоба мені розбив...

Підібравши ґвинтівку, я підвівся і відвернувся. Прикладаючи сніг до лоба і стоючи до нього спиною, я сердито grimав:

— Marsh звідси миттю, щоб і духу твого тут не зсталось! Ну, раз-два!

І в моїй уяві знову зарисувався вагон з кукурудзою і червоноармієць в будьонівці. Справді, як мало потрібно, щоб побувати справжньою людиною і мати від того безмежне вдоволення!

Обернувшись, хлопчака я вже не побачив. Щез. Спритне бісеня! Навіть і випалі листки тютюну підібрав, лише притоптаний

сніг між колінами свідчив про нашу зустріч. Йдучи поміж составами, я пробував відгадати, як той хлопчак мене схарактеризує. Буде розказувати друзям, а може й матері, що йому дуже повезло, бо здібався з вартовим, упустив торбу, а солдат виявився тюхтієм і нічого не помітив. І хто зна, може червоноармієць в будьонівці теж віддалявся від мене з подібними роздумуваннями?

Більшість в комендантській роті складали росіяни й українці, інші національності були заступлені скрупіше. Між людьми давно установилося неписане правило: далеко від дому вони спілкуються насамперед за національністю, а тоді за місцем народження чи проживання. Українці, наприклад, спочатку зблизившишь шляхом мови й спільних звичок, далі гуртуються за походженням з тієї самої області, району, міста чи села. І чим вужчий спільний терен, тим тісніші відносини. Двоє людей з того самого міста далеко від дому поводяться як рідні брати.

Я зблизився з одним бійцем на прізвище Леонід Карський. Мені імпонувала його кольоритна, майже літературна мова. Він без труду дуже цікаво висловлювався про різні речі й явища, отже був освічений чи добре начитаний. Перекидалися ми словами часто й вимінювалися жартами, але спавжньої, відвертої розмови, з якої можна б було довідатися більше один про другого, не мали.

Така нагода трапилася, коли нам випало разом патрулювати по нічних вулицях. Ліниво крокуючи по снігу вздовж будинків із затемненими вікнами, я почав розпитувати його, з якої він області.

— Я з Кам'янець-Подільського... Але мушу тебе розчарувати — я не є укайнцем.

— А хто? — зупинився я, заскочений.

— Не догадуєшся? — посміхнувся він. — Я — жидюга. Зрозумів? Жи-дю-га, — з притиском вимовив він по складу.

Від несподіванки я здригнувся ще помітніше, ніж тоді, в німецькому полоні, коли перекладач гаркнув в мегафон "А жид е?" Навіть сказане м'яко, слово "жид" з уст незнайомої чи "не своєї" людини насторожувало, якщо не прилякувало. А тут ще гірше: жи-дю-га!

— Злякався? — перепитав він. — А от і надаремно. Бачиш, якщо б ти називав мене "жидуюю", то це, погодься, було б проявом антисемітизму. Але я сам на таку розкіш можу дозволити. А знаєш чому? Це — тактика самозахисту. Рано чи пізно, але про мою національність довідається весь склад роти, і

в декого негайно ж заворушиться антисемітський живчик. Та довідавшись, що я сам відрекомендовуюсь як "жидюга", вони з місця опиняється розброєними — адже образлива кличка мене не жалить...

Так воно й вийшло. Про цю розмову я розповів іншим бійцям, а ті ще іншим. І ось зараз напинаю пам'ять, але не можу пригадати, щоб Карського хтось образив за його єврейське походження протягом нашої спільноти служби.

Це стало мені наукою, бо я сам теж бісився, коли хтось злобно цідив мені в очі "хахол". Пізніше, опинившись в новій частині, або серед нового товариства, я теж рекомендувався приблизно так:

— Мартюк Михайло, справжнісінький хахлюга, привіт!

Всі витріщувалися на мене, але опісля ніхто "хахлом" мене не взвивав, знаючи, що це слово чомусь мені не допікало.

Найцікавіше було патрулювати на базарі. Там, за вказівками, ми мусіли стежити чи не продає хто "підозрілих цінностей", цебто золото, срібло чи інший благородний метал в помітній кількості, або речі, вкраджені на державних чи військових складах. Таких ми мали затримати й доставити до комісаріату для ретельніших вияснень. Нашим обов'язком було активно втручатися на випадок якогось заколоту чи звичайної бійки, прислухатися чи хто не провадить "усну ворожу пропаганду" і винних теж затримати.

Базар великий, а патрулів всього два-три, та може два міліціонери. Нас всіх видно як кількох чорних курей перед білого виводку. Навіть, якщо хтось продає "цінності", то має досить часу перевтілитися в невинного зіваку. А щодо крадених речей, то ми й не придивлялися. Скажемо, продає людина відріз сукна. Може воно й крадене, але як установити? Хіба б хтось продавав в'язку шинелей, ну тоді ясно. Але військові речі, переважно, продавалися в переробленому виді. Шинелі обертали в чудові піджаки, солдатське галіфе обов'язково пофарбовані на чорно, військові шапки теж перероблені й пофарбовані.

Щодо розваг, то зобов'язували суворіші вимоги. Не дозволялося співакам -аматорам, музикам, всяким витребенщикам на ложках співати чи грati за подачку, особливо співати, бо існувала небезпека, що якийсь сміливець міг пустити в хід "політично не витримані" куплети.

Але... От стоїть на одній нозі демобілізований боєць, вже відвоювався, бо від другої ноги лише висить загорнута вверх халоша. Зодягнутий у військовій куфайці, під пахами милици, а на

грудях — орден. Стоїть він спритно і ухитряється грати на гітарі. І як грає! Такий мороз, а в нього з пальців парує. Щільно оточений натовпом, він ледь посміхається і співає приємним, рівним тенором. Співає популярний в той час "Огонек" на слова Євгенія Ісааковського:

*На позицию девушки
Провожала бойца.
Темной ночкой простились
На ступеньках крыльца.*

*И пока за туманами
Видеть мог паренек,
На окошке у девушки
Все горел огонек...*

А далі вже йшли слова перепицьовані, пародійні. Велика любов, так лірично задана в перших куплетах, обертається в дешевий фарс. Бо ось:

*Не прошло и полгода,
Пишет он письмецо:
Оторвало мне рученьку,
Поцарапало лицо...*

Але, пише він далі, в його душі ще жевріє той "огонек на окошке", і ось тільки вилікується, приде до неї назавжди. А дівчина відписує, що каліка їй непотрібний, мовляв, "проживешь как-нибудь" деінде і з кимось іншим. Але він таки повертається, красивий, зовсім неушкоджений, "ордена на груди", та ще й в офіцерському чині. Тим своїм листом про "відірвану руку" він лише перевіряв силу її почувань. Дівчина просить прощення, а він і не дивиться на неї, знаходить іншу...

Знайомий, заяложений сюжет, позичений з переказів та літературних творів. Але мова в пісні солдатська, отже, це творчість якогось невідомого фроновика. До речі, мелодію тієї пісні теж склав якийсь невідомий солдат. І дивно, пісня хапає за душу, розчулює, таки є в ній життєва правда.

Співак скінчив, зриваються гучні оплески, люди товпляться, кидають у шапку біля його ніг трояки й п'ятірки, просять його заспівати ще щось фронтове. І він починає нову пісню:

*Молодые девушки немцам улыбаются,
Позабыли девушки о своих парнях...*

Теж жалісливе й дохідливе. Ну, і як його зупинити? Як осмілитися дивитися йому в очі, коли він без ноги і орден на куфайці? Відвернешся, та й підеш собі далі.

Прижилися ми в Морозовську, але не надовго. Під кінець січня всю коменданцьку роту було відправлено запізницею в Сталінград і влито в нову дивізію, що формувалася.

“ПРОКЛЯТЫЙ ГОРОД...”

Є у Пушкіна рядки:

*Проклятый город Кишеноев,
Тебя бранить я не устану...*

Щось подібне мені завжди хочеться сказати про Сталінград. Хоч Сталінград належав до міст першої величини, тобто мав такий самий статус як Одеса, Дніпропетровськ, Миколаїв чи Ростов, виглядав вінаж занадто провінційно. В центрі скучилися адміністративні будівлі, три чи чотири держкіна, станція, кілька учбових закладів, пару вулиць з великими магазинами — а далі вся кам'яна, міська архітектура уривалася і скільки бачило око, скрізь виднілися низенькі дерев'яні будиночки, дощані паркани, невимощені вулиці.

І люди в Сталінграді показалися мені непривітними, грубими, чомусь завжди сердитими, навіть води в повідь у них не випросиш. Пояснити це одними військовими обставинами заледве чи можна, бо ж війна перенаселила, збіднила і втомила інші міста, але в жодному з них я не почувався так відчужено як у Сталінграді. І коли сім місяців пізніше німецькі полища підійшли до його стін і майже п'ять місяців підряд глухили його вибухівкою, признаюсь, що осблигового співчуття до приречених я не відчував, таким осоружним осів він в моїй душі. Мені соромно зараз за оте молодече мстиве почуття, але в Сталінграді я так натерпівся, що в його найтяжчу годину цілковито забував, що немилосердний німецький п'ястук гатив не тільки по кам'яних стінах, а й по невинних живих людях.

В комендантському відділі на станції нас скерували до місця осідку — на цегельню, яка містилася в південно-східній частині міста, куди, після довгих блукань, ми прибули пішки надвечір.

Цегельня була величезна, майже до дахів занесена сніgom. З-під цього суцільного білого покриву кільканадцять печей червоніли своїми верхами та димарями. Довкола недбало

розчищеного великого подвір'я тулилися кілька службових бараків, в яких колись, мабуть, містилися контори й всякі бюра. Тепер в них розквартирувався штаб нового полку, особовий склад якого наразі мандрував до Сталінграду по всіх дорогах.

З одного бараку вийшов середнього росту худощавий чоловік в гарно підігнаній командирській шинелі, з відзнаками майора в петлицях, з виду не старший 30-ти років. Ми зніяковіли. Треба б було комусь подати команду "Струнко" і зарапортувати, але ніхто не осмілився. То ж ми лише втихи і у вільних позах виставилися на нього. Він лініво оглянув нас.

— Я — майор Кириченко, — якось недбало сказав він. — Призначений командиром полку, який должин вилупиться на етом місці. Мені донесено, що всі ви вже понюхали пороху. Я тоже нюхнув, чуть-чуть не задихнувся. Он там, видите, лежить куча свеженької соломи. А он там — доски. А он там — піч, де в мирне врем'я ділали кирпич. Там січас так тъомно як у негра знаєте де? А даже й темніше. Так от, рибята, зараз повар видасть вам кой-яку жратуху, а потом закочуй, хлопці, рукава і начинайте привращать піч в казарму. І ни валять дурака. Єслі подмечу, що хтось трудиться з холодком, то як у нас кажуть в Полтаві, добряче вжарю по сраці... Вопроси есть? Нема? Значить, єдиногласно. Розійдись.

І повернувся до бараку.

— Ну ж і типок, — сказав хтось з наших. — Говорить ніби сонний а очима шпилить і сверлить наскрізь. Ой, не простяк він...

Поки ми їли, то засутеніло. Ну, що ж, заглянемо до печі. А в ній справді темніше, як у негра в певному місці. Хоч око виколи. Ні віконця ніде, ні отвору в стінах. Хтось організував ліхтар, закурили. Сидим і горюєм. Піч довжелезна, з високою степею. Завширшки яких чотири метри, а завдошки — 300. Прикладаємо оком: вздовж стіни розіб'ємо спільні нари. А поміж нарами й іншою стіною буде прохід-коридор від одного кінця печі до іншого. В одній печі легко вміститься до трьохсот людей, а це дві роти. Дві печі на батальйон. А тут їх штук дванадцять. Отже, розміститься майже два полки, це — півдивізії.

Небезпека зарисовується з того, що в печі лише двоє дверей, по одних в обох кінцях. Як скінчимо з нарами, то доведеться прилаштувати хоч пару металевих груб. На нарах буде солома. Серед призовників напевно великий відсоток курців. Пожежа може спалахнути легко. Цікаво, скільки бійців в ній згоріло б? Поставивши цей запит в голові, я відповіді на нього не шукав, а

лише прирік знайти для себе місце на нарах десь біжче до дверей.

Ліхтар тъмяно освічує невеличку секцію цієї печери. І оце нам отут ночувати, в оцій крижаній холоднечі? Сидимо на грудді залишеної побитої цегли, куримо й журимося.

А ось і майор Кириченко.

— Ну, що ж це ви, хлопці, розсілись? Засіданіє у вас тут, што лі? Завтра почнуть прибувати мамині синки, для многих з яких це буде перше відлучуння від дому. Ну, представте собі, що ми заведемо отакого сопляка в оцю нору, отак як вона єсть. Та ж з нього зразу потечуть слізози, а може й хужі вещі. Та ж такий тільки й розсуджатиме, як отсюда дати дьору, а то і в рєку шубовснути, а Волга тут, щитай, по соседству. Понятно? Ану підіймайте свої сраки, ... вашу мату!

Ми скочили на ноги як оперіщені, дивуючись, звідки у цього непоказного флегматичного чоловіка взявся такий грізний, всезмітаючий голос, від якого й пилюка із стін та стелі посыпалася?

І закипіла робота. Винесли геть всю залишенну й побиту цеглу, замели підлогу, збивши хмари червоного пилу, в якому й світло ліхтаря зникло. Внесли дошки, цвяхи, сокири і під північ так натомилися, що попадали на підстелену солому як на княжі перини.

Вранці ми ще солодко спали, а Кириченко вже стукав носком по наших підошвах.

— Вставай, вставай, робочий народ! Оце по моєму, молодці хлопці. Уже ця діра виглядає як кремльовська палата, та тут і засіданіє ЦК можна оглашать. А як закончим нари, то це буде готель "Метрополь"...

Нарешті скінчили нари, повісили на стінах ліхтарі, наслали соломи, внесли дві металеві грубі і, буть ласка, чим не готель? Теж саме творилося і в інших печах. За пару днів цегельню перетворено на величезну касарню.

А на подвір'я хоч не виходь. Снігу нанесло й навалило так, що від будівлі до будівлі можна було дістатися лише по глибоких розчищених хідниках.

Стали прибувати люди, спочатку по десятку, по два, а далі — навалом. Окрім росіян і українців з'явилися калмики, казанські татари, башкіри, представники із Середньої Азії, азербайджанці, грузини. Рідко хто з татар, калмиків, башкірів, казахів володів російською мовою, та й ці знали найбільше по десятку ходових

слів. Решта — ні в зуб. Вони виглядали розгубленими й пригніченими. Вони не розуміли, чого від них домагалися і все робили наосліп, навпомацки, або копіюючи інших.

Військові вправи й навчання відбувалися на Волзі, бо через сніг до поля й дібрatisя було неможливо. По ній ми маршували, повзали по пластунському, вчилися салютувати та здавати звіти. Холодище був такий невмолямий, що ні бігання, ні інші фізичні зусилля не зігрівали нас і дрібку. В літньому обмундируванні, в благеньких шинелях ми кацубли на очах, неспроможні ворухнути ані язиком, ані устами. Таких морозів у наших рідних місцях ніколи не бувало.

Поснідавши, ми йшли на Волгу, тупцювалися там трохи, а потім вслід за командиром бігли на протилежний берег, де росли пози, дубняк, всякі кущі. Розплюювали величезну варту і грілися довкола неї до обіду, розказуючи всякі історії, жарти та пригоди з жінками. Що ж до калмиків та інших нацменів, то вони тільки ввічливо, з азіяtskyoю виносливістю, посміхалися, нічогісінько не розуміючи.

Та що там калмики! В нашій роті було кілька галичан, які попали в радянську відворотню хвилю і покотилися в ній на схід. Вони купалися в радянській дійності вже понад два роки, і то ще мали мовні труднощі, часто не розуміли, чого від них хочуть. Особливо страждав Стефан Шкалюк.

— Шкалюк, ка мне! — кричав командир.

— Що йому треба від мене? — не повертаючи голови, питав Шкалюк сусіда.

— Він кличе тебе до себе, ну, біgom...

Опісля, прилягаючи на нарах спочивати, Шкалюк обов'язково бубнів невдоволено:

— Най то шляг трафить таку мову! Як це розуміти — "камнє"? Звучить як каміння, а означає "Йди до мене". Могила...

В лазню й на дезінфекцію треба було йти до міста. Ми ходили невеликими групами, по п'вадцять-тридцять людей. Сонце в Сталінграді сходить пізно, вже добре по восьмій, а воно не показується. А сідає рано, по третьій годині уже темніє. Так що більшість активного життя протікає в темноті.

Одного ранку настала черга мого взводу йти до лазні. Туди ми йшли затемна, а коли вийшли з лазні, сонце вже піднялося. І яке застрашливе видовище: на небі висить сонце, а довкола нього, на всю небесну широчину різномальорові кружила — червоні, сині, зелені, фіолетові. Щось ніби як веселка, зігнута у величезне колесо довкола сонця.

Ой, плячно! Пізніше ми дізналися, що такий світловий ефект утворюється в сильні морози, але того ранку ми цього не знали. Поглядаючи дещо злякано на різокользорові кружала, ми йшли по вулиці вільним кроком, а вулиця, дарма що світило сонце, виглядала незвикло притемненою. Біля хвіртки одного дерев'яного будиночка з'явився бородатий господар, як звикло із сердитим, колючим обличчям, яке неначе сигналізувало: давай, проходь мимо не вітаючись.

Але промкомвзвода, старший сержант з Харкова, не втримався:

— Скажіте пажалуста, а што ето вокруг солнца дѣлається?

— Ат бальшова мароза ета, — відчеканив дідок. — А ви што, хахли?

— Єсть і хахли, — з нехованним здивуванням і досадою в голосі строчив старший сержант. — А здесь разві адні кацапи живут?

Дідка аж підкинуло.

— Ти ета брось! — grimнув він. — Наехало вас сюда...

От і поговорили. Диви, який уразливий! Назвали його "кацапом", то він аж сіпнувся. А зневажати інших "хахлами" — це він чомусь вважав своїм законним правом.

Ось це загальне невдоволення перед людей, що ми іх нібіто окупували, потіснили своєю присутністю, зроджувало у нас зворотню ворожість і в підсвідомості ворушилися зариси питання: а як бути нам, коли навіть і в мирні часи ми мусіли миритися з присутністю в наших містах і селищах тисяч і тисяч пришельців?

Бувало, що взвод чи рота вчилися чеканити крок на якісь з недалеких вулиць. В час перепочинку ми розсипалися, стояли гуртами й курили, правили теревені. І не було випадку, щоб хтось вийшов з хати і запросив до середини погрітися, побалакати, почастувати гарячим чаєм.

Мені пригадався 1930-й рік, зима теж була лютая. У Вишнівському розквартирувалася якась військова частина. Вояки теж маршували по вулицях і завжди співали ту саму пісню, яку й я підхопив з лету:

На Україні добре жити,
Є що істи, є що пить...

Найчастіше вони виконували строєві вправи на вулиці, де жили дід Серафим і бабуня Клавдія. І коли у бійців наставав

перекур, з будинків вибігали жінки й чоловіки, бабуња теж, і тільки й чутно було:

— Зайдіть, хлопці, до хати погрітися, чаю вип'єте...

По два, по три, по чотири бійці зникали в хатах на чверть години. Та й під час віdstупу минулого осені все було якось тикне пиріжок, окраєць хліба, яблуко. Навіть на Донбасі, де все довезене, і то люди ділилися останнім. У Лихій нас запрошували на чай, і в Морозовську. В Сталінграді ж, аби й упав на сніг задубілим, то й з двору ніхто не вийде. Тяжкий там люд. Може й кара, що насіла на місто сім місяців пізніше, була належною заплатою за оту спільну мізантропію, нераз думав я.

А та цегельня — як ми її зненавиділи, в печінках наших вона сиділа. Вона так нам осточортіла, що ватри за Волгою видавалися незрівняною розкішшю і, повертаючись до касарень в обід, ми чулися, немов би верталися під тортури. І цегельня, і Сталінград стали нам до того ненависні, що ми готові були іхати на фронт з голими руками. Кудинебудь, аби тільки подалі від того холодного, голодного і насурмленого міста.

Минав лютий, а ми й далі вчилися з палицями, не мали ні однієї вправи із стрілянням, тільки й того, що маршуємо та співаємо. Ті, що вже скотували пороху, не дуже цим переймалися, але новаки все голосніше й голосніше домагалися практичних вправ із зброєю.

З приходом березня, коли морози й вітри дещо зм'якли, видали зимову одежду — ватяні штани, теплі рукавиці, товсті байкові онучі. А зброй як не було, так і нема.

А під кінець березня було оголошено, що вантажимося у вагони і покидаємо Сталінград. Який віddих полегші промайнув над площею! Нарешті! Куди ми від'їджали, нам не сказано — військова таємниця. Та нам вистачало й того, що нарешті виборсаємося з ненависного Сталінграду.

Не озброєна, не заприсяжена, в кількох запізничних составах дивізія вирушила на південний захід, а це означало, що нас приділено до Південного фронту. Я особисто дуже тішився, бо Південний форт — це порівняно близько до моїх рідних місць. А подруге, південь не північ. Півночі я боявся. Вже одні оповідання про те, що творилося в фінській кампанії два роки раніше, змушували кров холонути в венах.

Ми наблизялися до Південного фронту і в думках ввижався мій поворот до Вишнівського...

*Проклятий город Сталінград,
Тебя бранить я нє устану...*

ТРИБУНАЛ

Березень відлічує свої останні дні, а ми котимось на південний захід. Раз-по-раз застрягаємо на кілька днів на станціях на запасових коліях. Холодно. Колючі вітри, що завжди присутні в Сальському степу, прошивають наскрізь і вагони, і людей в них. Проминули Сальськ, Батайськ, під'їжджаємо до Ростова. З вагонів бачимо величезний дерев'яний міст через Дон, який трішки коливається, коли по його граві повзе поїзд. В обох кінцях на в'їзді на міст зосереджені сотні зенітних гармат, на землі густе ряботиння воронок, мабуть від бомб. Десять не дуже весело живеться зенітчикам, коли такі знаки ворожого клювання з повітря. А поруч, з переломленим хребтом, занурився у воду капітальний залізний міст. Його висадили в повітря при панічному відступі в листопаді. Ростов уже був у ворожих руках, а потім його відбили назад. Фронт тепер десь під Таганрогом.

Після двотижневої подорожі висаджуємося в Шахтах. Це досить симпатичне, великудущне місто, що спершу з'явилося на світ як шахтарське селище, а далі розрослося в місто середньої величини. Навіть трамвай є. Наш полк осів у величезній будівлі, в якій до війни містилося управління вугільного тресту. До міста ходити заборонено. Але заборона для вояка всіх армій є викликом. Заборона є на те, щоб її ламати. Перша ж "розвідка" установила, що місто, хоч і знаходилося в прифронтовій смузі, жило повнішим, багатшим життям, ніж далекозапільній Сталінград.

На базарі і в державних крамницях можна було купити і хліб, і до хліба, і навіть деякі ласощі. Люди — цілковита протилежність сталінградській мізантропії. Всі зустрічні виглядають веселими, усміхненими, привітними. Торговки на базарі жартівліві, сміливо запицяються. Мова якась своєрідна. Тут і напіт донських говорів, і повно українських слів, хоча зміст деяких дещо різниеться від значення їхніх близнюків на корінній Україні. В мові чимало й калмицьких слів, занесених з-за Дону. Тутешні вугільні пласти є

продовженням Донбасу, але адміністративно місцевість входить до РСФСР.

Раптом і наші "казъонні" харчі покращали. Кажуть, що нас вже перевели на фронтовий приділ. Часом в неділю й горілки по сто грамів видають. І нарешті прибула зброя. Наша рота стає мінометною. Отримуємо чотири ротних міномети 50-міліметрового калібр, чотири батальйонних — калібр 82 міліметри, і два полкових — 120 міліметрів. Тепер навчання навсправжки. Мене призначено наводчиком чи то прицільником. У відповідь на команду з НП я регулюю відстань і ранжир. В мінометі чотири частини: приціл; опорна плита; труба-цивка; і двоніг. Всі вони, окрім прицілу, мають солідну вагу, на марші один боєць несе один компонент, а як дорога суха й рівна, весь міномет можна тягнути на двох коліщатах, що приладновуються до опорної плити. Ротні міномети багато легші, цілий міномет може нести одна людина. До полкових мінометрів приділяють коней.

Всі міномети нові-новісінькі, навіть не пофарбовані. Прямо з гарячого цеху і — в акцію. Так само й інша зброя — ПТР, автомати, гвинтівки, "дігтари", "максими" — все пахне свіжою сталлю.

У квітні круто завернуло на весну. Сніги стали швидко щезати, зеленкаві плями розповзатися, а земля парувати від просихання. Навчання відбувалися поза містом, в полі. Відбувалися й практичні стрільбища справжніми мінами. На кожний міномет приділено три міни, дві для пристрілу і одна, щоб попасті в ціль. Мій відділ мав поцілити в копичку минулорічної перегнилої соломи. І ми її "накрили" другою міною. Вечором був зачитаний наказ командира полку Кириченка, де були рядки про "благодарность от лица службы" нашему відділові за взірцеву військову "виучку".

Командиром моого взводу був лейтенант Малюжний, мовчазний молодик з Житомирщини, років під 25. Він був єдиним командиром в батальйоні, що мав пістолю "ТТ" як особисту зброю, а не допотопний наган. Пістолі того типу з'явилися недавно і всі дивувалися, що одна з них попала такому не хвацькому, зосердженому в собі офіцеру. Малюжний ніколи не був популярний серед бійців, а після горезвісного випадку, і поготів.

А сталося так. В моєму відділі був боєць на прізвище Тоцький, з Харківської області. Фах — плитовий, тобто він відповідав за опорну плиту і носив її. Стояв соняшний, але вітряний день. На вправах за містом ми вчилися швидко міняти позицію. На новому

місці треба було негайно викопати мінометний окоп. Сержант мітив багнетом на землі коло, десь метрів три діаметром, і відразу ж короткими польовими лопатами ми копали заглиблення, округлу яму з метр завглибшки. У відділі — 12 чоловік, чотири з них — обслуга, а решта — носильники мін. За яких 20 хвилин ми мусили вкопатися і приготувати міномет для вогню.

Того дня ми добре упріли, бо вже змінили, без перепочинку, чотири позиції, кожного разу викопуючи окоп. Зрили півполя. Малюжний приневолив нас копати п'ятий окоп. Тоцький з пересердя кинув лопату до ніг лейтенанта і гаркнув:

— На ось, копай сам, спробуй!

Запала тиша. Тоцький таки перетягнув струну.

— Боєць Тоцький, взяти плиту на плечі! — спокійно мовив Малюжний.

Боєць виконав наказ, накинув плиту на спину як наплечник. Малюжний ганяв бійця біgom по полю з тяжкою ношою на спині. Наказував йому падати на землю, підіматися, присідати навпочіпки. Навіть інші взводи припинили навчання і спростерігали це катування-карання, напевно співчуваючи воякові.

Раптом Тоцький скинув плиту з плеч і вона гулнулася на ніжний зеленкуватий покров.

— Взяти плиту на плечі! — вперше grimнув Малюжний.

Тоцький стояв і дивився поверх лейтенанта. Був він блідий, але спокійний на обличчі, лише тяжко дихав від попередніх тортур.

— Я що сказав? — підступив до нього лейтенант.

З боку Тоцького ніякої реакції. Малюжний вихопив з кобури свій "ТТ", наставив цівку до лоба бійця і заверещав:

— Розстріляю негідника як собаку! Ти знаєш, що я маю право на це? За невиконання наказу свого зверхника? Знаєш? Бери плиту!

Тоцький спокійно дивився поверх Малюжного. З його блідого, спокійного, величного обличчя линула готовість на все. Отак, мабуть, і виглядає фаталізм, з якого й народжується геройство. Лейтенант зайшов ззаду, тикав пістолею в потилицю, а боєць стояв як вкопаний. Тоді Малюжний відступив від нього на пару кроків і вистрілив кілька разів йому під ноги. Кулі дзьобали землю і її пучки осідали на черевиках бійця.

До нашого місця зірвалися інші відділи, але їх зупинили їхні командири. Натомість прибіг захеканий майор Кириченко.

— В чом діло? — крикнув він, ще й не зупинившись.

Малюжний, тримаючи пістолю в руці, доповів.

Кириченко критично й з нехованним подивом оглянув бійця і розпорядився:

— Взяти під арешт!

Двоє бійців взяли Тоцького під руки і попровадили геть. А майор повернувся до Малюжного.

— Слухай, лейтенант, що ето у тебе за спектакль получився, га? На якого х.. тобі кубики на петлиці почепили? Ану спряч свою пихкалку в кобуру! Та, тобі,... твою мать, яйця мало відривати! Та й чи єсть вони у тебе? Што ж ето ти мальчика із себе коїш?

— Він кинув лопату мені під ноги... — оправдовувався Малюжний.

— Да, ето непослух, — погодився Кириченко. — Но єслі ти висмикуєш пістолю з кобури, то стріляй не в землю, а в лоба! Імієш повне право! Поняв? А не можеш розстріляти, бо в сраці в тебе тенькає, то не чіпай пістолю взагалі, так як більшість з нас робить. Витяг пістолю, то, браток, дійствуй до конца, бо інакше ти її компромітуєш як оружіє, а себе як командира. Пусканням пуль в землю ти прозрадив свою слабості, трусості. А боєць такі вещі бистро помічає і тоді на отакого командира х.. кладе. Ех ти, горе-лейтенант...

Всю цю нотацію майор відстрочив в нашій присутності і Малюжний просто малів і дрібнів на очах. Аж жаль його стало.

А через три дні в полк навідалися військові юристи і відбувся польовий трибунал, на який зігнали весь особовий склад. Суд проходив на подвір'ї. Біля східців поставили огорядний стіл, засланий червоною матерією. З будівлі вийшли три офіцери, всі в півкожушках, тухо підперезані, із зброєю при боці. Опісля вивели Тоцького, якого залишили стояти останньою від столу, блідого, без пояса, без шапки.

Суд тривав не довше 20-ти хвилин. Тоцького лише спитати, чи він визнає себе винним.

— Визнаю...

І нічого більше, ні опитування свідків, ні оголошення обвинувачення. Відразу ж один з офіцерів почав виголошувати вирок. Речення були зформульовані суворо, немилосерно. Непослух у воєнний час... те саме, що зрада... карається найвищою мірою...

Але... Протягом слідства виявилося, що правдиве прізвище підсудного Троцький... Підсудний соромився цього прізвища, яке

стало символом всього антирадянського і, прибувши в Сталінград, зареєструвалося Троцьким. Це показує, що в підсудного є наявні завдатки спавжньої радянської людини-патріота. Беручи це під увагу, а також факт, що підсудний ще не прийняв присяги, трибунал знаходить доцільним не стосувати до нього найвищу міру покарання, а засудити на десять років поправчих таборів, з відбуттям вироку після закінчення війни. Наколи б підсудний проявив відвагу в боях з ворогом і був рекомендований для нагородження медалями чи орденами, вирок автоматично скасовується...

Полк полегшено відіхнув. До Тоцького підійшов боєць і повернув йому пояс і шапку. Залунала команда "Смірно", ми витягнулись, і трибунал зник в будівлі.

Повезло Тоцькому. Як опісля пересміхалися між собою бійці, "деколи й Троцький з біди виручить".

Через кілька днів дивізія стала під присягу. Ми приймали її полком, вилаштувавшись буквою "П". Посередині стояв боєць з полковим прапором, а біля нього комісар полку, який в одній руці тримав текст присяги, а другою жмикав краєчок полотнища прапору. Він прочитував кілька слів, а ми повторяли за ним, аж поки не дійшло до приречення "не пожаліти й життя" в обороні батьківщини, на чому й скінчилося.

Але й тут не обійшлося без конфузу. Ще коли роти вилаштовувалися до присяги, в одному кінці вибухнула пайка. Виявилось, що четверо бійців навідріз відмовилися приймати присягу. Вони оправдувалися тим, що належали до якоїсь релігійної секти, а їхня віра забороняла їм брати зброю в руки і вбивати інших людей. Їх ганили, страхали, поучували, вмовляли, але вони стояли муром. Вкінці їх відділили й відпровадили в будівлю, а наступного дня, відповідно чуток, відправили до якогось будівельного батальйону. Чи ці чутки відповідали правді, ніхто не знов. Але врочистість церемонії вони таки дещо затъмарили. Багато бійців напевно в душі вклонялися вияву такої подивугідної відваги.

Я особисто присягав вдруге, але ніякого внутрішнього зобов'язання урядові не відчував. Минулої осені на присязі в Микитівці, де ми формувалися, я повторяв слова врочистого тексту і в роті пересихало, а в грудях тріпотіло хвилювання. Моє прирікання було чесним. Я справді декларував свою готовість виконати свій вояцький обов'язок до кінця.

Але досвід в Черніщчині мене дуже охолодив і посіяв в моєму

сприйманні перші зерна цинізму. Присяга — це дуже деликатний психологічний момент. Ти присягаєш владі і пісвідомо відчуваєш, що влада присягає тобі, що вона тебе оборонить, виручить, завжди осипле тебе своїм довір'ям. Вся вроčистість, властиво, зроджується з відчуття отієї взаємності. Однобока присяга, коли від тебе загрібають все, включно з життям, а взамін скупляється навіть на дрібку довір'я, звучала тепер як пуста формальності. Напевно так само почувалися й багато інших.

Після присяги ми могли виходити до міста невеликими групами. Хоч особливих розвагових місць у місті не було, а все ж... Вільно походжати по хідниках, заходити до крамниць, блукати без оглядки по базару, задивлятися на дівчат, запрошувати їх до кіна — все це підсилювало враження, що ти хоч і в однострої, але незалежна, повновартісна людина. Були й розчарування. Одного вечора з іншим бійцем я хотів зайти на танці, але нас не пустили військові патрулі, бо вхід був дозволений лише цивільним та офіцерам. "Вхід собакам і солдатам воспрещен" — читав я ще в школі в якійсь книзі про порядки за царату. А ми ж ніби живемо в іншій, справедливішій ері...

Кожного вечора ротами нас водили до кінотеатру, де йшов документальний фільм "Розгром німців під Москвою". Він був винятково добре змонтований. На плівці з першої руки було закарбоване звільнення радянськими військами Клину, Калініна, Можайська й інших підмосковських міст. На дорогах, покинута ворогом під час відступу, горами лежала німецька військова техніка й зброя.

Показували й німецькі військові цвинтарі у відбитих містах. В час моїх з Грудьком блукань по той бік фронтової лінії я бачив лише одну німецьку могилу з чепурним хрестом. Тепер на екрані рядами й рядами стояли хрести, засипані снігом. Але всерівно не дуже багато. На полотнищі веселі бійці або висмикували їх з землі, або підрубували сокирами і кидали хрести на багаття, довкола якого грілися солдати, теж всі усміхнені. До німецьких наїзників, навіть і до мертвих, ніякого співчування я не мав. Навпаки, вважав, що їхня смерть була єдиною справедливою заплатою. Всерівно, сцена з хрестами викликала у мене несмак, якщо не відразу.

Видавалося дивним, що фільм не славив ані Сталіна, ані партію. Сталін з'явився лише пару разів, і то не довше, — кілька секунд. Головними зірками були генерали Жуков, Бєлов, Доватор та інші. І через цілий фільм звучала чудова пісня, яка зроджувала журу в наших вояцьких серцях:

*Бьется в тесной печурке огонь.
На поленьях смола как слеза.
И поет мне в землянке гармонь
Про улыбку твою и глаза...
Ты теперь далеко, далеко.
Междусами снега и снега.
До тебя мне дойти не легко,
А бо смерти — четыре шага...*

І поету, і композитору вдалося вловити й передати справжній настрій фронтовика: спогади, солодкаві мрії, хвилююча печаль і вічний страх — "до смерті — чотыре шага".

Перед фільмом про баталію під Москвою показали документальну ластівку з Англії. Той фільм, називався "Лондон під бомбами". Йшлося про зенітних артилеристів, які оберігали Лондон від німецьких повітряних нападів. Робилося моторошно, коли бачив, як в небі величезними формациями пливли німецькі бомбовози і як палає Лондон після їхнього рейду. За час війни мені особисто більше двох десятків німецьких літаків в одній формaciї бачити не доводилося. Але й двадцять — то було несуспітнє пекло. А тут в небі вирізблювалися сотні бомбовозів і зенітники мали за чим полювати. Жодного поціленого літака не показали, але показали, як пожежники гасили вогні, як люди розбиралі по цеглині руїни, рятуючи тих, що застригли. Вражав спокій на обличчі лондонців. Вони працювали без суєти, без паніки.

Кінчався фільм показом солдатської кантини, де вояки танцювали з дівчатами, пили пиво, гралі за столиками в карти, курили цигарки. Всі були гарно підстрижені, чисті, в чудових одностроях, особливо припали нам їхні куценькі піджаки під застяжку.

І знову ревуть сирени — тривога! Всі солдати поспішно вибігають з кантини до своїх службових місць, до зеніток і прожекторів. А піяніст грає далі, перед ним на кришці стоїть пиво в кухлі. Він теж хапає шапку й біжить до дверей. Враз круто повертається назад, допиває пиво, і вилітає з залі. Глядачі співчутливо засміялися.

Фільм дуже інформативний, але воднораз він і пригнічував. Англійські солдати виглядали гідними, повновартісними людьми. А ми? Голова острижена, очі запалі, зуби не миті, бо нема чим, не голені, бо нема жилеток, шинелі короткі, не фасонні, висять на нас, ніби пошиті для опудал, а не молодих людей, в

багатьох нема поясів, підперезані очкурами. А де вже нам думати про пиво, запашні цигарки, танці!

Назад до казарми я повертається в пригніченому настрої.

“СОБАКАМ И СОЛДАТАМ...”

Неділя.

Старшина читає розклад дня: на польові заняття не йдемо, але по місту промаршуємо з піснями. Обов'язково будемо співати нову “Вставай огромная”, яку ми вчили вечорів п'ять під ногу, тупцюючись на місці в залі. Тоді обід, а опісля особисті справи — прати білизну й онучі, писати листи, а хто дістане дозвіл, зможе погуляти в місті.

Мені пощастилося вирватись до міста. З трьома іншими бійцями поблукав по центральних вулицях, заглянули на базар, побували в кіно. Десь о сьомій годині вечора опинилися біля одного шахтного клубу, де відбувалися танці. Поодалік від головного входу стояв гурт вояків, від яких ми довідалися, що рядових не впускають, а лише офіцерів.

І справді, на дверях стояв цивільний контролер, що відбирає квитки, а поруч нього — двоє військовиків з відзнаками комендантської роти. Вони пропускали всіх цивільних і офіцерів, а сержантам і рядовим перетинали дорогу і глузливими репліками завертали назад на вулицю. З середини клубу доносилася чудова легка музика. Ми трішки посумували і почвалали назад до касарні.

“Додому” ми повернулися десь під десяту годину. Настрій був неважкий. Мене не покидало почуття приниження, узаконеної неповноцінності — статус рядового був такий низький, що його й на танці не впускали, мабуть щоб своєю вбогістю не псував загального виду.

В отакій гіркій задумі я йшов по коридору до кімнати, в якій розміщався мій взвод. Раптом до моого слуху долинули бліді відзвуки англійського вальсу. Зупинившись, я напняв всі свої сприймальні сенси. Вчувався не тільки вальс, а й знайома мелодія — “Під дахами Парижу”.

Мабуть, десь грає патефон. А за патефон і хорошу плиту я в той момент і очі віддав би. У взводному приміщенні дехто спав на

нарах, дехто читав, двоє чи троє писали листи, кількою голками щось зашивали чи пришивали, всі зайняті своїми справами, ніхто й не поцікавився як нам повелося в місті. Роздягнувшись, я знову чимськорш шугнув у коридор і знову вловив слухом знайому мелодію.

Чим далі я крався по коридору, тим голоснішими ставали музичні ритми. Швидко я опинився в крилі, де мешкали офіцери й різні штабісти, куди нам, рядовим, вчащати було заборонено. На моє щастя, коридор був пустинний, безлюдний, неначе вся полкова знать подалася кудись в гості. Внедовзі коридор під прямим кутом зломився вліво, тембр музики став голоснішим. Тепер мені вже вчувається й човгання ніг по підлозі. Невже танцювальний вечір?

Ще кілька кроків — і я опинився перед перегородкою. Це були залізні, на всю ширину коридору візерункові двері, метрів зо три заввишки, половинки яких відчиналися на обидва боки. На дверях висів великий замок.

Крізь пруття дверей мені було видно вузький відсік залі. На глибоких віконних одвірках сиділи військовики, переважно офіцери, а подекуди в бачену мною смугу запливали пари танцюючих, які оберталися біля вікон і знову зникали в частині залі, яка була поза моїм зором, залишаючи за собою лише замети дівочих спідниць. Зачудований, загіпнотизований, я непорушно стояв і дивився. Павза минула і враз з голосників зірвалося танго — “Бризки шампанського” — і зала знову наповнилася шаркотінням ніг.

Голова пішла обертом. Як мені хотілося запросити поставну дівчину до танцю, притулитися до неї, дівчуті її тугі груди і піти ривкими й захмеленими кроками по підлозі! Звідколи я виїхав з Вишнівського, я не тільки ні разу не танцював, а й не чув ні однієї тангоової мелодії, не говорячи вже про пружкий дівочий стан впритул до мене. А тутось... Я просто фізично ковтав мелодію, а в уяві набирав яскравіших обрисів, розростався засніжений, чудовий вечір в Миколаєві. Білий, незабутній новорічний вечір, коли із світом прощався 40-й рік і у всі двері й вікна стукає 41-й...

Афіші в інституті сповіщали про традиційний новорічний баль, початок було заповіджено на восьму годину. Організаційний комітет обіцяв танці, ігри, буфет. Я прийшов з дівчиною. Її звали Клавою і була вона родом з Каховки. Вона студіювала на природознавчому факультеті, готовувалася стати викладачкою в старших класах. Кілька разів ми ходили разом до

кіна й до театру, вчащали в поблизчі клуби на танці. Ми поступово зближувались, але до спопелюючих почуттів ще не дійшло.

Велика заля була майже порожня. В куті на старому роялі вправно вибирал пальцями фокстрот найнятий на вечір піяніст — "шабашник", а поруч нього на барабані з приладнаними тарелями й тамбуринами завзято підігравав хвацький парубійко. Виходило у них не зле, але їхній газард не розвіював ніяковости від порожнечі в залі — на підлозі крутилися лише три пари. Я і Клава теж вийшли на підлогу, але без піднесення й молодечого запалу. Зала наповнювалася дуже повільно. Новорічний баль, а атмосфера гробова.

Вже й півдесята на стінному годиннику засвітилася, а народу жменя. По залі микалися пригнічені організатори, незgrabно посміхалися. Виглядало, що заповіджений баль обернеться в провал. Я пробував вмовити Клаву їхати до центру міста, в розкішніше, показніше середовище, до вишуканішого тансінгу.

— Не гарячись, люди ще зберуться, зайдуться, — не здавалася вона.

Але я хвилювався, немов би передчував, що це останній новорічний баль в мирні часи, і мені чомусь до безтім хотілося молодечого піднесення, витівок, пригод. А Клава уперлася, про поїздку до центру не хотіла й слухати.

— Я зараз повернуся, — сказав я насуплено і вийшов з залі.

Забрав в гардеробі пальто, вийшов на свіжину білого вечора і по м'якому сніжному настилі заспішив до трамвайної зупинки. Ясно ж, що після такої нечесності мені з Клавою вже не зустрічатися. Ну й нехай!

Через 20 хвилин я пірнув у святковий людський потік на Советський вулиці, головній магістралі Миколаєва. Вулиця наскрізь освічена, прихорошена білим снігом як пудрею. Куди не глянь — неонові вогні у всіх кольорах, засвічені назви кінотеатрів, театрів, ресторанів. І на одній високій стіні червонистою каліграфією блимав вертикальний напис "Тансінг".

Купив квиток, здав пальто в гардеробі і разом з поспішаючими парами закрокував до танцюальної підлоги. Вперше за чотири місяці свого студентського життя я опинився на вищому суспільному поверсі і з нехованим занепокоєнням почав оглядати своє вбрання й черевики. Штани напрасовані і черевики начищені, але в порівнянні з одяжею інших відвідувачів, мій костюм виглядав досить скромним, навіть бідним. І цей контраст почав виціджувати з мене сміливість.

Зала була величезна, злегка овальної форми. В одному з її довших кінців височіла плятформа, а позад неї від стелі до самої підлоги звисали золотисті й рожеві полотнища з марлі. На тлі цих кольорів сиділа джазова оркестра — всі музики в гарно скроєних голубих костюмах — і наповнювала цей овальний корабель танцюальними мелодіями. Мій розтривожений зір стрибав туди й сюди і втягав усе підряд: кольори, блиск мідних інструментів на естраді, відблиск світла від наполірованих скрипок, сяво білої кості на клавішах акордеонів, коловорот танцюючих, зодягнутих в фасонові костюми й сукні різних відтінків — на багатьох жінках сукні були з глибокими декольте, так як в закордонних фільмах. Передімною вирував цілковито інший світ і я злякався. Почало видаватися, що танцюючі пари, упорядники в ліvreях і навіть джазисти дивилися на мене як на заблуканого провінціяла, як на опудало, яке, не знати яким чином, опинилося в найкращому тансінгу великого міста. Потайки я кидав зором на свій біденський костюмчик і ніякові ще більше.

Повз мене пливли в танці модно підстрижені молодці в шевйотах і кабардинах та в досить примітному матеріалі, який просто називали "польський", тобто привезений із Західної України. Молоді майори, капітани й лейтенанти всіх служб місцевого гарнізону, всі стрункі й виголені, блискали своїми відзнаками й випромінювали самовпевненність і зверхність.

"Куди я зарвався? З дурощів сів не в свої сани. Мабуть, знову на трамвай і назад до інституту, до своєї стихії. Якось вбалакаю Клаву, простягнуся перед нею килимом, зустрінемо 41-рік разом..."

А найгірше те, що я тут сам, один. Хочби ж якого приятеля прихопив. А сам — вже одне відчуття самітності обезброює. Сціплений внутрішньою боротьбою, я щойно перегодя занотував, що очі мої вже довший час не відривалися від дівчини, зодягнутої не дуже вишукано, але, як кажуть, із смаком. На ній була гарно прি�пасована зелена сукня з відкотним коміром, який, як у светрі, охоплював її шию. А поверх коміра трішки недбало, на манер краватки була зав'язана біла хустина-косинка з зеленими краплинами. Сукня, косинка і її чорне волосся зливалися в чудову, якщо не чарівну комбінацію. Особливою вродою природа її не нагородила, і все ж було приємно дивитися на її довірливе, з налетом легкого суму обличчя. Вона стояла біля кольонади, ніби на когось чекаючи.

Довкруги сотні й сотні дівчат, гарніших, показніших, але мій

зір прикигів до неї немовби під притяганням магнету. Чому воно так завжди? От прийшов, розглянувся і... зацікавився якраз нею. Інстинкт? Доля? Селективне сприймання довкілля?

Оркестра вже починала, мабуть, сьомий-десятій танок звідколи я зайшов до залі, але я ще ні разу не танцював. Електричний годинник на стіні показував пів дванацяткої. На афіші біля під'їзду встиг прочитати, що сьогодні танці триватимуть до третьої ранку. І трамваї ходитимуть довше. Ще достатньо часу, щоб натішитися і вмовитися. От лише через 30 хвилин нагряне Новий рік, а я сам як палец! Ой, це погана ознака, нікудишнє предвістя.

Якось треба наблизитися до неї. Запрошувати її до танку, коли оркестра почне грati — запедве чи щось з цього вийде. Напевно відмовить, бо конкуренція з усіма цими військовиками й вишукано зодягнутими "денді" таки не на мою користь. Поки я надумувався й розкачувався, скінчився ще один танок, на який її запросив вродливий молодий чоловік в чорному костюмі. Новий рік мав ось-ось увірватися в місто і в цю овальну залю і всі ті, що опиняться перед його маєстатом самітніми, направду нещасливі люди.

Ах, була-не була!.. Легенько відкашлявшись від хвилювання, машинально поправивши краватку і пригладивши долонями вилоги на піджаку, ногами, що підпамувалися, я рушив до дівочого гурту, в якому стояла вона. Обернена спиною до мене, вона дивилася в люстерко і пальцями розправляла на скроні трішки розсмикане волосся.

Легенько, одним пальцем я торкнувся її ліктя і вона повільно обернула обличчя до мене. Угледівши її великі темносірі очі зблизька, в яких світилося щось схоже на стримувану досаду, я зовсім втратив дар мови. Стояв і по дурному глипав віями. Вона її приятельки дивилися на мене поглядами, в яких крився один і той самий запит: "Що за дивак і звідки він взявся?"

— Вибачте, — нарешті спомігся я сказати тремтливими устами. — Не подумайте, що я безстижий причепа. Будьте велиcodушні і уважте мені одну-дві хвилини...

Вона повернулася до подруг, здигнула плечима, немовби кажучи "В житті все буває", забрала в приятельки свою торебку, кинула в неї люстерко і всією постаттю повернулася до мене.

— Ми вже десь зустрічалися? — спитала вона ввічливо, але холодно.

— Не думаю. Я зараз все поясню. Пройдемося до противлежної стіні?

— Можемо пройтися. Не маю поняття в чому справа, але все звучить дуже інтригуюче, — в її голосі вперше блиснула насмішлива іскорка.

Ми пересікли залю і зупинилися в двох кроках від стіни.

— Я вас слухаю, — сказала дівчина так, неначе перед нею стояв спійманий збитошник.

— Прошу вас вислухати все до кінця, а тоді вже зробити висновок, — дещо сміливіше сказав я.

— Та що це таке? — В її голосі вчуvalися гнів і курйозність. — Нова форма залицяння чи що?

— Гірше, — і я спробував усміхнутися. — Розумієте, вперше в житті я опинився в такому розкішному товаристві. Вже з півтори години стою біля стіни і чахну в напливах. А тут ще два мої приятелі допікають, гудять мені на вухо, що я — кваша, тюхтій, підійти до дівчини боюся, що, мовляв, жодна дівчина тут не схоче зі мною танцювати, бо я і зодягнутий не так, і незgrabний, і вайлуваний, і поводиться не вмію, несе від мене провінційністю як від ковбаси часником. Не знаю, може й справді я тут як чорна ворона на білому снігу, але не віриться мені, щоб всі наші дівчата були гордовитими й немилосердними. Мій вибір упав на вас і я рішуче їм сказав, що ви мені не відмовите. Ми навіть пішли в заклад. Так що прошу вас, виручіть мене...

— Виходить, що мені випала роль монети? Орел-решка, га? Не вийде! Ви програли. Ідіть і платіть їм гроші. Алеж і додумались ви! — кинула вона сердито.

Вдарили й завібрали тарелі і озвався оксамитним переливом саксафон. Одна за одною пари виходили на підлогу, а ми стояли, мабуть не знаючи, як пристайніше розійтися. Раптом вона закинула пас торбинки на плече і дещо лагідніше сказала:

— А в тім, я передумала. Краще я покараю тих, які такої низької думки про мене. Ви хоч танцювати вмієте? — спитала вона стурбовано. — Сподіваюся, що ваші приятелі зараз дивляться на нас і рахують програні гроші...

Я дуже зрадів, певніше закинув руку за її талію, обережно зробив перший крок, а далі плавно повів її у вальсі-бостоні. Добрих півкола ми пливли мовчки, звикаючись з новою ситуацією.

— Але ж і сюрприз! — з подобою усмішки на обличчі сказала дівчина. — Такого запрошення до танцю мені ще не траплялося. Справжня пригода.

— Слухайте далі, — підхопив я розмову. — Тільки небудьте

суворою в осуді. Ніяких приятелів зі мною нема і ніякого закладу не було. Це все моя власна фантазія. Я тут сам-самісінський. Новий рік дихає в потилицю, а біля мене ні живої душі. То ж я згріб усю свою сміливість і підійшов до вас. Ви видались мені великомудрою. Сердитесь?

— Та що вже з вами зробиш? Спочатку гнівалася трохи, а тепер починаю жаліти вас...

Сказавши це, вона ледь-ледь прилипнула, й долоня в моїй руці розм'якла, і якась дивна лагідність передалася від неї до мене й назад.

— Будемо знайомитися, чи як? — сказала вона м'яко, а з її великих очей линуло тепло й молодече співчуття.

— Скільки й пам'ятаю себе, то мене ніколи інакше не називали як Михайлого...

— Дещо прозайчно, але зійде, — з насмішливим відтінком в голосі сказала вона. — А я — Наталя. Якщо хочете, називайте мене Наташою, не перечитиму. А тепер ось що. Чому ви такої невисокої думки про себе? Чому така непевність? Ви видаєтесь мені оригінальним і винахідливим — не кожний може придумати історію з закладом! І танцюєте ви легко. Ви що, не знаєте пісні — "Только смелым покоряются моря"?

Оркестра втихла і ми зупинилися в центрі залі, але розмовляти не перестали. Починали танок чужаками, а скінчили ніби вік зналися. Наталя розпитувала мене звідки я родом, де навчився танцювати, що поробляю в Миколаєві. Про себе інформувала скупо й швидко, запам'яталося лише, що в тансінгах часто не буває, хіба би велика оказія, ось як Новий Рік, притрапилася. Щойно тепер завважили, що заля майже спорожніла.

— Ви і я — дві роззяви, — похопилася вона. — Перерва зараз, всі мої подруги пішли десь перекусити. От і маєте обов'язок, молодий чоловіче. Хотіли ви цього чи ні, але мусите тепер мною заопікуватися.

— Я весь до ваших послуг, — наслідував я одного фільмового героя.

— Послуги то послуги, але чи є у вас хоч трохи грошей? А ну виявіть своє багатство чи бідність.

— Якщо пам'ять не зраджує, то у мене десь близько двох карбованців, — признався я, трішки ніяковіючи, бо два карбованці в такий вечір, та ще на двох осіб — це було менше, ніж у винахідливого жебрака.

— Мізерія, — усміхнулася Наталя. — А тепер подивимося, що є у мене, — і вона розстебнула торбинку. — О, я багатша, ніж ви. Так що можемо сміливо йти до кафетерії.

Не одягаючись, ми вийшли з тансінг'ю і, тісно прилипнувши одне до одного, під руку заспішили по засніженому хіднику. Перетинаючи вулицю, опинилися під білими грибами дерев, що відгороджували трамвайну колію від автомобільної смуги. Там нас і застукала 12-та година. Десять недалеко годинник голосно бив останні дванадцять сигналів цього року. Машинально ми зупинилися і мої допоні лагідно осіли на її плечах. Всійві ліхтарів її обличчя було надзвичайно миле, на ньому сплелися легенький усміх, піднесенність і хвилювання. Вона притулила допоні до моїх грудей і прочулено промовила:

— Здрастуй, 1941-й! Яким ти будеш? Чим порадуєш? Чим розжалобиш?

Чомусь її слова проймали мене до трепління, неначе сама Доля її устами намагалася натякнути про морок спереду.

— Та що там гадати? — враз бризнула вона веселістю. — Всерівно нічого не дізнаємося. Поживемо, побачимо. Щасливого Нового Року, Михайлі!

— І вам теж, Наташа! Хай новий рік буде такий лагідний і легкий, як оця біла, пухнаста ніч!

Я рецитував їй прямо в обличчя, яке, усміхнене й хороше, було так близько, що подайся я головою на п'ять сантиметрів вперед, діткнувся б його своєю паленіючою щокою. Під закутаними в білі платки деревами, на сійві ліхтарів так хотілося пригорнути цю дівчину і зімкнутися з її вологими устами. Неначе відгадавши мої помисли, вона шепнула:

— Ну, добре, поцілуйте мене вже заради новорічного ритуалу, — і ткнула пальцем в свою щоку.

— Радо! Тільки ви, Наташа, посміхайтесь, щоб на щоці з'явилася ямка, яка робить вас надміру симпатичною...

Я грайливо чмокнув її в щоку і з удаваною кривдою сказав:

— А тепер ви мене, бо інакше буде несправедливо, — показав пальцем на свої уста.

— У нас, здається, вийде як в тому циганському романці: "Поцелуй меня, потом я тебя, потом вместе с тобой расцелуемся". Але добре, щоб не бути в боргу...

Її уста торкнулися моїх в формі пустотливого, звичаєвого поцілунку, але я притримав її голову обома допонями і поцілунок вийшов довгий і гарячий. Коли уста наші розімкнулися, я

сподівався від неї догани, голосного протесту, але вона не промовила й слова. Мені здалося, що в очах її на якусь мить застигло відчуття вини. Вона вхопила мій лікоть своїми обома руками і мовчки ми рушили до кафетерії.

А потім знову танцювали, вірніше під претекстом танцю тулилися одне до одного, і вона часто клала свою голову на мої груди. В моїх грудях вирувала радість, приємний запах її волося розвихрював мої сенси і я безнадійно закохувався. Що за дівчина! З виду така собі посередня, але мій зір, сприймання і всі шість відчуттів грімко рекли, що під її не дуже близкую оболочкою яскравіла людська повноцінність. Кожним словом, поглядом, поруком вона випромінювала чарівність і принадність, які обезволювали мене й веліли йти за нею на край світу.

Багато років пізніше, вже на еміграції, один відомий письменник, уважно вислухавши мою розповідь про той далекий новорічний вечір і несподівану зустріч з Наташою, сказав:

— З манери вашого опису, друже, можна вичути, що й досі вона володіє якимось куточком вашої душі. Людство, дружба, складається з осіб і особистостей. Останні з нашої пам'яті, сердець і душ ніколи не зникають. Вони живуть в наших єствах до гробу...

Влучніше про Наташу не скажеш — особистість! Ми вийшли з тансінгу, коли останні трамваї втікали до своїх гаражів, але люди не переймалися. Ніч була така хороша: тиха, біла, благословенна. Третя година ранку, а в тілі ні крихти втоми. Навпаки, у всіх клітинах стугонить бадьюрість, і в серці крилами б'є п'янка пісня.

На Театральному сквері, де стояла висока, вдекорована різникользоровими світлами ялинка, довкола якої розкидали дзвінкий сміх молоді пари, ми зупинилися.

— Я проведу вас додому, — сказав я, чомусь не осмілюючись переходити на "Ти".

— Ні. Ми розлучимося тут. Додому я втраплю й сама, недалеко...

— А коли зустрінемося? — спитав я з певністю людини, яка вже промостила стежку і тепер тільки й залишалося, що твердо ступати по ній.

— Ніколи...

— Що??? — скрікнув я, а вона затулила мій рот долонею.

— Михайле, тільки не зробіть сцени і не зіпсуйте милого, чарівного вечора. Дякую за увагу й розвагу. Якщо колись побачите мене в місті з одним чоловіком, прошу вас, не підходьте,

не прозрадьте, що ми знайомі. Привітайтеся зі мною лише очима. Обіцяєте?

Я мовчав, а глибоко в душі визрівало схлипування.

— Щасливого Нового Року! — і вона миттю зникла за розкішною, квітчастою ялинкою.

Я не гнався. Стояв, ковтав хвилювання, і силою волі здушував напліви жалю. Мабуть, одружена. Може чоловік службовець, в офіційному відрядженні. І вона втекла з хати, щоб не томитися в самітності. І зустрілася зі мною. І подарувала і мені кілька чудових годин. Чого ж сердитися? Дякую тобі безмежно, хороша, хороша Наташа!...

Я стояв перед візерунковими ворітами, впивався милозвучною мелодією, а в мріях зарисовувалася чарівна Наташа і засніжений новорічний вечір. Ми тоді пробули разом всього понад три години, а спомин врісся в душу як рубець. Є ж на світі отакі хороши, велокодушні жінки, що вміють чарувати й подобатись! Може не одна така і в оцій залі, з якої один за одним насідають заморські ритми!

Не пам'ятаю, як перелазив через ворота, але повністю отямився, коли вже опинився на тому боці. Розбурханий спомином і підстъобуваний сподіваннями, я зайшов до залі і став спостерігати танцюючих, які пливли й пливли мимо мене. Пара лейтенантів, що сиділи на підвіконні і, мабуть, не вміли танцювати, споглянули на мене дещо здивовано, але не сказали нічого. Виглядало, що це був офіцерський баль, бо ніде ні одного рядового. Але я так був захоплений видовищем, що ця обставина мене зовсім не знітила. Нашвидку я оглянув себе від грудей до ніг. Що ж, чботи хоч і кирзові, але чботи. Галіфе суконне, командирське, яке я одягав лише на свята. Старшина якось спитав, звідки у мене з'явилася така престижева річ, а я сказав, що ще з дому прихопив, мати десь купила. Повірив чи ні, але більше не приставав. Взагалі ж, рядовим і молодшим командирам не офіцерського чину носити комсоставську одежду заборонялося. А проте, один сержант ходив не тільки в офіцерській, а ще й кавалерійський шинелі, а чогось моднішого, ніж кавалерійська шинеля, у всій Червоній Армії не було. До нього теж не приставали. Але широкі шкіряні офіцерські пояси у двох бійців відібрали, а їм видали вузенькі, солдатські. Широкий пояс чомусь вважався найпоказнішим символом офіцерського статусу.

З голосників знову залунало танго і я рушив до гурту

медсестер. Йшов сміливо, бо коли людина уміє щось робити добре, то певність якось сама собою осилює всю її психіку і вона здійснює свій намір без вагання.

— Можу я запросити вас на танго? — простягнув я руку до фігуристої, але не дуже показної з обличчя медички.

Вона зміряла мене якимось кислим поглядом, а далі все її обличчя вкрилося презирством. Безстыдно вона гасала очима по моїх кирзових чоботах, по петлицях, на яких не було ніяких відзнак, по моїй вилиніялій, запраній сорочці, з ковніра якої стреміла пострижена голова.

— Ти аткуда сваліся? Разве не відіш, што папав не в сваю среду?

Із приятелькою пішла від мене геть, як від чогось бридкого. А інших дівчат вже розібрали другі партнери. Якесь дивне безсилия розслабило всі мої м'язи, закрутилося в голові, і я спиною впав на колонаду, на мить заплюшивши очі, щоб хоч трохи врівноважитися. А потім жар прилився до обличчя і я чув як воно палало. До болю стискалися п'ястки. Хотілося випростатися і крикнути на всі груди: та хіба ж я звірина, нелюд чи дикун? Я ж захисник батьківщини, молода людина з чутливою душою й серцем! Чому ж ви кривитеся при моїй появлі і погорджуєте моїм виглядом? Хіба мені не хочеться мати чуба, чистої сорочки і хромових чобіт? Хто ж обернув мене в посміховище й ніщоту?

Тут передімною виріс дебелій військовик з відзнаками старшини.

— А ти як попав сюди? Хто тебе впустив? Ти з якого батальйону? Хто командир роти?

— А навіщо вам? — зухвало кинув я і відразу ж пожалів, що не стримався.

Морда старшини наблизилася до моого обличчя і стала отакезною! Від неї тхнуло спиртом.

— Мотай звідси без оглядки, бо в грязь оберну! — просичав він.

Не віддавши йому салюту, я мовчки обернувся і пішов назад, звідки прийшов, а слідом за мною з голосників линуло ніжне прощення Вадима Козіна:

*Наш уголок нам никогда не лесен,
Когда ты в нем, то в нем цветет весна.
Не уходи, еще не спето сколько песен,
Еще звенит в гитаре каждая струна...*

А могло ж все вийти інакше. Адже вона могла, просто із людського співчуття, навіть якщо б я був потворою, а я ж нею не був, простягнути мені руку й вийти на підлогу. І вже в танці поцікавитися, хто я, як продістався на офіцерський баль. І ще тепліше сказати, що хоч танцюєш ти не зле, але краще непомітно вийди, бо якийсь лейтенантік причепиться з заздрості, зіб'є бучу, тебе зацуплять за порушення дисципліни і опинишся на "губі" діб на п'ятнадцять. Чи ж варто?

А я б напевно признав її рацію, тепло подякував і пішов би собі геть, цілковито вдоволений, що хоч один танець побув з хорошиою, вирозумілою дівчиною. І все б скінчилося по людському, по товариському...

Повертався я до свого взводу з повішеною головою, розбитий і принижений. Пригадалося з колись прочитаної книги, що в царські часи на багатьох громадських місцях висіли написи: "Солдатам и собакам вход воспрещается".

Хоч я й остиг, але образа ще довго озивалася в свідомості. Яка неспівмірність! Рівність і братерство і далі красуються на плякатах, але насправді рядовий солдат вище собачого статусу так і не здійнявся. Не дарма ж як в царські, так і в новіші часи всі молоді люди на військову службу дивилися як на незносну кару...

ЩОДЕННИК

“Личные дела” чи то особисті справи — була й така стаття у вишкільному розкладі. І щасливлювали нас нею в неділю, після обіду. Якби ж було де, то, може, й пранням зайнявся б, бо ж як-ніяк, а дві пари білизни водилося.

Але де заходжуватися з пранням, скажемо, на цегельні в Сталінграді? На березі Волги? З примітивними праниками? Хіба коли йшли до лазні, то непомітно проносили іншу пару білизни, щоб хоч там її чистою гарячою водою покропити, бо прати навсправжки в лазні суворо заборонялося. А сушили в касарні, довкола груби. Було, позавішують ту грубку шматтям, що й вугілля нема як в неї засипати.

Єдине, що залишалося робити в час особистих справ, це розказувати анекдоти, переповідати копісь прочитані книжки Конан-Дойля, журитися за цивільним життям та за дівчатами та писати листи. Вихідці із східніх регіонів, з Кавказу, з Середньої Азії писали листи щонеділі, а то й щодня, і навіть отримували відповіді. Але більшість з нас походила з теренів, зайнятих німцями, писати було ні кому. Хіба хтось мав брата, батька чи сестру, що теж служили в армії, або евакуювалися на схід, то обмінювалися з ними зірдка своїми радощами й печалями.

Найболяючішим моментом для мене ставав прихід старшини з листами. Вся рота пожирала його очима, сподіваючись виклику свого прізвища. Тоді щасливець підіймав руку і лист мандрував понад головами з рук до рук, поки його не схоплював адресат. В такі моменти я виходив геть. Мені листів чекати нема від кого, і писати нема кому. Мати й брат під німцями, з Кілею ніяких домовлень я не зробив, бо з першого дня війни втратив з нею зв'язок. Прямо плакати хотілося від самітності.

В такі моменти я навідувався до бараку, де примістили полкову духову оркестру. Там прилаштувався із своїм власним саксофоном Сьома Рогожин, росіянин з Миколаєва, який до війни грав в джазі при кінотеатрі. Довідавшись при знайомстві, що я

студіював в Миколаєві, він відразу ж розкрив обійми і ми тісніше заприятлювали. На чужині вже одна можливість говорити про речі спільніх зацікавлень, про ті самі книжки, фільми чи акторів, стягає людей як змовників. А говорити до схочу про те саме місто, ба, про кінотеатр, в якому він розважав глядачів ("Правда ж, гарненький був джазик?") і гордо споглядати на своїх колег-музик, кількою з яких почали гризти нотну грамоту щойно тут, на цегельні, мовляв, ось сторонній чоловік підтверджувати вам, який я був віртуоз у справжній розваговій оркестрі, то тут двоє ще вчора чужих людей ставали ріднішими, ніж рідні брати.

В ті часи саксофонів в духові оркестри не допускали, їх рахували скоріше вибриком, ніж інструментом, але на війні переочують багато дечого. Капельмайстер, хоч і дуже консервативна людина, включив в оркестру й саксофон, бо на інших трубах Сьома грати відмовився.

Оркестра займала півбараку, захряснутого нарами, але як там не тісно, але умови були багато кращі, ніж в печі. На вправи вони не ходили, а днями й ночами дули в свої інструменти, поступово виліплюючи знайомі нам мелодії. В Шахтах, коли ми маршували так собі, "для паради", спереду обов'язково відбивала крок полкола духовна оркестра, яка по черзі грала "Три танкісти" та "Розпрягайте хлопці коні". Це, наразі, і був їхній весь репертуар. Життя у них було вільніше, тому хоч і не всі вони мали кому писати листи, особистих справ у них було чимало, наприклад, потаємно розпивати пляшку чи дві. Тоді щоденна нудна рутина миттю обривалася і починалася весела молодечка гулянка.

Дехто з них, так як і Сьома, прихопили з дому свої власні інструменти — гітари, скрипки, мандоліни, і Сьома серйозно подумував зліпити такий неофіційний "джазик" при духовій оркестрі, але капельмайстер про це й слухати не хотів, легку музику він ненавидів.

Ввійшовши після кепишко чи двох в гумор, музики діставали свої гітари й скрипки і давали такі самодіяльні концерти, що чосом і Кириченко спокушувався, заходив послухати. Особливо в цій ділянці відзначався Сергей Потенко, з Ленінграду. Якось в разом він не без гордості оповів, що його пра-пра-прадіди походили з Єлисаветграду і прибули в Петербург тоді як і Розумовський, пізніше чоловік імператриці Єлисавети Петровни. Разом з ним тинялися по вулицях столиці, разом співали в церковному хорі, разом залишилися на півночі назавжди, тільки Розум в царських палацах, а його предок прискромнішому занятті

— дової й продажі дьогтю. А він, Сергій Лотенко, вже шостого чи сьомого покоління, вже й не відчуває себе українцем. Ще бабуся співала якісь там українські пісні і розказувала дивні казки, а вже його батьки чулися і поводилися як корінні росіяни. Його російська мова була вишукана, добірна, просто аристократична. Видно, освічений був хлопець, або ж добре начитаний.

Але покоряв він всіх підряд своєю гітарою. Що він на ній виробляв! Під його пальцями вона й ридала, і сміялася, і мчала гальюпом, і зупинялася немовби в розpacі чи невимовній журбі. І своїм голосом, невеличким, але приємним, він орудував дуже вправно. Коли він співав під гітару, довкруги все завмидало, і не тільки в бараці, а й надворі.

*Поговори хоть ты со мной
Подруга семиструнная.
Душа полна такой тоской,
А ночь такая лунная...*

Спохватившись, що товариство аж задуже зажурене, він зразу ж знаходив бадьорий акорд і переходити на залихвацький тон.

*Как по старому петроградскому,
А по новому ленинградскому
Мы не можем жить без шампанского
И без лагеря да цыганского...*

Я закохався в легку музику ще в дитинстві. В дитячі роки, зрозуміло, не звертав уваги на те, що всі легкі пісні були російськомовні. Навіть почав звикати, що так воно й повинно бути. То Паторжинський чи там Петрусенко хай надривають легені над "ясним місяцем" чи "удовицею" українською мовою, а коли залунає сучасний легенький мотив, то тільки "благородно" і "нежно" російською мовою.

Вперше в моєму сприйманні цей звичай захитався, коли до нас прийшов музичний фільм "Багата наречена" Київської студії, в якому було досить сучасних любовних пісень, написаних, зусіх людей, Ісааком Дунаєвським. Фільм київський, а композитор московський. Ця комбінація видавалась мені дивною. Невже в Києві нема ні одного модерного композитора? Але музика була милозвучна, з такими вкрадливими українськими інтонаціями.

*Яснimi стали темнiйочi,
Щоб не спали,*

*Щоб сіяли
Молодії очі...*

Моя курйозність розросталася: якщо модерна українська пісня має таке чудове звучання на екрані, то чому нема українського легкого жанру в житті, в побуті?

А через якийсь час з'явився київський фільм "Винищувачі", який у нас теж йшов українською мовою. Коли залю наповнила чудова пісня відлітаючого пілота, я взагалі перестав сумніватися щодо вартості української мови в естрадній пісні.

*Вдалекий край товариш відлітає,
Вітрець знайомий вслід за ним побіг.
І рідне місто в синяві зникає,
Зелений сад, знайомий дім, дівочий сміх.*

*Коли ж мій друг повернеться додому
З польотів дальніх, з бойових доріг.
В кварталах рідних він зустрінє знову
Зелений сад, знайомий дім, дівочий сміх...*

Але це були рідкі, рідкі ластівки. Насправді ж, української легкої масової пісні не існувало. І слухаючи Лотенка, я задумувався. Чому зросійщений українець так легко пірнав в циганський, чарівний мелос і майстерно сплітив його з російськими тонами, у висліді створюючи такі чутливі нюанси? Чому Євген Гребінка, український поет, твори якого ми вивчали в п'ятій чи шостій класі, міг в Петербурзі написати класично-зnamениті "Очи черные", які тепер співає весь світ, але нічого подібного не створив українською мовою для свого народу? Чому Гоголь, в шкільній хрестоматії про якого говорилося, що він із "старого козацького роду", російською мовою написав речі, з якими в українській літературі заледве чи що зрівняється? Популярну й широко співану "Раскинулось море широко", слова й музику, теж написав український матрос, виходець з села. Композитор Микита Богословський розпочав свою кар'єру в Харкові, але нічого путнього не створив, а переїхавши до Москви, почав сипати ходовими шлягерами як з рукава. В чому річ? Невіра в своє середовище? Переємна неповноцінність? У всякому разі те, що українці краще виявляли себе в чужій мові й культурі не тільки мене дивувало, а й починало бентежити.

На фронті духова оркестра ставала похоронною командою. Її обов'язком було визбирувати забитих і хоронити їх в братніх

могилах. Така перспектива оркенстрантів тішила і всі вони надміру старалися, щоб не розчарувати капельмайстра та не втратити теплого місця. Часто в хмелю Сьома сварив на мене пальцем і домагався:

— Міша, ти будеш там соображені нємножко, да? У меня, дружок, рассуждение прастое: все, кто сразу ачутіться в братской магілі, паследнє дуракі. Сматрі же, не пападі в ету талпу...

Одне слово, не було у мене особистих справ. А написати щось до когось дуже хотілося. А чому б мені не почати писати до самого себе, вірніше, для себе? На товкучці я продав трохи тютюну, припасеного ще в Морозовську, і купив товстий записник-журнал в чорних клійончатих палітурках. Буду провадити щоденник.

Записував в ньому не щодня, а так, коли мав настрій. Часом заповнював не більше як чверть сторінки, а деколи розповідь розтягалася як новеля. Зачудовані бійці схилялися наді мною:

— Що ти так мурдуєш?

— Пробую вірші складати...

В Шахтах я захопився цим "гоббі" ще більше. Як і всі мої речі, щоденник знаходився у вояцькій торбі, на військовій термінології — у "вєщмешку". Одного разу, повернувшись з військових занять і шукаючи щось в торбі, мені віддалося-здалося, що хтось у ній досить ретельно пошастав в час моєї відсутності. Речі в ній ніби не так лежали, як завше. Але все було на місці, клунок з тютюном теж. Хіба хтось спокусився тютюном, "позичив" на скрут чи два? Я навіть зрадів, що той хтось не загилив весь клунок, а міг.

Вечором ординарець батальйонного комісара і старшина підійшли до мене, і останній, з легким неспокоєм в голосі, сказав:

— Чи ти не вчинив якоїсь глупоти? Комісар тебе викликає. Ну, швидко, гайда!

Разом з ординарцем я йшов до знайомого мені крила, що його займали штабісти.

— В чому справа? Що саме отаке високе начальство хоче від мене? — спітав я його.

— Питаєш мене? Моє діло лише чистити комісару чоботи та бути на отаких дрібних бігах...

До кабінету, який заразом був і квартирою, бо вздовж стіни стояло прибране розкладане ліжко, ми вступили разом і ординарець відрапортував, що "боєць Мартюк явився, як наказано".

На знак комісара він вийшов. А комісар, вигляд якого говорив,

що таких невигод, як недоідання, він ніколи не зазнавав, не підводячись, запросив мене сісти напроти. Від нього мене відділяв старий подрапаний стіл, помережаний чорнильними плямами, на одному кінці якого лежали стосом газети й якісь списані папери. І ротний журнал-реєстр.

— Так-с, — вимовив він нарешті, чомусь додаючи до слова "с", як колись робили аристократи. — Мартюк, Михайло Кирилович... Гм, студент... Гм, поранення, — і він зиркнув на мої груди, де красувалася нашивка — знак про поранення.

Закрив реєстр.

— Що ж, добре. А чому ти не в комсомолі? — і теплими батьківськими очима дивився на мене.

— Знаєте, товаришу комісар, то одне, то друге, — запепетав я, гарячково шукаючи соліднішого пояснення.

— Соромно віднікуватися, — сказав він тоном, який означав, що справа закрита. — Я скажу ротному комсоргові, щоб дав тобі анкету. Пора, Мартюк, підставляти плечі під важливіші справи. Куриш?

Почастував дорогою папіросою.

— Мені сказали, що ти там щось пописуєш...

"Ага, он воно що! Ось хто шастав у "вєщмешку". Ось що їх цікавило!"

— Від нічого робити, товаришу комісар, я проваджу щоденник. Властиво, не від нічого робити, а від гарячого бажання щось до когось написати, але не маю до кого...

— А що саме ти записуєш?

— Спостереження, почуття, настрої, солдатські анекdotи...

— Чому ж, і це не завадить. Можливо, і справді маєш оповідницький хист, то книгу колись напишеш, як прикалутимо фашистів. І тоді ось цей, скажемо, підсобний матеріал ще й як пригодиться. А мені в твій щоденник заглянути можна? Я хоч і невисокої грамоти, — заскромничав він, — але чоловік бувалий, може й пораду якусь добру дам.

Перечити зайво, ба, небезпечно. Треба показувати. Мій щоденник лежав перед ним, він лініво його перелистовував, часом зупиняючись на сторінці трішки довше, грав, одне слово, комедію, бо все це він прочитав ще до обіду.

— А ти маєш талант. Все стисло, ясно, і мова подекуди навіть соковита. А ти по російському хіба не вмієш?

— Вмію. Але, товаришу комісар, я виростав серед української мови, чотири роки вчився лише українською мовою. І я думаю

українською мовою. То ж нею писати мені, зрозуміло, легше...

— Та ж певно! — погодився він охоче. — Це я так, з невинної курйозності. Українська, російська, яка різниця? Справа не в мові, справа в змісті.

Знову бігло полистав щоденник.

— Ось що. Я розумію твою ненависть до печей в Сталінграді, чи, як ти висловився, "печер". І злобу твою на місто розумію за мізерний харч, за літню одежду, за стрижену голову... Але на все треба дивитися об'єктивно, а в тебе скрізь суб'єктивізм і молодечий егоїзм. Явища й справи треба розглядати з державного, а не особистого кута зору. Зараз, Мартюк, всім тяжко, не тільки тобі. Ти думаєш, що там, на горі, не знають про це? Знають, голубчику, все до нитки, партія все бачить, але зарадити труднощам зараз нема змоги. А спереду, можливо, нас ще й не такі проби чекають. Тому не годиться нам, захисникам батьківщини, розпускати нюні. Ти ж знаєш як воно на фронті? Від смерти ніхто з нас не гарантований. І уяви, що твого щоденника знайде на твоєму тілі ворожа пропаганда! А пропагандивні машині багато не треба. Вони з твоєї образної "печери" зроблять справжню. Та й забагато ти написав за Тоцького і трибунал. Навіщо це?

Приляснув по палітурці щоденника.

— Ось що, Мартюк. Хлопець ти не дурний, свої вояцькі й громадянські обов'язки знаєш добре, але з вищенаведених міркувань залиши свій щоденник у нас. Не подумай, що ми тебе грабуємо, притискаємо...

Він висмикнув шухляду в столі і в його руках зачорнів подібний до моого журнал, тільки ще товщий.

— Ось. Пиши собі на здоров'я, але об'єктивніше. Смали про романси, про всякі смішні витівки бійців, можна й про командирів-нетос. Я направду сміявся, читаючи, як ви потайки сиділи за Волгою біля ватр цілими днями. Ти думаєш, ми не знаємо, як боець норовить щось вигадати, а деколи й потягнути деяницю напів? Знаємо, все це людське, і на це ми робимо відповідну скидку. Про таке пиши сміло...

Повертаючись до касарні з товстим журналом, я на ходу вирішив ніякого щоденника більше не провадити. Адже знову вдадуться до обшуку, та ще й в халепу якусь влізу. Ні, краще "сочинятиму" вірші про любов та про природу. Я міг піти в заклад, що якраз цього комісар від мене й сподівався.

ІРИНА

Ніяк не хотілося розставатися з Шахтами. Гамірливе, веселе, симпатичне місто. До України — яких 60 кілометрів. Відчуття близькості рідних місць підносило настрій і створювало ілюзію, що наші теплі вітри відстоювались й тут. А то якось в принарадній розмові старий шахтар сказав мені, що після революції місто Шахти входило до складу України. Відлучили його разом з Таганрогом та іншими східними містами в 1925 році під час "вирівнювання" кордонів. Он воно що! У жилах міста ще відзвивався відгомін іншої стихії. На жаль, старий шахтар нічого не сказав, чи Україна дістала від Росії якусь територію взамін.

Наш ешелон відцокував кілометри переважно вночі, а день вичікував в якомусь тупику. Орієнтування по сонцю вказувало, що шлях нам проспався на північ. Невже маршиали передумали і відправляють дивізію під Брянськ чи під Москву?

О ні, все в порядку. Ми не тільки на Південному фронті, а й на українській землі. Свіжого квітневого ранку поїзд тихим ходом в'іхав в станційне господарство і зупинився. На стовпці трохи вбік від нашого вагону прибита дошка, а на ній нерівними літерами виведено "Святогорське". Мені співати хочеться! Святогорське! Наслухався я про нього. Колишній знаменитий монастир, який за радянської влади обернули в курорт над Дінцем. Ба, прекрасну Святогорську архітектуру я не раз бачив на поштівках. А найголовніше, Святогорськ знаходився в Сталінській області! Що то людська самоомана — ступив ногою в свою область і вже видається, що ти вдома, серед своїх рідних. Насправді ж, від Святогорська до Вишнівського простяглась відстань у двісті з зайвим кілометрів.

Бійці стрибають з вагонів на землю, сідають на шпали біля вагонних коліс, закурюють, мружаться до сонця, розглядаються. Там, де була вокзальна будівля, тепер купи розвалин. Вцілів лише перон, на якому ні душі. Поодалік видніється дерев'яна будочка, в якій урядує обслуга — начальник станції, диспетчери, чергові.

Вздовж найкрайнішої резервової колії стоїть стіна соснового лісу, і коли вітерець з того боку, то в повітрі зависає приємний запах смоли. Весна помітніше й сміливіше розгортає свої крила над землею.

Ліс проріджений, між прямими стовбурами лежать зачахлі впалі дерева. Деякі підсічені на корені, а багато на половині. Багацько дерев без верхівок. Взимку тут тривали запеклі бої. Минулой осені німці були сягнули аж сюди, але радянський контрнаступ, про який ми читали в газетах та слухали звіти по радіо в Лихій і Морозовську, відкинув їх до Барвінкового, кілометрів 50 на захід. Схоже, що ми в дорозі на Харківський відрізок Піденного фронту.

А вечором вивантажуємося в Ізюмі, який стоїть прямо на Дінці і належить Харківській області. Станція й допоміжні будівлі теж розбиті, але весь вузол функціонує справно. Прямо із станції маршуємо по мосту через Дінець, води якого вже ввійшли в нормальнє русло після весняної повіді, бо доходить кінець квітня.

Ізюм — районове місто. Його лівобережна частина виглядає більш-менш як місто, а на правому березі — не місто, а велике село. Майже всі будинки під соломою, в кожному подвір'ї хліви для скотини, скирти соломи, норовисті, як шия коня, виступи погребів. Якими промислами Ізюм славився, я не поцікавився, але більшість мешканців, з якими ми зустрічалися чи в яких квартирували, були промисловими робітниками й робітницями.

Того ж вечора осідаємо квартирантами в місцевих хатах, по п'ятеро, по десятеро в кожній, залежно від її величини. Мій відділ розмістився в двох хатах по сусідству. Ах, яка благодать! В грубі палахкотить вогонь, весело тріскають дрова в попум'ї. Жінка, років 45-ти, дуже вродлива, з гарно збереженими жіночими формами, пече картопляники на плитці, просто з вогню кидає їх на таріль на столі, за яким її чоловік, залізничник за фахом, і нас шестero квартирантів, мигом їх упітіємо, перед тим вмочивши в сметану.

Господар підморгує і штучно зітхає:

— Не завадило б хоч по краплі за ковнірець пустити. Мотре, нема там у нас нічого? Треба ж хлопців пригостили...

Мотря, тобто господиня, перекидає картопляники на плиті, якось невдоволено зиркає на чоловіка, але враз вітдає й признається:

— Берегла літру самогону, тримала на всякий випадок. Оце він, мабуть, і наступив, цей випадок...

І вже пляшка на столі. Господар розливає самогон в чарки, пахне сирим, неприємним спиртом. І Мотря теж підхоплює чашку.

— Ну, будьмо! — рече вона, а в Тоочах іскриться доброта. — Не в останній раз!

І самогон зникає за "ковнірцями". Рідина плавно осідає в шлунку і починає жевріти там таким приємним вогнишком. В голосі яснішає, розмова жвавішає. Вже й на пісню потягнуло.

Щоб наша доля нас не цуралась...

У моєму відділі четверо зі мною українців, троє росіян, два калмики, один азербайджанець і два узбеки. З одним калмиком, який на диво є членом партії, можна з трудом порозумітися, а другий по російському ні в зуб, всеціло залежний від свого земляка, майже нікуди від нього не відходить. Азербайджанець вимовляє слова з тяжким акцентом, але володіє російською не зле. Узбеки теж дещо розуміють.

За цим столом також інтернаціонал: троє українців з господарем, двоє росіян, один калмик і один узбек. Решта відділу — в сусідній хаті. Калмик і узбек раз-по-раз піднесено вигукують:

— Ай, карашо! Кароші жінщина...

Це вони так сердечно й широко підхвалюють господиню за її гостинність а, може, й за вигляд. А мені й Тоцькому ще приємніше, навіть більше, ніж самим господарям. Він і я якось зверхнью змірюємо своїх товаришів, неначе хочемо сказати: ось які у нас люди на Україні! Тут вам не Сталінград! А Тоцький вже з господарем за панібрата, бо ж Харківська область — його батьківщина, звідси до Куп'янська рукою подати. Він уже й листа написав, хоче відправити його не військовою, а цивільною поштою.

Росіяни також спішать віддячитися.

— Хазяюшка, а ми знаєм адну хорошу українську пісню, с пластінкі науцілісь. Давайте спайом вмістє...

І з непоганою вимовою починають:

*Їхали козаки із Дону додому,
Підманули Галю, забрали з собою.
Ой ти, Галю, Галю молодая,
Краще тобі буде
Як в рідної мами...*

Калмик і узбек кусають губи з досади, хотіли б пристати до співу, але не знають ні слів, ні мотиву.

Галія согласилась,
На віз почепилася...

І вже справжні вечерниці. Гамір, регіт, блимає гасова лампа на стіні, хоч під стелею висить жарівка. Електрики нема ще з кінця минулого року.

Відчиняються двері і в кімнату входять дві молоді дівчини, одній на вигляд років 19, а друга дещо молодша, і хлопчак з ними років п'ятнадцяти. Виявляється — діти господарів. Повернулися з праці на станції, де порядком громадського навантаження розладовували вагони. Батьки винувато посміхаються до нас, мовляв, про дітей нічого вам не казали, хотіли невеличкий сюрприз вам приготувати. Дівчата знітилися, зникли в другій кімнаті, а згодом вийшли, переодягнені й причепурені. Враз розцвіли, запишилися загальною увагою. Трішки повечеряли, посміпіли, розгорілося ретельніше знайомство — звідки ми, кого залишили вдома, чи жонаті. Виявилося, що я був на пару місяців молодший від старшої з них, Ірини. А молодшій, Ларисі, щойно минуло 17.

— Може у вас є патефон? — спитав я.
— Ми родина співуча й музикальна, — випередила доньок мати. — Є у нас і патефон, і гітара, і мандоліна...
— А хто ж грає на гітарі?
— Обоє дівчата вміють, а син на мандоліні.
З іншої кімнати Ірина внесла гітару, а її брат мандоліну, і як заспівали вони втрьох, то у нас і слізози заблищають.

*Місяць на небі, зорянки сяють,
В синьому морі човен пливе.
Дівчина пісню журну співає,
А козак слуха, серденько мре...*

Росіянин тихо питав мене:

— А що таке “ журну”?
— Печальну... Печальну пісню...

Він ковтає спину, хвилюється. А молоді голоси наповнюють хату легендою про велике, невгласиме кохання:

*Пісня та люба, пісня та мила,
Все про кохання, все про любов.
Як ми любилися, та й розійшлися,
Тепер навіки зійшлися знов...*

Решта нашого відділу із сусідньої хати теж вже тут. Картопляників не лишилося, але вони й без них раді побути в теплі несподіваної й такої піднесеної товариської вечірки, яка ніде більше так зненацька не загориться, як в наших краях. А невдовзі в хаті юрмілося півроти, включно з ротним командиром Щіпаєвим, який з обличчя був дуже подібний на Чапаєва, і навіть свою шапку-бирку носив по залихвацькому збиту набік. Справжній прифронтовий концерт. Ірина й Лариса співали "Бабусю рідненька", "Ніч така зоряна" й інші романси.

Я теж розхоробрився. Протиснувшись до Ірини, я запитав, чи вона могла б з братом заграти мелодію танцю Чарлі Чапліна з фільму "Теперішні часи".

— Сліпочи!

— А чи знайдуться у вас старі штани, піджак?

Дівчина зрозуміла мою інтенцію, метнулася, знайшла все. Старі полатані штани, завеликуваті на мене, плохенький піджачок, дірявий капелюх і великі гумові калоші. В сусідній кімнаті я переодягнувся, сажою намалював вуса, і пройшовся ходою Чарлі Чапліна. Ірина закочувалася від сміху.

Висвітлюючи той фільм з Микою кільканадцять разів, я ввібрал в себе танець Чапліна з найменшими деталями. Спочатку я несміливо імітував в кінобудці ходу Чапліна, а далі почав передавати окремі жести з танцю, а вкінці виконував весь номер від початку й до кінця разом із співом-каlamбуром:

*Вір сулє перамбуле,
Верпуле шукарпуле,
Соміле чокоріле,
Пампеле куріква...*

Як відомо, Чаплін сприйняв звук в фільмі холодно, вороже, бо звук нівелював геть міміку, головний компонент його комедійного жанру. В 1936 році він поставив "Теперішні часи", де діялоги й далі передавалися написами, хоча на той час звукове кіно вже продісталося й до найвідсталіших сіл. Він записав на плівку лише музичний супровід. Наприкінці фільму, в своєму знаменитому танці Чаплін вперше роззвив рота і полинув отої кalamбур в супрязі з близкуючою мімікою. Глядач про зміст пісні догадувався з жестів актора, а набір слів з вигаданої мови мав переконати всіх, що коли міміка зрозуміла, то навіщо мова?

Той танець я був опанував так досконало, що пару разів виступав з великим успіхом на самодіяльних вечорах в клубі, а

також і в школі. Та сягнувши парубочого віку, в 9-й і 10-й клясах я частіше й частіше відмовлявся від цієї честі, коли мене просили ровесники, даючи тим знати, що вважаю річчю несерйозною перетягати хлоп'ячі витівки й бешкети у відсік молодості. Тепер ось мене осилило жагуче бажання знову перевтілитися в безтурботного хлопчака і трішки "почудити".

Ірина об'яснила товариству:

— А зараз — диво з Америки!

І полинули звуки знаменитої мелодії. Відомими пінгвінчиками кроками я вийшов під ритм музики і з усією посвятою став імітувати танець бродяги, повторюючи його жести і наспівуючи каламбур.

Хата двигтіла від реготу, господарі сміялися до сліз. А коли ви бачите успіх у всій його величині, то у вас все виходить ще краще. А далі сестри почали наспівувати під супровід гітари й мандоліни по українському:

*На палубі матроси
Купила папіроси,
А бідний Чарлі Чаплін
Недокурки збирає.*

*Бродяга я бездомний,
Ходжу весь час голодний,
Насвистую в лівтона
Й дивлюся на дівчат...*

Довелося повторити танець ще раз. Коли я знову одягнув однострій і повернувся до товариства, мене за руку вхопив старший лейтенант Щіпаєв.

— Мартюк, а ти в цирку не працював? Я бачив одного Чапліна в цирку, так куди там йому до тебе! Молодець!

А господиня, витираючи слізози від сміху, домагалася вияснення:

— Що це за танець? Як він називається? Де його танцюють?

— В Америці, мамо... Та його не танцюють, це такий розваговий номер з фільму, — пояснювала Ірина.

— Ох і насмішив же ти нас, сину. Розказуватиму завтра на роботі, які артисти у мене квартирують...

Розійшлися аж за північ. Я й Ірина залишилися на подвір'ї вдвох і вслухалися в шелест м'якого, весняного вітру. Стрімголов я закохувався в цю веселу, винахідливу, співчу дівчину. І,

мабуть, не тільки я. Але всі інші пішли, а я стояв поруч неї, щасливий, з душою, що ширяла в таємничих райських садах.

— Михайле, — звернулася вона таким настійливим, проникливим тоном. — Завтра вранці я іду на працю. В кімнаті, де ти переодягався, я залишу на столі свій альбом. Впиши в нього щось незвичайне. Щоб в майбутньому, прочитавши твої слова, я могла повністю відтворити а пам'яті цей чудовий вечір. Не відмовиш? А зараз добранич, завтра рано вставати, — і зникла в сінях.

Наступного дня я мало що чув на навчаннях. Я цілковито відключився від інструкцій командирів і гарячково компонував в голові вірша для Ірини. Придумував рядок, що ніби хапав за душу, а слідуючі лінійки вже звучали якось блідо й штучно. Ні, вірш не піде, я не поет. Повернувшись на квартиру в обід, я сів за альбомом, в якому було повно юнацьких сантименталій від шкільних подруг і друзів-однокласників. І написав:

“Ось і зустрівся я з чарівною й всепокоряючою дівчиною на ім'я Ірина. Через неї втратив я глузд і спокій, що нероблю, куди не йду, а в очах — вона. Що ж мені тепер робити, бідному миршавому бійцю, знаючи, що вона недосяжна і отак і запишиться в душі назавжди приманливою мрією? Навіщо я зустрівся з нею?

М. Мартюк, 30 квітня 1942.”

Чи це було убого й нездарно, але мене мої власні слова розчулювали, і я вірив, що торкнуть вони ЙІрину. Увечорі її мати, яку я відмовився кликати тіткою і випитав ім'я її батька — Пилип — отож її мати, Мотря Пилипівна, знову хотіла нас частувати, але ми навідруб відмовилися. Окропу для чаю візьмемо, а більше ні крихти. Вистачить з нас вчорашньої гостини.

— Якщо б мала горілку, ійбо, почастувала б тебе, Михайле, щоб ти знову викаблувався американцем. Ну ж і кіноти показав учора.

До хати вступив Щіпаєв.

— Мартюк, слава про тебе докотилася й до штабу. Сьогодні майор Кириченко дає вечірку для командирів, то сказав, щоб тебе обов'язково привели розважити компанію. Уже готовий, я пришлю когось пізніше.

— Товаришу старший лейтенант, а ви чули вчора пісні у виконанні сестер Ірини і Лариси? Просто серце краялося...

— Да, пєлі дівушки атлічно. Я сам немнога заслюнявіл... Я скажу Кіріченкі, он наверно і их прігласіт...

Нарешті повернулися молоді з праці. Ірина відразу шугнула в іншу кімнату і довго не виходила. А як з'явилася, була дуже сердита. Вони вечеряли мовчки, інші бійці тихо перемовлялися, а я читав армійську газету.

Мотря Пилипівна, помітивши затягнутість в кімнаті, заповзялася розрядити атмосферу і веселими тонами сповістила про запрошення мене й сестер до штабу на вечірку.

— Хто мав право давати згоду без моого відома? — вибухнула Ірина. — Ще чого!

— Яка ж ти й жорстока, Ірино! Що на тебе наїхало? Тебе й не запрошував ніхто, то Михайло упросив, щоб тебе й Ларису покликали поспівати. Не будь невдячною, доню — поучувала мати.

Ірина знітилася, зніяковіла.

— Дивно, чому всі думають, що я жорстока і... і неприступна, — і з ображеною міною на обличці глянула на мене.

Ага, її сердить мій впис. Значить, “клунуло”, ще може спалахнути справжня пожежа — і мені ввижалася спопелююча нас обох пристрасть.

В хату влетів звязківець.

— Мартюк і дві сестри, до штабу!

Штаб полку містився в школі. В дворі чміхав движок і крутив мале димало, так що заля, до якої ми вступили, була залита електричним світлом. Всі вікна затягнуті чимось чорним. Попід стінами стояли зсунуті в лінії столи, а на них батареї пляшок, розкриті консерви, на тарілках всяке юстиво. Комсостав себе не кривдить, подумав я, юдять як королі, війна чи не війна. Товариство вже було під градусом, всі розмовляли голосно, попід стелю здіймалися хмари цигаркового диму. Скрізь одні офіцери та різний жіночий персонал. Кириченко, полковий комісар і начштабу, з вродливими штабістками на флянгах, сиділи за серединним столом, жвано розмовляючи й жестикулюючи.

Окремо від столів сидів середніх літ чоловік в однострої і грав на баяні в півтона, щось циганське, отак для тла. Вичекавши, поки він скінчив мотив, я підійшов до нього. Танець Чапліна він знову погодився спрягтися з гітарою. Мое перевтілення в Чарлі Чапліна товариство оплескувало завзято й довго. Підходили медсестри, тиснули руку з вдячності. Підійшла й та, що відмовилася танцювати зі мною в Шахтах. Пізнавши мене, розгубилася, смикнула руку назад і промимрила:

— Очень хорошо у вас вишло... — і повернулася до столу.

Я дивився їй вслід. Це була чудова нагода для неї вибачитися, але вона нею не скористалася. Є люди, подумав я, які мають незрівняний хист не тільки створювати собі ворогів, а й повсякчасно підсилювати їхню ворожість до себе, а тільки тому, що не здатні навіть на символічне самоприниження, чим, зрештою, і є вибачення.

Сестри співали ті самі пісні, що й учора, і легко полонили авдиторію. Кириченко, уже добряче сп'янілий, вийшов з-за столу до них, розцілавав обох.

— Вот какіє наші дівчата! Замилуєшся! Кохайтесь чорнобриві, та не з москалами, — голосно приговорював він, обіймаючи сестер за плечі.

— Товаришу майор... — підвівся комісар з помітно стурбованим обличчям.

— Ну, што ти там сичиш? — варнякав Кириченко по п'яному. — Што назавв тебе москалем? Так ето ж з Шевченка, понімаєш? І в Котляревського, моого земляка, є "Москаль-чарівник". Москаль — ето, товарищі, не в образу. У нас, єслі хто хоче допекти, то каже кацап. Кацап — ето другое дѣло, ето оскорблєніє, і хай тільки од когось услишу, то немедленно шкуру здеру...

Дівчат від нього вирятували, а його самого відпровадили назад за стіл. Ну ж і одчайдух, позаздрив я йому. Говорить з усіма майже рідною мовою і хай лише хтось осмілиться сказати йому, що не розуміє. Бійці побоюються його, але шанують, вичувають в ньому справжнього командира.

Тепер сестер оточили молоді лейтенанти і засипали їх компліментами, припрошуючи до своїх столів випити на "брудершафт", а вони відмовлялися. Я сидів поруч баяніста, всіма покинутий і забутий, і деколи "причащався" з його пляшки.

— Довго ще триватиме цей "випивон"? — спитав я баяніста.

— Якщо нішо не перешкодить, то години до третьої. Ще повпиваються до того, що попід столами лазитимуть...

Впакувавши "чаппінську" одежду в торбу, я кивком голови попрощався з баяністом і рушив з залі. Настрій був, геть занепалий. Прийшов на забаву з дівчатами, а повертаюся сам. З "восемь девок, один я" вийшло те, чого бояться всі чоловіки — дівчат розхапали інші, а тобі дали копняка й піспали додому. Опустився по східцях в двір, де пахкав движок. По подвір'ю лініво кружляв озброєний вартовий, мабуть згоряючи від заздрості — там в середині бенкет і ліяються меди, а ти стережи їх

впроголодь. В ту мить двері позаду мене гримнули і допинули веселі голоси сестер. Вони наздогнали мене, вхопили під руки і втрьох ми подалися темною вулицею.

— Думав, що ми забули за тебе і закопилив губу? Думав, що ми з лейтенантами розціловуватися залишилися? Рахуєшся бійцем, а поводишся як хлопчак, — лагідно докоряла Ірина.

Вони цілували мене в щоки, щасливі й наелектризовані. На іхньому подвір'ї Париса попрощалася і з гітарою зникла в хаті, а я з Іриною залишився.

— Візьми мене за талію, — з уст її линула горяч.

Вона поклала свої долоні на мої плечі.

— Дякую за присвяту в альбумі. Звідки ти взяв, що я недосяжна? Не знаєш ти мене, любий Михайлику...

Наші уста злилися. І після кожного протяжного поцілунку вона шептала мені на вухо, щоб я писав їй листи. І щоб обов'язково навідався після війни.

— Приїжджай, навіть з жінкою, бо хороших дівчат зустрінеш ще багато. Може й я вилечу заміж, присягати одне другому не будемо. Але цих квітневих днів у нас з тобою вже ніхто не відбере. Вони залишаться нашими, твоїми й моїми, на все життя. Гляди ж, пиши...

НА ФРОНТ

*З півдня вітер віє, багна на дорозі,
Над Південним фронтом теплі дні пливуть.
Тане сніг в Ростові, тане в Таганрозі,
Нам цих днів ніколи, друзяко, не забутъ...*

Гремить радіо в лісі — передають концерт з Москви, але слухачів довкола рації мало. Весь полк спить як убитий на назгрібаному минулорічному сухому листі. Між густими деревами сковано все на світі: вози, польові кухні, гармати, машини. Кухарі вже знають, якими дровами топити під котлами, щоб найменше диміло, бо щодня над дорогами й лісами шугають зграями ворохі літаки, шукаючи здобичі. Вони напевно вичувають, або точно знають, що людська маса й техніка безугавно підкочуються до фронту, але ніяк не можуть натрапити на слід і, здається, трохи нервуються. І гудуть весь день як розлючені джмілі.

Маршуємо тільки вночі, а вдень спимо в селі, або в лісі. Вже п'яту ніч маршуємо в дошову погоду. Все втопає в багні, в харківському чорноземі, але нема ради, треба визначений відрізок дороги покрити ще поки розвидниться, і ми ледве-ледве човгаємо ногами. Земля тут така, що поки глини дістанешся, то сажень чорної землі треба викидати. Невеликий дощ — і все на дорогах провалюється до черева.

Вийшли з Ізюму в ніч під 2-ге травня. І як добре, що вечором, бо Ірина вже була вдома і мені так було хороше, що й мене хтось випроводжає, турбується за мою долю. А головне, нарешті і я матиму до кого листи писати.

Прощаючись з Мотрею Пилипівною, я відкрито сказав:

— Втратив я голову через вашу доньку. Буду писати їй, а ви придивляйтесь, щоб вона з іншими хлопцями не романсувала занадто. Якщо вцілію, після війни заїду, може не вийде заміж, то заберу її з ваших рук, якщо ви не проти...

Говорив я з жартівливим відтінком в голосі, хоча хотів, щоб Мотря Пилипівня сприйняла мою мову серйозно. В тон мені вона відповіла:

— Обов'язково приїжджай, — змахнула зрадливу слізку і поцілувала в лоба. — Дуже хотіла б мати зята-американця...

І посміхається, і плаче.

Я дивлюсь на Мотрю Пилипівну, на яку Ірина дуже подібна й обличчям, і вдачею, і раптом по дорослому думаю, що було б чудово, якщо б і мені решту життя товаришуvala така відкрита, велиcodушна й повна життя та доброти жінка.

Якось стоючи з Іриною пізнім вечором на подвір'ї, я ще раз похвалив її матір за гостинність.

— О, наша мама виняткова! А якою красунею вона була в дівочі роки, від хлопців не було відбою! Два рідні брати, мій тато і його менший брат, закохалися в неї безумно. Дійшло до того, що вони в полі ніби стали на дуель за неї, тільки не з пістолями, а з ножами. Татів менший брат, дядько Семен, так поронув тата ножем між ребра, що його ледве відволали. Слава Богу, покійний дідусь Микола, їхній батько, все залагодив з місцевим начальством так, що до суду не дійшло, хоча весь Ізюм знатав про ту криваву сутічку. А мама? Ти знаєш, замість вийти заміж за переможця, віддалася переможенному, більше з жалю, бо дядько Семен подобався їй більше. Наша мама має непоправну романтичну вдачу. Сказати правду, вона потайки гордиться, що за її руку хлопці готові були стояти на смерть. Ти уявляєш, яку гідність відчуває жінка від усвідомлення, що за її серце чоловіки йдуть на дуель? Ех, були ж колись часи... — закінчила вона промовистим зітханням, неначе дорікаючи, що мое покоління на таку шляхетність і романтику не здатне, що лицарські часи минули безповоротно.

Я пригорнув її і з вірою в свої слова присягнув:

— Іра, і я пішов би на поєдинок за тебе. На смерть...

Вона охопила мене руками і її полум'яні поцілунки опікали мої уста, щоки, очі...

Я пригадував, а з радіоприймача приємний чоловічий голос передбачав кращі часи:

*А коли не стане німців і в помині,
І до своїх рідних повернемося знов.
Згадаєм як на захід йшли по Україні...*

Ой, коли то ще буде, та й чи буде? Але думаючи про Ірину, я

загоряється великою посвятою робити із свого боку все, все на світі, щоб подолати німців якнайскоріше, прилітіти до Ізюму і застати там Ірину, саму, очікуючу. Як мені хотілося бути з нею разом щодня, щогодини, щоміті! Ще ніколи я не відчував в собі такої безмежної тяги до дівчини, до жінки. Ірина! Романтична, смілива, винахідлива Ірина! І чомусь особливо було приємно, що таку виняткову дівчину я зустрів тут, у нас, на своїй землі, а не десь на Волзі чи дейнде.

Якось підсвідомо, можливо з утвердженого й автоматично переданого мені батьками й оточенням досвіду, старшаючи, я все критичніше ставився до українського світу. Якось ми мамлі, задуже повільні, не хваткі, жахливо консервативні, податливі, з такими буденними душами. Тільки й спроможні бути унтерофіцерами, як яскраво засвідчив в своїх оповіданнях Купрін. Регочемося з Солопія на ярмарку, з чумака, що пропив волі й вози, вважаємо геройством, коли хтось видудлить пляшку горілки одним духом та милуємося з роззявленими ротами, коли хтось гатить "Гопака" до упаду. Куди нам до романтики!

І ось Ірина мене ошелепила, розтривожила. Українська дівчина з глухого містечка мріє про дуель за свою прихильність! І це в наші сірі, обезчупені, вихолощені часи! Мабуть, з романтичного жевріння в отаких спрагнених душах і спалахують величні діла. Свідомо чи несвідомо, та дівчина вдмухнула в мене сильнішу віру в себе і всіх земляків.

Або ось Кириченко... Ну, диво-чоловік. Навмисне чи, може, з вродженої упертості, але він цупко тримається свого роду й кореня. І от що: росіяни не тільки його поважають, а й обожнюють. І мову його слухають запобіки. А я й інші? В мені почало зарисовуватися рішення не стрибати з мови на мову, а гнути скрізь і у всьому тільки по-своєму, як Кириченко. А що було б, якби всі прийшли до такого висновку? Ось до чого можуть допровадити великі й чисті молодечі почуття!

Закружляла чутка, що цієї ночі прибудемо на місце. А чи зразу заженуть в окопи, невідомо. А полк спить непробудним сном, хоча глухе гупання з заходу доноситься сюди чіткіше й чутніше. Вночі, коли після спочинку входимо на дорогу, десь там далеко виплигують з-за обрію світляні ракети і часом ниті трасувальних куль здіймаються в небо сторчма.

Бійці знемагають, особливо в нашій мінометній роті. Нести по такій багнюці опорну плиту чи двоніг — і коняка зляже. А вони несуть, пригинаються до землі, очі ротом лізуть, стараються, щоб

не відстati, щоб устигнути в село чи в ліс ще перед світанком, бо iнакше пришиють до землi навiчно нiмецькi "месери", якi наповнюють небо, щойно засiрiє.

Дерева вже взялися прозеленню, укутуються в маленькi листочки i пахне звiдуSль смолянистою свiжiстю i весняним духманом. Пролiски вже вiдцvili. З пухкої лiсової землi пробиваються наверх конвалiї, якi через кiлька тижнiв наповнюють лiс парфумами.

Я лiнiво плентаюся мiж деревами, часом зупиняюсь, опираюсь в стовбур спиною, стою, жадiбно вдихаю свiжiсть. А вгорi, понад лiсом гудуть лiтаки, iх не видко, бо прозелень на верхiвках дерев уже розростається в густi кучерi, крiзь якi небо мерехтить манюсiнькими цяточкиами.

Пiд стовбуrom сидить боeць, мабуть теж ковтаe весняне оновлення як вiтамiни. Не голений, рокiв йому десь пiд сорок. Ватянi штани забрьоханi болотом геть аж до стегон. Засохле болото дeidne кришиться, вidstaе, хоча в бiльшостi залишається суцiльною кригою. Запитливо дивиться на мене.

— З якої роти?

Я вidpoviдаю. В армii при знайомствi цe — рутина.

— А з дому звiдки?

І цe рутина.

Почувши, що я з Вишнiвського, Стапiнської обlasti, боeць схоплюється, розкидаe руки як для обiйmів.

— А я з Хлiбодарiвki! Сусidi!

Ми трясемо руки в мiцному рукостиску, враз рiднимося. Сiдаємо на купу листя, крутимо цигарки, нiби за стiл паштуємося, щоб випiti по чарцi як пiсля довгої розлуки.

Коли з дому, де воював, як попав у цю дiвiзiю — питань сотнi, i скiльки ж вidpovidej. Ми з мiсця довiряємося один одному, говоримо "по душах", широко, вiдвerto, як i належиться дуже близьким землякам.

— А ти знаеш, що у нас вдома зараз дiється? — питаe вiн, оглядаючись на всi боки. — На тому боцi, брате, дiла й дiла. Гетьман Боженко сидить у Києвi, гатьман всiєї України. Нiби вiйсько вiн зараз органiзовує. Щe, чого доброго, доведеться кropiti свiй свого. Нiмci, буцiмто, загатили товарами всi крамницi, мiсця не вистачаe...

Гетьман Боженко? З книжок про громадянську вiйну я troхи зnav про Гетьмана Скоропадського. Про нього й iнших ворогiв Dem'ян Бєдний вiршки складав, якi вивiшували з вidpovidnimi

карикатурами в клубах, бібліотеках, конторах і крамницях. Із віршиків виходило, що він живий. І памфлет я читав в одній газеті в часи Карпатської України, де йому закидали розпродаж українських земель направо й наліво. Той памфлет прозраджував, що Гетьман жив і здравствує в Німеччині. То вже якщо німцям забажалося наставити гетьмана, то мусіли б привести якраз його. А тут Боженко...

Я поділився своїми сумнівами із земляком. І розказав йому як я Грудько блукали по окупованих теренах в жовтні після втечі з полону. Я взяв з нього приречення, що він про це нікому не прозрадить, бо після відомого досвіду в Черняшині я цей момент скрив.

— Звідколи ж той Боженко править? В жовтні ще нічого такого не було, інакше нам розказав би про це отої хороший дідусь...

Земляк не настоював, хоча було видно, що мої ревеляції його розчарували й пригнітили.

— Що ж, може й справді хтось буйду пустив, — з жалем сказав він.

На прощання, розказавши подробиці про свій короткотривалий попон, я з досить твердим переконанням сказав:

— Серед багатьох бійців нуртує дивна настава. Всю нашу пропаганду вони змахують набік, слухають її крізь внутрішній смішок. І багато з них тільки й чекають нагоди, щоб піднести руки й вибути з війни. Слухай, земляче, ні під яким оглядом не піддавайся спокусі втекти на той бік. Я бачив власними очима, що життя нашого бійця в німецькій оцінці не вартує й шеляга. Хіба би довелось опинитися в такій скруті, що або полон, або смерть. Ну, в такому разі можна й руки піднести. І ні в якому іншому. Хіба би настава німців з того часу змінилася, але в це повірити мені тяжко...

Земляк погоджувався, хоча було видно, що моя розповідь робила його кислішим і кислішим. Йому було жаль розставатися з легендою про гетьмана Боженка й про гори товарів з Німеччини.

Пообіцявши зустрічатися частіше, ми розсталися. В кишені я намацав позичений примірник дивізійної газети і вирішив десь присісти та проглянути її ретельніше. Але звідкись поміж деревами розсипався голосний говор, а далі — перекати безудержного сміху. Я завернув туди, звідки долівали ознаки буйного життя.

Те, що я вкоротці побачив, ніби приrostило мої підошви до землі. Я моментально задубів, не в силі рухнути жодним своїм м'язом. На листі сиділи й стояли з півсотні зарослих, брудних, смердючих і гноєстих людей в лахмітті, що було останками штанів, шинелей, шапок, черевиків. Більшість з них взагалі не мали на ногах ніякого шкіряного взуття. Їхні ноги були вкутані в кусні накривал, ватників та іншої матерії і обв'язані шпагатом. Вони жадібно хльобали пожками з ідуночка, а багато съорбали з ідуночка як воду. Вони жадібно рвали хліб зубами і, не жуючи, ковтали. З-під шапок виривалося скуйовдане, заболочене волосся. І, на диво, жваво говорили, реготали, перегукувалися.

Мене вони помітили, і нічого не лишалося, а йти до них.

— Злякався? — запитав насмішковато худющий здоровило, що, стоячи, съорбав з ідунки.

— Та трохи. Хто ви й звідки?

— А ми, хлопче, ті, які звільнили цю територію взимку, та й засіли на передовій. Так нам там сподобалося, що гнили в ямах аж чотири місяці. Хотіли поставити рекорд в розплоджуванні вошей... Ось кинь мені свою газетку, а сам не підходь...

Здоровило скинув шапку, нахилився над розпластаною газетою і злегка розпатлав своє давно нечесане волосся. На газету посипалися воші як зерно і я чув, як вони торохтили на папір.

— Ну? — накинув здоровило шапку на голову і засміявся. — Не рекорд? Доводилося тобі десь раніше бачити отаких не вошей, а жуків?

Приголомшений, цілковито втративши мову, я стояв і глипав очима.

— А тепер, товаришок, ми прямуємо на заслужений відпочинок. Оце бачиш, скільки нас є? Оце все, що залишилося від полку. Підмінили нас свіжі частини. Та й для вас там місце знайдеться. Зимові ветерани, про яких і світ забув, чекають там на вас, не дочекаються.

Трішки поодалік між деревами їхні вози й коні, прив'язані до коліс. Не коні, а кістки, наспіх обтягнені шкірою. Бідна, бідна худобина...

Здоровило помітив мій скривлений вид.

— Там, брате, такий бардак, що чи людина, чи скотина — всім однакова мірка страждань. На фронті й конячина живиться лише приділом. Ми там повисмикували всі травинки й зірвали з дерев все листя й кору для конячок наших. Ти ж знаєш, яке у нас

постачання? Ще муніції вряди-годи підвезуть, хліба підкиннуть. А щоб сіна, вівса — то коліс не вистачає, то дороги непрохідні, то мости розбомбили. От і стойть отакий коник, днями не ївши. Ірже, бідний, просить щось в рота, але що йому даси, де візьмеш? У нас було більше тягової сили, так ми тих поїли, бо всерівно подохли б. А газетку візьмеш назад?

Я замахав рукою — ні, ні, тримайте на здоров'я. Чвалав я до своєї роти і ноги підламувалися. Та що ж це таке? Допровадити людей до отакого стану? Та це ж майже те саме, що німецький полон! Чи ж не знущання? В запіллі стрижуть голову наголо, а на фронті, де не один солдат і сам би радо позувся волосся, іх нема кому постригти. І невже ж іх не могли підмінити раніше? І як, при отакій організації, можна говорити про перемогу над ворогом? Я ж уже бачив німців, не полонених, а тих, що стоять на тому боці хазяями. Та вони як леви! Чисті, виголені, здорові, мускулисті, і нема в них ніяких заторів, нерозирих, мішанини. По чужій землі вони мчать вперед з шаленою швидкістю, ніколи не блудять, ніколи не стають на хибний шлях. А ми у себе вдома все шарахаємося то сюди, то туди, блукаємо як сліпі.

Вид щойно побачених фронтовиків пригнітив мене докраю. Господи, невже й ми невдовзі обернемося в отаку дикунську юрбу? І як тут наладнаєш себе на переможну нуту, коли довкола отакий розгардіяш?

БЕНКЕТ ПЕРЕД СТРАТОЮ

Ще з годину — і засвітає. Там, спереду — феєрверк. Світляні ракети спалахують одна за одною, німці люблять, щоб нічий земля між окопами була освічена як операційний стіл. Як тонкі рапіри, перехрещуються траекторії світляних куль. Щось спалахує на землі і відблиски відбиваються в небі як блискавки. Ліниво татакають наші "максими", озиваються м'якими й швидкими серіями автомати. З передніх позицій ліне безугавна страхітлива музика. Випадкові стрільба запітають аж сюди, але вибухають в полі, далеченько від дороги, по якій ми посуваемося. А ще більше висвистує "шальних" куль, які, вже на вичерпанні, падають в мокру землю і шльопають по ній як п'ятаки. Спереду перегуками настигає наказ зодянгнути шоломи.

Колона зупиняється. Чути вихлопи паротяга. По скреготінню загальмованих коліс і перезвоні буферів догадуюсь, що потяг маневрує, нетерпеливлячись вирватися з цієї пастки ще перед світанком. Січе дощ, а ми, обліпивши обози і опершивши спинами в борти возів, спочиваємо і куняємо стоячи. Згодом від вуха до вуха ліне чутка, а може й офіційне повідомлення, що ми прибули на станцію Лихачево, яка причепилася на залізничній вітці Харків-Позова. Фронт десь там, за залізницею, з два кілометри звідси.

Починає сірти. Паротяг з кількома вагонами на причепі вже зник, заспішив кудись на південь. А ми неначе вгрузли в твердіючий цемент, ніякого руху, лише висить над нами тривога, наснажувана гупанням за залізницею. Час-до-часу мигають мимо старшини, які вічно щось, чогось чи когось шукають.

Бійці нервуються, в'ідливо коментують поміж собою нашу військову "кмітливість". Завжди у нас чомусь так: тягнемо, пріємо, спішимо, висолопивши язики, а прибудемо на місце, нема нічого приготованого і ніхто ніколи не знає, кому і де обійтмати терен чи сектор.

Дощова сірка починає вгавати. Уже добре розвиднілося. Дене-де між хмарами з'являються тріщини, але сонце крізь них

проб'ється ще не скоро. Та біда в тому, що для "штукасів" і "месерів" таке визначення як "нелітальна погода" не існує. Вони і в густому тумані уміють юрмитися злобно, висипаючи із своїх черев смертельні "горіхи".

Нарешті начальство прийняло рішення. Наш батальйон завертає з дороги вправо і заїжджає в минулорічне соняшникове бадилля, яке стремить навіжено як чорне цурпалля. Ні однієї соняшникової шапки не видно, так немов би хтось шаблею зняв усі рослинні голови. Батальйон рухається вздовж глибоченького рівчака, на дні якого дзюрчить вода як прозора стрічка. Якщо осядемо десь поблизу, то хоч буде де умитися та попрати онучі й білизну.

Зупинилися, прибули на місце. Їздові випрягають коней. Задиміла кухня. Поза соняшниками, вздовж бувшого узліску, бо від нього залишилися лише пні-обрубки — все дерево пішло на опал протягом зими — простягся ряд готових землянок, запишених нашими попередниками. Є землянки і для коней, і возів, і складів. Кількою бійців з хемічного відділу, в протигазах, з купеподібними циліндрами на спинах і з шлангами в руках, підходять до землянок і крізь двері "вимивають" їх вогневими струями. В землянках горить все наповал — лахміття, перетерта солома і всяка нечисть.

З соняшникового бадилля, хворостин та бур'яну майструємо мітки і беремося чепурити наші житла, вимітаємо попіл і гори всякого бруду. В землянках ще довго смердить перегаром і чимось хемічним. Опісля блукаємо по степу, шукаємо решток сухої рослинності на підстилку, бо ніякої соломи ніде нема на кілометри й кілометри вшир і вглиби.

Дата — 8 травня 1942. Пообідали, попадали в землянках спати. Я не просипався аж до наступного ранку і ніхто мене не турбував. Аж не вірилося, що таке можливе на активній службі, та ще в фронтовій смузі. В арміях вже так прийнято, що чи є що робити, чи нема, а солдата в спокої ніколи не лишають. Як нема нічого, то обов'язково щось придумають, щоб він не засиджувався, бо це, буцімто, обертає його в лінюхай притуплює моторність.

Розпогодилося. Небо прояснилося, заграло сонце, враз стало тепло, навіть жарко, землю осінила справжня весна. Ватаги бійців бродять босими ногами по струмку, збивають бризки як малі діти, роздягаються наголо і пробують зчесати з себе леп. А чимало вчаться чистити зуби попелом. Треба спочатку

виполоскати рота, тоді вмочити щітку в м'який, свіжий попіл і з притиском пошурувати. Зуби направду стають білішими, і в роті відчуваєш майже дзвінку свіжість. Чий це винахід, звичайного вояка чи якогось медика, не важко. Важно, що є наглядний, позитивний результат. Я насипаю попелу в запрану хустину, зав'язую і кладу в кишеню. Заміну зубному порошку знайдено. Може отак і заміну для безпечного леза для голення придумають?

А 10-го травня, щойно завечоріло, залишивши обози й кухні на місці, вирушаємо поближче до фронтового неспокою. Піхота переймає старі, щойно залишенні нашими попередниками окопи прямо на залізничному насипі, а ми, мінометчики, відходимо дещо назад і вкопуємося на нових, вигідніших становищах. Копали не за страх, а за совість. Окопи вийшли простірні, круглі, глибокі. Змонтували міномети, накрили заглиблення зчепленими плащ-палатками, притрусили наскубаною молодою травою, хай там тепер німець дивиться із своєї "рами" вниз, нічого не розрізнати. Замаскувалися як зелена гусениця на листі.

Довго не могли заснути через безкінечне гарчання зброї, але людина звикає до всього, і дуже швидко. Я так міцно спав, що не зірвався, коли дуже близько від нас розірвалося вороже стрільно. Ранком ми ходили оглядати воронку — великого діаметра й глибока, навіть вода почала сочитися. Якби отакий "чемодан" упав на мінометний окоп, то від зброї й обслуги заледве чи що зосталося б.

Сонце поливає жаром степ, розщедрилося. Все росте, пнеться вгору на очах, чепуриться в білі, жовті, голубі, червоні кольори цвіту. Поодалік пишніють кілька кущів, велично застигнувши в ранковій соняшній тиші. Фронт завмер. Сторони ніби змовилися — давайте спочинемо по-людському. Хіба коли-небудь трісне одинокий постріл, але вмить і розтане у цій весняній благодаті. А наступить вечір, знову загуркотить жаска фронтова какофонія.

Німців нам не видно, їхні позиції десь там за насипом, який, як висока стіна, відгороджує нас від пекла. Наш помкомвзвода, старший сержант Федір Лисько, уже зорганізував на насипі НП і по телефону сповіщає нам прицільні деталі, бо вечером будемо робити пристріл.

Невеликими групами навідуюмося до насипу, хочеться ж подивитися на німців. Чи наші попередники самі не пішли далі залізничного насипу, чи їх не пустили німці, але все в кінці вийшло на їхню користь. Вони вкопалися прямо збоку шпал. Вздовж

рейки тягнувся вузький, глибоченький окоп, виритий в жужелі. Фронтовики повигрівали жужіль також і поміж шпалами і постали своєрідні амбразури. Боєць сидів в окопі, а його рушниця лежала поміж шпалами, і крізь проріз перед його очима відкривалася досить широка панорама. Здорово зроблено. І терен добре проглядається, і голову прикривають аж дві паралельні рейки. Призализничні смуги з обох боків були зриті стрільними й бомбами та здовбані мінами, але прямих попадань в насип майже не було.

Пильно дивлюся в амбразуру на німецький бік, але там, десь метрів з п'ятсот звідси, лише чорна лінія окопного брустверу — і більше ніякого життя. А ген далі за німецькою лінією видніються кілька хат села, над якими височіють зелені тополі.

Десь під північ того ж дня, цебто 11-го травня, коли ми вже й чекати перестали, кухарі привезли смачну й поживну, як на фронтові умови, вечерю: густа рижкова каша з ограйдними куснями підсмаженої воловини й підливкою. І на кожний взвод було видано майже по відру горілки. Ти диви! То одні сухарі та глибкий хліб, а то зразу "кремлівська пайка". Щоб це мало означати? Хіба якась революційна річниця? Але яка? Перше Травня давно минуло, ще в Ізюмі, ніхто й не зайкнувся про нього, навіть святових мітингів не було. Дуже дивно.

Але що там гадати, коли з єдунки парує й пахне коропівське дання, а у відрі з добрих три літри оковитої на відділ? І пішла пиятика. Налили й мені в металевий кухоль, і я теж спожив два чи три ковтки. Великі порції горілки негайно виводили мене з ладу, мені робилося погано, а опісля днів три не здоровилося. І я її уникав. Одного кепишка для мене достатньо.

В центрі окопа блимає каганець, ми всі сидимо довкола міномету, імо "ресторанний" обід чи вечерю, пригублюємося до кухлів і швидко п'яніємо. Один з узбеків, на прізвище Ахмадулов, починає розказувати як в Середній Азії варять і їдять риж. Хід його розповіді такий, що слов'яни рижу готовати не вміють, лише переводять його. Але присутні слов'яни не сердяться. Далі Кугултінов, партійний калмик, розказує як чудово смакує в'ялене коняче м'ясо. Як його треба уміючи посолити й поперчити, а тоді підклести під сідло, кілька днів потовктися по ньому верхи на коні, у висліді чого воно робиться сухим і тендітним, іси й не наїсишся. Я уважно слухаю і роблю висновок, що яке те м'ясо не смачне, але я б його й під страхом смерти не їв.

Росіянин Погостев, родом з лівночі, з Вологодської області, починає оповідати про страви з дичини. У мене крутиться в

голові, мушу вийти в нічну свіжість. Віддаю не допиту горілку сусіду і вилажу з окопу. І Погостєву досить, теж випазить. Ніч ласкає свіжістю, але зовсім не холодно. Небо усіянє зорями. Гарчить німецька й наша зброя. Коли в небі зависають вистрілені німцями світляки, то вони добре освічують і наші становища, навіть утворюють на землі тіні від наших постатей. Але німці нас і вдень не бачать, бо нас захищає запізничий напис, а зараз...

Удвох ми ступаємо по молоденській траві.

— А як це сталося, що ви, з Вологди, опинилися аж тут?

Погостев, кремезний чолов'яга років 35-ти, розказує, що мав відправлятися на фінський фронт чи під Ленінград, але в кінці жовтня, коли річки на півночі почали примерзати, командування вирішило спровадити на південь кілька військових річкових суден, були потрібні додаткові руки, і він із сотнею інших бійців опинився в наряді. Спроваджували ті судна чи карети майже цілий місяць і під кінець листопада приплівли в Сталінград. Здавши судна на місці призначення, мали повернутися поїздом назад, але він і кількою інших земляків вирішили залишитися на півдні. В час осінньої нестабільності їм це вдалося легко і ось так опинилися в цій дивізії, яка формувалася в Сталінграді.

— А чому не захотіли повернатися до своїх місць?

— Знаєш, хлопче, коли весь час живеш на тому самому терені, то не помічаєш, яка довга зима і яке коротке літо. А коли ми запливли в Волгу і минули Горький, я з дива не міг вийти. У настам вже десь сніги з сажень завтовшки, а тут, рахуй, і досі бабине літо. І чим нижче по Волзі, тим ліпше. До біса, думаю, Ленінград і Фінляндію, я й так намерзся за 35 років. Залишуся тут, хоч погріюся. Ти диви, яка тепла ніч! А це ж лише початок травня. А у нас на півночі в цю пору ще й сніги до пуття не розтають. Ех і добре ж тут! Живете ви тут як в раю! А хліб який смачний, ні, не армійський, а той, що печуть селяни. В Ізюмі я купив на базарі хлібну, так віриш, поки дійшов до квартири, залишився лише окрайчик, решту поїв дорогою. У нас там такого хліба нема. Тобто, є, але з довізної муки, а спробуй її дістати...

З мінометних окопів долітали голосні суперечки, матюки, пісні, навіть бійка зчинилася.

— А з якої причини нам видали так багато горілки? — в моєму голосі напевно звучала невинність, бо Погостев враз зупинився і повернувся до мене.

— Невже не догадуєшся? Бенкет перед стратою. Чував про таке? Дід мій розказував мені, що колись так водилося:

засудженному на страту влаштовували останній бенкет...
Доглупався?

Я стояв і напинав мізок. Б. чот перед стратою? Ми засуджені на смерть? Наступ? Завтра йдемо в наступ? Невже нас спеціально напувають, щоб ми були хоробрішими?

— Здається, починаю розуміти...

— А що ж ще? — спитав Погостев, але не для того, щоб розвіяти рештку сумніву, а щоб підтвердити, що інших альтернатив нема. — Йдемо допивати?

— Ні, я більше не питиму. Ви йдіть, а я ще полюбуюся зорями.

Погостев віддаляється в напрямі до окопу, а я падаю на землю біля принишкливих кущів. Лежучи горілиць, підклавши долоні під потилицю, прикипаю очима до зоряного мережива. Пригадалося, як воно мене хвилювало й бентежило в дитячі роки! Скільки води з тих пір втекло! Про зірки-сонця я тепер знаю достатньо, але мереживо й далі мене хвилює. Які сили виткали його на темно-небесному оксамиті? Тисячі людських поколінь прийшли й відійшли, і ми теж відійдемо, а воно, мереживо, буде висвічувати вічно, як раз і назавжди усталена печать буття.

Відійдемо й ми... І все ж, яке щастя прийти на цю землю у висліді жагучого єднання двох людей, прийти вінцем найпопум'яніших людських почуттів, прожити, зазнати радощів і горя, продовжити рід, передати новому поколінню хоч трішки свого досвіду і відійти вслід за предками з вдоволенням, що як там було, але ти сповнив свій земний обов'язок. Хочби ж років 75 побути на цьому світі. Це ж не так вже й багато...

Але... Он там за насипом інше мереживо, що сплітається із трасувальних куль, світляних ракет, стрілен, кулеметних черг, мереживо смерти, і це мереживо мерехтить так близько, майже поруч. А як не хочеться заплющувати очі навіки навіки в 19 років! Такий мілій світ і така скуча доля...

Там я й заснув.

НАСТУП

— Міша, Міша! — вривався до моого слуху стурбований голос.
— Подимайся! Слишиш?

І хтось ніби тряс мене за грудки. Я підвівся, але продовжував сидіти. Здригнувся від ранішньої свіжості. Протер очі: передімною стояв Погостєв, а скрізь довкруги з-за обрію пробивалася сірина. Над нашими становищами лунали свистки, крики, команди, всі метушилися.

— Що сталося? — нарешті озвався я.

— Общий падйом. Пацлі! — і Погостєв бігцем рвонув до окопу, а я за ним.

Зчеплені плащ-палатки, які прикривали окоп як дах, були відкинуті в один бік, а посеред окопу чорнів міномет.

— Ребята, все сюда! — заглушив загальний рейвах Щіпаєв своїм голосом.

Біля нього з ноги на ногу нервово перевалювався політрук, стояв похнюплений Малюжний та інші командири взводів. Ми оточили їх і вмовкли. Щіпаєв, свіячи батарейним ліхтариком на кусень паперу, помітно сквильовано, але роздільно прочитав наказ зі штабу армії: сьогодні, буквально через кілька хвилин переходимо в наступ. Далі йшли трафаретні речення про високу свідомість радянського бійця, його відданість, хоробрість і героїзм, і т. д. і т. п.

Спухаючи з третього на десяте, я в думках повторяв: бенкет перед стратою. Погостєв влучив прямо в око.

— Занять баєвие міста! — скомандував Щіпаєв і ми розсипалися по своїх окопах.

Чимало бійців, йдучи на свої стійки, добре хилиталися, бо пиячили майже до ранку. Вони й далі по бешкетному горлали, але більшість, п'яні чи тверезі, виглядали зосередженими, радше заскоченими. Всівши біля міномета напроти прицілу, я думав про щойно почутий наказ. Йдемо в наступ, а нас повідомлено в останню хвилину. Ще яких два з половиною місяці і міне рік, як я

зодягнув однострій. Хай і недовго, але був на фронті, скоштував жаху, бачив забитих і стікаючих кров'ю. Та й мені самому дещо дісталося. Я думав, що хай і в невеликих кількостях, але я вже бачив все, і нічим мене не здивуєш. Але читання наказу мене ошелешило. В останню хвилину нас повідомлено про такий ваговитий, такий різкий поворот в нашому життєвому укладі. Адже для деякої з нас, а може й для багатьох цей день напевно стане останнім на цій землі. Там, за насипом, хтось з нас впаде і вже ніколи не підведеться. Відійде в небуття, так і не написавши прощальних слів рідним, жінці, дітям чи дівчині.

З досади закурив. Ранішні сутінки зникли, тьмяність на небі швидко оберталася в голубу рівнину. Так я й не написав ні одного листа Ірині. На марші справді не було коли, а на фронті й подавно. Думав, ось упаштуємося, звикнемося з обставинами на краю життя, і напишу їй листа-новелю. А вийшпо, що вона так і не дізнається, чому я не спромігся хоч на коротку вістку.

Я глибоко затягувався, а настирливе питання жадало відповіді: чому нас про наступ не повідомлено позавчора, або принаймні вчора? Чому в отанню хвилину? Адже ж читали ми в газетах про німецьких вояків-інтернаціоналістів, які за три-чотири дні перед німецьким нападом втекли на радянську сторону і подали всі відомості про дату й час гітлерівського удару. Чому ж ненависний фашизм повідомив своїх солдатів про таку історичну подію майже тиждень наперед, і чому наша буцім то найлюдяніша система по змовницькому відтягувала від нас всі відомості до отанньої хвилини? Як цій системі віддано служити, коли вона має отаку патологічну боязнь перед своїм власним бйцем?

Щойно зійшло сонце і почалося. Задрижав білий світ, заклекотіло, загуло, затарахкало. Артилерійські стрільна, виплюнуті "катюшами" ракети, бомби, скинуті нашими літаками, застугоніли за насипом і враз до неба здійнялися чорні, покручені дими. Стрільна шурхали суцільним потоком над нашими головами і на низьких залетах розверталися над нами наші літаки — безліч іх — для чергового поливання ворога бортовою зброяєю.

Ми теж відкрили вогонь. Виконуючи інструкції Лиська, передавані по телефону, ми наставили міномети на дистанцію 1500 метрів. Отже, ми устилали мінами або близьке німецьке запілля, або вже відступаючого ворога. З добру годину продовжувалося це пекельне поливання ворога. Вперше в житті я

був свідком аж такої інтенсивної артпідготовки і радів, що така вогнева злива накрила не наші, а ворожі голови. Артилерійські герці біля Дебальцевого тепер видавалися мені невинною грою.

Крізь наші становища густим ланцюгом пройшла з запілля піхота. П'яних повно. Деякі падали, підводилися на четверінках, несамовито блювали, втирали уста рукавом, підхоплювали рушницю і кривуляли слідом за своїми товаришами. Під насипом піхота залягла, а деякі солдати подерлися наверх в окопи, в яких сиділи передові частини. Один із щойно прибулих бійців, п'яний чи тверезий, вилізши на залізничне полотно, підвівся, а потім якось дивно відкинув голову назад, упустив гвинтівку, на мить розставив руки як кінці коромисла, і покотився вниз, випроставши на рівнині з розкиненими руками. До нього підбігли інші піхотинці, схилилися над ним, а згодом розійшлися на свої місця. Один уже навоювався.

Поволі вогонь втих, кудись пропали літаки. Піхота на насипі вилізла з окопів і кинулася на той бік, а за ними вслід подерлися на той бік також і свіжі частини. Наші зв'язківці почали змотувати телефонний кабель — певна ознака, що й ми внедовзі вирушимо вслід за піхотою.

В моєму відділі теж невелика втрата. Під час інтенсивного вогню, коли цівки мінометів нагрілися до червоного, п'яний Ахмадулов вхопився лівою рукою за трубу — аж зашкварчало. Вся шкіра з допоні залишилася на трубі і, неприємно смерділа, а Ахмадулов, враз противрезівши, несамовито кричав від болю. Опечення — то найгірша рана. Настиг санітар, чимось темним змастив долоню, забиндував, і узбек почвалав в запілля, до медсанбату.

Наказ: розмонтувати міномети і підійти до залізниці. Надійшла вістка, що наші передові відділі взяли з незначними втратами перший населений пункт — село Пролетарське. Перелазимо через насип і поспішаємо по рівнині до села, верхи тополь якого видно звідси.

Ой!... Горілиць лежить молодий солдат, з вигляду не старший від мене. Одна рука відкинута назад, а друга долонею на серці. Пілотка спала і торкається його вуха, а шолом відкотився і застиг на грудді землі. Поруч лежить гвинтівка з прикрученим багнетом. По його білому обличчі лазять мурашки, на животі розплівляється червоняста пляма. Від виду мурашок мене морозить, аж в гарячку кидає, але я набираюся духу, підходжу до трупа, пілоткою згнаню з білого обличчя чорні цятки і закриваю нею його очі. А

трохи далі лежить ще один. А дещо вправо — двоє. Сьома Рогожін матиме заняття. Невеликими гуртами сидять легко ранені, вже перев'язані, жадібно смокчуть махоркові скрути. Тяжко ранені лежать на траві збоку дороги.

Переступаємо через німецькі окопи. Вони глибші, ніж наші, чистіші. На дні лежать якісь бляшанки, на кілку, забитому в окопну стіну, висить подерта зепена шинеля, мабуть якийсь німак укривався нею як одягом. Позад окопу безліч всяких коробок, пачки від цигарет. Підбираю одну, нюхаю. Пахне хорошим, душистим тютюном. На пачці кольоровий візерунок і напис латинськими літерами "Юно". Пачка ціла, лише порожня. Ховаю її в протигазну торбу як сувенір.

Сонце припікає. Куди спереду не глянь, скрізь дими, на полі час-від-часу вибухають стрільна, але не знати чиї, наші чи німецькі. В битвах дуже часто свої б'ють по своїх, бо хіба в цьому стовпотворінні розбереш?

Шолом-каска ніяк не хоче сидіти на голові і постійно перекошується або насідає на очі і його треба поправляти. Нагрітий сонцем, він передає всю горяч голові і піт плєтеться з лоба майже струмком.

Нарешті дібралися до перших хат села. Піхота, сапери, зв'язківці вже десь на другому кінці, а може й переспідують німців до наступного села, а нам наказано зупинитися тут і налаштувати міномети в огородах для евентуальної підтримки передових відділів. Швидко впоралися і заспішили зустрітися з цивільними людьми, що перебули окупациєю, переважно з жінками та хлопчаками. З чоловіків нікого не видно.

Жінка, десь за 30 років, витягає воду з журавля, ніякovo посміхається, запрошує напитися. Не відмовляємося, п'ємо, наповнюємо свої фляги свіжою водою.

— Ну, як вам тут було? — цікавимося.

— Та жили якось, пережили, — відповідає вона радше стримано і свариться пальцем на двох хлопчаків, мабуть синів, які виглядають з відкритого погреба. — Сидіть там, поки втихомириться...

Але один з них, старший, на вигляд років дев'ятирічний, із збитошим усміхом вилізує з погреба, біжить до хатніх дверей, вічиняє їх, вказує на щось пальцем і кричить:

— Ось!

Бійці, що стоять біжче, заглядають в сіни і з дива хапаються за голови. Враз біля порога товпиться ватага солдат, і я між ними.

Величенські сіни ніби переділені на дві половини таким прилавком, а за ним скрині, одна на одній, велики картонові пачки, на вбитих в стіну кілках висять товсті ковбаси й вужденина. Трофеї!

З галасом виносими скрині в двері, відбиваємо верхи, а там шоколядя, спресований німецький хліб, кекси, мармелада, коньяк і цигарети "Юно". І гаванських цигар повно, мабуть для офіцерів. Закурюємо цигарети, випробовуємо — смачні, запашні. В свою протигазну торбу — протигаз викинув ще вчора — напихаю шоколяди, цигарет і цигар. Інші розхоплюють коньяк, хто пише може, підживлюється на всю губу. Жінка товчеться біля нас, благає:

— Хлопці, залишить же й нам трішки...

Сержант з іншого відділу гостро докоряє жінці:

— Як вам не соромно! Хотіли приховати від нас все оце багатство? І щоб ви з ним робили?

— Та я не всигла вам сказати, — з побожним виразом на обиччі бреше селянка.

Кілька голосів стримують гнів сержанта.

— Сержант, утихомирся, залиши жінці хоч пару скриньок як нагороду її синові...

Сержант не перестає бурчати, але пару скриньок залишає. Жінка шанобливо дякує, швидко ховає скриньки й ковбаси в погребі. А ми, розлігшись в огороді біля мінометів, запихаємося ковбасами, жуємо спресований житній хліб, дехто прямо з пляшки заправляється коньяком. Повезло!

— А чи не затруений цей харч? — раптом хтось запитує з тризногою.

Як на команду ми перестаємо ремигати і завзято випльовуємо недожовану поживу. Злякані, біжимо до господині.

— Ні, хлопці, їжте, не бійтесь, — запевняє вона. — В моїй хаті квартирували двоє німців, ніби іхні комірники, відпускали провіяント солдатам в окопах. Ті приходили сюди, по двоє, по троє, і забирали приділи на більші групи. Ще вчора вечором тут черга стояла. А сьогодні ранком, коли задрижало все, то вони чкурнули так, що й фотографії своїх жінок позалишали. Ніякої отрути нема...

Продовжуємо трапезувати. Ліссько телефонує з іншого кінця села, наказує змотувати кабель і рушати вперед. Наша піхота вже майже на підступах до наступного села. Йдемо по вулиці, на якій все більше й більше рясніє жінок. Біля однієї хати на землі сидять

кілька чоловіків, у всіх руки зв'язані, в якихось дивніх одностоях, перелякано глипають на нас, а один нервово схлипуює. Біля них двоє вартових з гвинтівками.

— Попонені? Мадяри чи румуни? — цікавляться бійці.

— Поліцаї, перекинчики, — інформує вартовий. — В штаб дивізії повеземо їх, чекаємо на транспорт. Кириченко вже був тут, балакав з ними трохи...

— Що ж він казав?

— Та що? Поцмокав язиком, а тоді каже: що ж, хлопці, ви зробили вибір. В момент розплати хоч умріть людьми, не повзаючи...

— Отак і сказав?

— Ну, не слово в слово, приблизно в цьому сенсі...

Ті, що сиділи мовчки, потупивши очі, здається вже встигли примиритися із своєю долею, а до того, що схлипував, чомусь зроджувалася відраза.

І знову степ. Тепер дими клубочаться й позаду нас, не вагає стрілянина. І натрапляємо на першого забитого німця. Чуботи вже хтось зняв, і пояс теж. Куля вціпила його в горло і вийшла в карку. Він лежить боком, з розплющеними очима. Поручнього — папери, мабуть листи з дому, і кілька фотографій, на одній дві усміхнені дівчинки. Кишені вивернуті, хтось добряче потрудився.

Стрілянина спереду стає жвавішою, чутно викрики, кулі починають свистіти понад нашими головами і ми плякливо пригинаємося. Дещо вліво поле зломлюється в пологий схил, ми поспішаємо туди і вкопуємося. По схилу до нас біжать двоє зв'язківців з котушкою на осі, яку вони тримають за кінці. Котушка шалено крутиться і кабель лягає на землю. Задихані, вони падають біля нас і подають слухавку. Матюкаючись, Лисько наказує з НП миттю напаштувати міномети і подає орієнтир для приціпу. Через кілька хвилин тузини мін летять в західному керунку, а через кілька секунд доносяться вибухи. Випустили мін сорок.

Підбігає лейтенант Малюжний, весь посоловілий. Ми не бачили його від самого ранку. Де він пропадав? Раз-по-раз він тягне по ковтку із фляги, горілку звичайно. Його місце — отам спереду, з далековидом біля очей він мусів би керувати нашим вогнем. Але він все звалив на Лиська, а сам вештається не знати де. Він знає, що ми його не то що не любимо, а ненавидимо, і тому присів поодалік без слова чи репліки. Хтось зжалився.

— Товаришу лейтенант, скоштуєте німецької шоколяди? У нас є по горло, трофейна... — і боєць подав йому плитку.

Малюжний здер з неї сріблистий папір і став надкушувати. Аж тут знову по схилу біжать двоє. Спереду німець з піднесеними руками, без шапки, русява м'яка чуприна розпадається на вітерці. Він злякано посміхається, лепече "Руссіше харавшо". А позаду нього бігцем трясеться боєць з гвинтівкою. Порівнялися з нами, зупинилися. Боєць, знявши шолом, витягає з кишені пілотку і нею витирає лоба, а потім питаети чи нема у нас води. Хтось кинув йому флягу, він припав до неї, а німець дивиться на нього благально, і далі тримаючи руки догори. Не втримався:

— Камарад, вода... Бітте.

Боєць подає йому флягу. В цей момент, немов би з землі, біля німця виростає Малюжний. В його руках гвинтівка з прикліпленим багнетом. Він кричить "Смерть фашистам" і з розмаху вstromляє багнет німцу в груди. Німець кидає флягу, хапає руками багнет, неначе силкується вирвати його із своїх грудей, перестрашено кричить, а лейтенант, висмикнувши багнет з тіла, намірюється проколоти полоненого ще раз. Але Тоцький та двоє інших бійців встигли вхопити його ззаду і відволоскти від німця.

Німець опускається на коліна, тяжко дихає, обома долонями затискає рану на грудях, з його рота тече кров. Конвоїр розчеплює його пояс, закочує піджак і сорочку на його спині, хоче переконатися чи багнет не пройшов наскрізь. Ні. Ну, може ще й не фатально.

Кладемо німця спиною на траву. Він посміхається, але вже деяць сміливіше. Боєць підводить рукою його голову, підносить флягу до уст і, зволоживши їх, відпускає пораненому кілька костків. Німець цілковито заспокоюється, зрозумів, що має добру протекцію.

А Малюжного, який сидить трохи поодалік, оточили сержанти. Лейтенант, із задерев'янілим, замороженим лицем, дивиться недоумкувато просто себе і ніби не помічає іхньої присутності. До гурту підступає Тоцький, без пояса, без шапки, блідий, розтривожений.

— Давайте прикінчимо оцю паскуду, оце падло, — доноситься до нас його вимогливий тон. — Я радо його розстріляю. Закопаємо отут, ніхто й не знатиме. Та й хто його буде шукати?

— Тоцький, не розпускай язика! — суворо стримує його сержант. — Чи хочеш заробити через нього ще десять років поправчих таборів? Іди краще до німця...

Сержант повертається до Малюжного і злісно, насадливо кричить:

— Ти, нікчема, геройство хочеш показати? Так для цього можливостей непочатий край, але он там, на передовій! Як тобі, сучий ти сину, не соромно приколювати полоненого, га? Про все, що сталося, я доповім старшому лейтенанту Щіпаєву. А ще краще, якщо ти, свиня, сам йому про все розкажеш...

Безмовний Малюжний підводиться і, потупивши очі вділ, чвалає від нас в степ, злегка хилитаючись. А ми тим часом забиндували німцю груди матеріялом із своїх медпакетів. З його рота й далі текла кров, але не так сильно як спочатку.

— Не важно ти охороняєш полонених, — сказав сержант конвоїру докірливо. — Як же ти не вгледів? Зброю навіщо носиш? Ти мусів його укласти, отого дурня з двома кубиками, першою кулею...

— Моя вина, — бідкався конвоїр. — Але звідки знати, що хтось може озвіріти до отакого?

Сержант наказує одному бійцеві, щоб допоміг конвоїру допровадити німця до збірного пункту. Вдвох вони підвели полоненого з землі, він обійняв своїми руками їхні плечі, і втрьох, повільним кроком вони рушили на схід. А ми — на захід.

ПІДВИЩЕННЯ

Десь з дві третіх складу дивізії, а може й більше — українці та росіяни з України. Все молоді люди, які евакуювалися на схід самі, або їх змусили виїхати разом з підприємствами, установами, різною машинерією. Досить велике число евакуйованих залізничників. Залізнична сітка на сході дуже рідка, для всіх нема місць, то ж всіх зливали, переважно з окупованих німцями територій, спрямували в збройні сили. Дуже багато хлопців з Вінницької й Житомирської областей, з Придніпров'я. Особливо багато полтавців і харків'ян. Уже курсували розповіді, як в деяких селах, відбитих наступаючими частинами, сини-визволителі зустрічалися із своїми батьками й іншими родичами.

Не зважаючи на наші організаційні слабощі та всякі нестачі, настрій у бійців дуже піднесений. Ще б! Таки посугублюємося вперед, щодоби на десять до дванадцяти кілометрів. Назви кількох перших відбитих сіл знали всі, а тепер назвами ніхто не цікавився, бо за добу ми лишали за собою по два й по три села.

Наш помкомвзвода, старший сержант Федір Лисько, родом із Карлівки. Щовечора, коли ми готуємося до нічного переходу, він вдоволено потирає руки і жбурляє радістю:

— Ще три-чотири дні, хлопці, і ми вступимо в Карлівку. Зaproшу весь взвод до себе в гости!

І справді, до Полтавської області рукою подати. Мабуть, і комполка Кириченко теж нетерпільно сковзає зором по мапі.

Вдень — пекельна жара, а ми в зимовій одежі. Неначе хтось навмисно викидає отакі коники. В Сталінграді, серед тих арктичних морозів ми кацубли в літній, бавовняний одежі і часто безпомічно плакали на вправах — стан, коли слізози самі зриваються від нестерпного холоду. А коли завеснилося, то маєш — видали ватяні речі. І тепер ми упрівали до сьомого поту, тим більше, що південна українська весна раптова, задушливі ночі починаються вже в травні.

Свої ватяні куфайки ми "збували" цивільому населенню. Я запропонував свою одній господині, і вона дала взамін пару десятків зварених яєць. Це було десь на шостий день нашого наступу. Розговорилися. Мене дуже цікавило, чи був Гетьман.

— Гетьман? — здивовано перепитала селянка. — Такого ніколи не чула. Може там, за Дніпром усе вже в нормувалося, а у нас тут всім заправляли військові. Жили митут, сину, як у темряві. Школи закриті, клуб німці переладнали в якийся склад, молоді зовсім обмаль, ні газет, ні радіо. Тільки й почуєш те, що староста скаже на сходці. А що він скаже? Він скаже те, що йому накажуть німці. А німцям що треба? Ім тільки й потрібна наша праця, щоб у колгосп ходили. А колгосп, видно, всім до вподоби, і нашим, і німцям, бо все залишилося як було. Навіть і бувших бригадирів полищали на місці. Їхнє військо допомагало нам кіньми в час оранки під озиму. А сіяли так: сіялки чіпляли до їхніх авт з гусеницями, і тільки гуділо...

— А чи багато тут було німців?

— Восени і взимку було чимало. Забрали всі наші кожухи і перини. А оце в квітні кудись зникли, майже нікого не засталося. Не знаю, як там на фронті, а у нас тут їх не дуже густо. Оце з'явилось з півсотні перед вашим вступом, пробігли по селу, трохи постріляли і зникли в степу...

Почуте з уст селянки мене вкрай розчарувало. Я думав, що ми гнали спереду себе німецьку спаніковану масу, а воно — пустка. Ми наступаємо полками й дивізіями, а німців всього жменя. Дивно. Також тривожило мене, що в небі не було ні одного німецького літака. Де не глянь вгору, скрізь наші тупоголові "ішаки" — "1-16" — та зрідка новіші моделі, ось як "Яки" та "Іли", до назв яких ми ще не звикли. Німці напевно щось затівають...

А втім, що воно й до чого, на верху видніше. Генерали ж не спілі, напевно стутили свої голови докути і теж, мабуть, дивуються з неприсутності німецької авіації та досить м'якого опору наземних військ.

Ніби довідавшись про наші сумніви, на сьомий день німці почали ставити сильніший опір, наши втрати збільшилися. Навідалася смерть і до нас. В моєму відділі поменшало на трьох — убито партійного калмика і вінничанина тією самою міною, що розірвалася, коли ми якраз вкопувалися, а Тоцький дістав тяжке поранення. Всі ті, що були в майже скінченому окопі, вціліли, а це троє сиділи наверху, курили, спочивали. Ще й дим не розвіявся від вибуху, а у Тоцького на правій руці кисть звисала як на

ниточці, кров струменіла немов би з кількох тонких трубок під великим тиском. Лівою рукою він вхопив майже відірвану кисть і ганічно тулив її до решти руки, неначе силкуючись приkleїти її. Настигла санітарка, посадила його на землю, сама клякнула, повко приладнала до руки дві тоненькі дощечки, приправила кисть до руки, тugo забиндувала, приказуючи:

— В медсанбаті будь хороший і вимогливий, домагайся єгейної операції. Чуєш? Як зразу займутися тобою, то з крихтою цасть зростеться. Кістка зростається швидко, а от щодо нервів... Чи володітимеш пальцями чи ні, але, принаймні, матимеш вид і ліої руки, а не обрубка в рукаві...

Тоцького підвів призначений боєць і попровадив його в запілля, а ми зосереджено дивилися їм услід. Як тепер уляжеться його доля, думав я? Чи оце поранення скасує вирок трибуналу, чи, ставши калікою, йому ще доведеться відбути десять років в гівнічних таборах, якщо, зрозуміло, ми подолаємо німців? Чи не гро це він і сам думав, відходячи від нас?

Ранених — незлічима маса. Вони лежать на сільських майданах, на полянах, в садах, на вулицях, на збірних пунктах єля доріг. Ними були загачені всі польові шпиталі, а в передніх гініях з кожної роти залишалося по 20-30 людей, і ніякого гоповнення.

Харків залишився від нас вправо, ми начебто його обходили, сточували. Мене все бентежила думка, що аж занадто легко нам цей наступ вдається. 19-го травня було з боєм взято велике село, здається Старовіровку, яке посічене кількома паралельними ярами, що виривалися із степу, сікли село на кілька шматків, і кінчали свій біг не то біля річки, не то ставу, такої на вигляд величезної калабані. Німці зайняли оборону на горбах за селом і, як виглядало, вирішили воювати по справжньому. Вперше від 12-го травня в небі з'явилися зграї "штукасів", які спадали на село як шуліки, але чомусь не бомбили, лише тероризували нас своїми несамовитими сиренами.

— Ми вкопалися в одному з ярів. Взводом тепер командував старший сержант Лисько, а лейтенанта Малюжного Кириченко відкликав після ганебної розправи над попоненими і тимчасово приткнув його десь у штабі. Як вияснилося дещо пізніше, з Малюжним панькалися, бо його батько був великим тузом в отій "грізній службі".

Давши нам потрібні розпорядження, Лисько разом із з'язківцями лішов шукати вигідніший спостережний пункт. А хзилін через двадцять озвався телефон і на його команду ми

відкрили інтенсивний вогонь. І раптом в моєму мінометі заїло, застрягла міна в середині гирла. Це досить небезпечна ситуація. Гирло міномета треба обережно витягти з гнізда опорної плити, а тоді піднімати задній кінець вгору, щоб міна могла випасти крізь передній отвір. Інакше її не дістанеш. Але якщо вона випаде на землю, то розірветься і пошматує всіх в окопі. Щоб цього не сталося, один боєць мусів сплести пальці обидвох рук в суцільне коло, але трохи вужче від мінометного калібріу, і приставити сплетені пальці до переднього отвору з розрахунком, що ніс міни, коли вона покажеться, вільно пройде крізь сплетені пальці, а її "туша", будучи товщою, затримається в руках бійця. Щось не так, прогав він міну, дозволь він упасти її на землю, то від міномету й рятівників і цурки не залишиться. Всю цю небезпечну операцію ми виконали вдвох, я і плитовий, всі інші на той час вилізли з окопу. Слава Богу, обійшлося щасливо, хоч обое ми упріли як в лазні.

Витираючи піт на обличчі, я щойно тепер завважив, що й інші міномети мовчали.

— В чому річ? Щось сталося?

— Та Лисько щось не озивається.

Біля апарату в слухавку занепокоєно кричав сержант Вертухов:

— Алло! Старший сержант? Алло!

Лисько не озивався. Вертухов підвівся, зупинив погляд на мені.

— Мартюк, ану разом із зв'язківцями мотнися на НП, розізнай, що там сталося.

Один із зв'язківців вхопив кабель і, сковзаючи по ньому легко згорнутою долонею, пустився бігцем по схилу яру вгору, а я й його партнер за ним. Над хатами й вздовж вулиці свистіли кулі, десь недалеко тяжко гупали стрільна, час-від часу дзвеніло розбите у вікні скло. На вулиці ані душі, окрім кількох забитих бійців, які лежали в різних місцях і в різних позах. А один стояв. Видно, намірявся перелізти через тин, і в той момент був стягтий кулею. Його ноги стояли на землі, а тулуб перевісився через тин. По вулиці тягнулися безліч кабелів всяких кольорів. Хвилин через десять наш кабель завернув у двір і один за одним, задихані й утомлені, ми влетіли крізь відчинену хвіртку в садибу. Майже біля порогу лежав мертвий Лисько, а старша жінка, мабуть власниця хати, жалібно над ним голосила, тримаючи в руці бінокль. Недалеко від нього лежав перекинutий апарат, а трохи далі —

слухавка. А шолом відкотився геть аж до хліва. На лобі Лиська засихало кров'яне кружало. Голосячи, жінка примовляла:

— Пару разів він злазив вділ води напитися, а тоді знову дерся на стріху і влягався отам біля димаря та щось кричав по телефону. А я оце вийшла з кухлем молока для нього. Тільки но стала на поріг, а він із стріхі котиться і впав разом з апаратом оце так як є. А ось оце впало спідом за ним, — і вона подала мені далековид.

Поставивши апарат в належну позицію, я крутнув кілька разів ручкою. У слухавці озвався Вертухов — апарат і лінія працювали справно. Вислухавши моє коротке донесення про Лиськову смерть, Вертухов негайно розпорядився:

— Вилазь на хату і продовжуй засікати наш вогонь. Зрозумів? Не хвілюйся, даси раду. Ділення ранжиру й відстані на біоноклі таке ж саме як і на прицілі. Ну, давай, соображені!

Я стояв в дворі і дивився на стріху. Лисько міг згинути від випадкової кулі, а міг і від снайпера. Ні, на цю хату я не попізу. Ми поклали Лиська впритул до хатньої стіни і сказали жінці, що його підберуть пізніше для похорону, а самі з апаратом і телефонним дротом пересікли вулицю і зайшли в інший двір. Крізь віконну шибу на нас дивилася злякана жінка, але ми вдавали, що не помічаємо її.

— Хlopці, — сказав я звязківцям невимушеним тоном, — запам'ятайте цю хату. Як слухавка вмовкне, то знатимете де шукати...

Свою репліку я мітив як легкий жарт, але вони не посміхнулися. В іншій присутності я виліз на хлів, а з нього переліз на хату, видряпався вище і виглянув з-за маківки. Ледь похило село тягнулося в розлогу долину, на іншому боці якої здіймалися горби, а на них чорніли лінії — напевно німецькі окопи. А наші траншеї виднілися зразу за селом, і звідси, крізь біонокль можна було добре вирізнати спини піхотинців, яких всіх разом і на добру жменю не назбираєш. Я аж голову втягнув від приголомшення. Я все думаю, що там, спереду сила силенна людей, а там в довгенькому окопі всього з тридцять бійців, розсипаних надміру рідкою розстрільнею.

Махнувши рукою зв'язківцям, щоб верталися назад, я відразу ж зосередився на визначенні дистанції до німецьких окопів, оскільки я не знову куди саме, по яких цілях скеровував вогонь Лисько. Почав пристрілюватися одним мінометом. Перша міна впала в нічний просторі, але в німецькій половині, а друга — майже на ворожий бруствер. Чудово! І негайно ж всі чотири

міномети насіли на ворожі укриття. Потроху зміщуючи вогонь вправо, своїми командами я буквально трамбував німецькі окопи. Міномети не били синхронізовано, а один за одним, і на ворожих позиціях поставало вражаюче видовище, коли земляні фонтани по черзі здіймалися й опускалися. Я так захопився, мною заволодів такий газард, що все це видавалося грою в карти і тільки. Там, на ворожих позиціях під зливовою мін напевно гинули люди, а я тішився! Кілька днів тому мені було до болю жаль проколеного багнетом німця, а тут ні дрібні співчуття, лише такий внутрішній вицир і несамовите бажання бити й оглушувати. Війна замулює душу дуже швидко.

Раз-по-раз я кричав у слухавку:

— Той самий приціл! Ще раз, ще раз!

Вертухов трохи охолодив мене:

— Ти ж не забивай, що у нас міни на ісході... — але густоти вогню не зменшив.

Згодом в слухавці щось зашамотіло, а далі виразним шепотом долинуло:

— Слушай, Мартюк, Кіріченко спешит сюда...

По дроті донеслися змішані голоси, уривки рапортування, якась неясна розмова і згадування мого прізвища. А за якийсь час:

— Мартюк? Тут командир полка! Постой, постой, Мартюк...

Як будьто десь я вже слышав цю фамілію, но не припомню де. Но это не важно. Молодець, что дав фашистам прикурить! В благодарность тільки що підніс тебе до звання сержанта. Возможно, что и "Отвагу" або "Доблесть" вихлопочу. Ясно?

— Служу Советському Союзу! — бовкнув я за уставом.

— Ну, слухай, ми тут не на Красній площині, до сраки тут всякі церемонії. Я розпорядився, щоб підбросили більше мін, придави там німоту, щоб аж пищали. А Лиська очінь жаль...

Вертухова він підвішив до старшого сержанта. Того самого вечора я перейняв відділ. Із значними втратами, але під вечір ворога було вибито з окопів і ми знову рушили вперед.

Поховали Лиська. Карлівка недалеко, та шлях до неї тернистий. Втратили четвертий міномет майже з усією обслугою. Міна розірвалася, коли боєць відкручував на ній ковпак і нехотячи зачепив за ніс-запальник. Викосило всіх, за винятком двох, які в той час знаходилися поза окопом. А від міномета залишилося погнуте, покручене, подірявлене залишачя.

Як завжди, маршуємо вночі вперед по відбитій від ворога території. Перетнули залізницю.

— Ця йде з Харкова на Дніпропетровськ, — хтось інформує.

Пригадалася Кіля, яка студіювала в Дніпропетровську в фармацевтичному інституті і яку покликали на фронт на третій день війни. Може й вона десь тут, на Харківському напрямі, готує ліки при якомусь польовому шпиталі? Цікаво, як би ми привіталися, якщо б зустрілися? Впали б одне одному в обійми? Чи зніяковіли б і лише стримано потиснули руки?

Кілін образ швидко випав з уяви, а спорожнене місце стало виповнитися усміхненими, проникливими і притягальними очима Ірини...

ХУТИР ЗА ГОРОЮ

Ніч. Посуваємося віслід за ворогом. Валки часто зупиняються в степу, насторожено очікують дальших звідомлень від розвідних відділів, а після цього марш відновлюється знову. Всі змучені, вичерпані. Тільки но зупинка, як бійці падають збоку дороги і миттю засинають. А коли рушаємо, командири шарять по землі руками, щоб когось не залишити позаду сонного. Прямуємо начебто на Хрестище, один з більших населених пунктів. Зоряний візерунок над головою вказує, що до світанку нетак вже й далеко.

Колона в'їжджає в балку. З обох боків стоять смуги дерев, а поруч маловідмеженої дороги, коли дерева розступаються ширше, в струмку відбиваються зорі. Балка тягнеться під гору, вози риплять, коні часто схрапують від тяжкої ноші. Починає сіріти, предмети вирізьблюються все виразніше. Від переду тихими перегуками ліне розпорядження возам з'їхати з дороги вглиб дерев, що височіють на обох схилах балки.

З'являється Щіпаєв, відходить із старшиною вбік і довгенько про щось його інструктує. Потім наказує нам забрати всі міни, що не справляє великого труду, бо іх всього залишилося сім на два міномети, і провадить нас далі під гору. Два міномети, сім мін і 15 людей обслуги — це все, що залишилося від чотирьох відділів 82-капібротового взводу. Взвод ротних мінометів і взвод полкових завжди промишляють окремо від нас, ротні десь далі спереду, близче до піхоти, а полкові — десь позаді.

Виявляється, що вперше протягом наступу ми не осягли поставленої мети, не вступили в Хрестище, до якого ще далеченько. Німці укріпилися в невеликому хуторі. Он там кінчається балка, а тоді пройти попід гори і за її гребенем лежить той хутір. Спереду нас якийся кулеметний відділ тягне кілька "максимів". А ще далі бійці несуть на плечах ПТР, хоча ворожих танків ми ще не зустрічали.

Від головної балки відчахуються вбік глибоченькі ярки, вкриті порослями. Щіпаєв запроваджує нас в один з них, наказує

зачекати тут, а сам віходить на якусь командирську нараду. Ми падаємо на землю, дехто відразу пірнає в сон, а дехто дістає тютюн. Поодаль в ярку один за одним стоять дивні танки, які виглядають як скрині поміж двома вузькими гусеницями. З їхніх башт стирчать гармати й кулемети. На бортах латинська літерація, незрозумілі позначки. Один танкіст оперся літком на крило, що прикриває гусеницю, попихнув цигаркою. На ньому шкіряний шолом з товстими, нашитими від лоба до шиї пом'якшувальними попругами. В танку тісно, в поспіху обслуга весь час зачіпается головами за металеві виступи, і ті шоломи рятують їх від поранення.

— А це що за диво? — киваємо головами на танки.

— Англійські... — кидає байдуже танкіст і збиває попіл з цигарки. — Союзницька допомога...

— З Англії отаке старезне залізяччя?

— А приказка ж рече: "На тобі, небоже, що мені не гоже". Наразі присилають всякий непотріб. Якісніший товар, кажуть, пришлють пізніше, — філософствує танкіст.

— В таких танках лише картоплю на базар возити, — хтось робить висновок і ми легенько гигочемо.

І знову Щіпаєв провадить нас під гору. Спереду групами плентаються солдати з рушницями й короткими окопними лопатами. Сонце вже відрівалося від обрію і спереду нас коливаються наразі не дуже виразні довгі тіні від наших власних постатей. Довкруги висить зловіща тиша. Нарешті вийшли на самий верх і зупинилися перед стіною минулорічної кукурудзи. Качани не зібрани. Вони звисають волосяними кінцями вниз, а багато стирчать вбоки. Перемерзши за зиму, багато з них починають гнити. "Невже тут аж так розкішно жили, що й урожай лишили на корені? Чи нема кому збирати?", питую себе в думках.

За кукурудзяним ланом розкинулося широке чисте поле, і аж за ним зажурено й безмовно стоять перші хати хутора. Шиби у вікнах відбивають соняшне сяйво. Щіпаєв вибирає місцину і ми беремось за лопати. А солдати бредуть повз нас і зникають в кукурудзі. І висить, аж душить, підозріла тиша навколо.

Сонце шугнуло вище, припікає. Роздягнуті до сорочок, швидко занурюємося в м'яку землю. А по схилу з балки йдуть і йдуть бійці, більше поодинці.

Раптово тиша тріснула і полилися громи, вибухи, високе стаккато автоматів. На схилі, позад нас падають ворожі міни, одна прямо на втоптану стежку, по якій щойно знімалися бійці.

Двоє з них уже лежать мертві. На війні ніколи не вгадаєш, де і коли тобі призначено вибути з цього світу. Другий з пащи фронтового пекла вийде без подряпини, а іншому, як оцім двом, і у відносно безпечному запіллі проб'є остання година.

Ті з бійців, що встигли підійти ближче до нас, стрибають в наші окопи, а ті, що були нижче на схилі, втікають назад в балку, до обозів.

І пішла, розгорілася гра, зажерлива, немилосердна. Міни падають в кукурудзу, строчуть ворожі скоростріли. А ми принишкли в круглих окопах, скоциюбились, змаліли.

— Товаришу старший лейтенант, — кричить з другого окопу Вєтрухов до Щіпаєва, — тягнути телефонну лінію допереду чи не треба? Як знаєте, у нас лише сім мін...

— Не треба, — моментально вирішує ротний командир. — Сидіть тут і чекайте, поки я вернусь...

Він бере з собою одного бійця для зв'язку і обое вони шугають у кукурудзу як у високий став.

Бау-бау-бау-бау...

Це — "катюша". Над хутором здіймається густий, тяжкий дим, щось загорілося, але не сопома, бо від неї дим білий.

Звідкись збоку настиг Кириченко, з ним два молодші офіцери і зв'язковий. Ті троє впали на землю, а Кириченко лише присів над окопом.

— Де Щіпаєв? — занепокоєно питає він. — Спереду? Хто тут старший? Вєтрухов? Це тебе я недавно підніс в люди? Слушай сюда. Остав тут пару людей з мінометами, бо з них хіба кізяками стріляти, мін нема. А остальних бійців підтягни до передової. Хлопцям, понімаєш, нужно помогти, бо там в окопах ні х.. не лишилося. Скільки тут у вас штиків? Всім не хватає? Нічіво. Там на передовій є лишні. Ну, давай, ісполняй, бо згорне нас фашист в оту балку і видушить як тхір курей...

Чомусь його погляд впав на мене і застиг на пару секунд. Знову присів.

— Це ти в Ізюмі смішив нас Чапліном?

— Так є!

— Помню, що й твоє прізвище тоді мені подали, але забув... Як?

— Мартюк.

— Мартюк? Ну от видиш, зделав тебе сержантом, а ти ще й "родичем" виявився. Вдвойні приємно. Молодець, харащ орудував вогнем. Єслі і в другіх ділах таку ловкость покажеш, то повернешся додому генералом. Живи і здравствуй, сержант!

І разом із своєю світою він зник в кукурудзі.

Разом з Вертуховим нас у взвіді 16 чоловік. Одного забрав Щілаєв. Два узбеки залишаються з мінометами, а тринадцятеро нас неохоче вилазять з окопів і втопають у кукурудзі. Ворожі кулеметні черги підсікають її як косою і чимало стеблин хиляться додолу. Прилипаючи до землі поміж рядками, віддихуємося, а тоді повземо, або шугаємо короткими перебіжками. Кукурудзиння ось-ось скінчиться, уже з-поміж рядків завидніло поле ширшою панорамою, до хутора звідси не далі як кілометр. Між бадиллям повземо до лінії, за якою починається поле. Вздовж кукурудзяного лану безліч індивідуальних окопів, які схожі на мілкі гроби, кожний з півметра завглишки. Видно, наша піхота намірилася була окопатися тут, а потім з невідомих міркувань посунулася вперед метрів на триста-четириста і нам тепер добре видно суцільний довгий окоп — наша передова лінія. А німці укріпилися десь там попід хатами. Вони рідко коли осідають у відкритому полі, хіба би місцевість панувала над оточуючим тереном. Перед тим як випурхнути з кукурудзи, Вертухов розділює нас на три групи — дві чвірки й одна п'ятірка. Будемо перебігати групами, рідким панцюром.

— Метрів з двадцять — і носом в землю, а тоді наступна група. Як прибіжить останній гурт, перша група хай зривається знову. Якщо великих гріхів за нами нема, то якось добіжимо, — пробує він жартувати.

Я в другій групі. Мигають п'яти першої п'ятірки. Впали. Ми зриваємося слідом. Прибігла третя група. В очах знову миготять лискучі підошви черевиків першої групи. По нас ніби не стріляють, а можливо, що ми нічого не помічаємо, бо як молотом гатить в скронях, а в грудях бракне повітря.

Ще двадцять метрів подолано. Передові окопи видніються ближче. Ще один стрибок. Ніби всі цілі, до цих пір ніхто з землею не зріднився. Впавши, хапаємо роззявленими ротами кисень, як виплеснута на берег риба. Швидко-швидко дихаємо, але довкруги неначе порожнеча, неначе все повітря враз втекло кудись у всесвіт.

Знову наша черга схоплюватися. Тільки-но я звівся, як щось опекло ліву ногу в стегні. Якась дивна сенсація зціпила все тіло. Але особливої болі не відчуваю.

— Я ранений!

Пригинаючись, Вертухов біжить з передньої п'ятірки назад, до мене. Падає поруч.

- Куди?
- В ногу! — і вперше мацаю рукою вражене місце.
- Кудтінов! — це прізвище одного з башкірів з іншого відділу.
- Поможи сержанту, а опісля пробуй дістатися до нас...

Вертухов ляснув мене по спині по товарицькому і, нічого більше не сказавши, зірвався і побіг вперед. А незабаром підпovз Кудтінов, тримаючи в руці гострий ніж, немов би ще раз підтверджуючи мені, що всі люди із сходу чомусь носять мисливські ножі. Лежачи він розрізав ватяну халошу, а там уже натекло крові з півлітри. Індивідуальний медплакет я уже тримав в руці — вата, бінд, йод — але він розрізав халошу аж до коліна і цілковито оголив мою ногу. Куля пройшла наскрізь і кров струменіла з обох отворів. Я поворушив пальцями раненої ноги, ніби відзываються, тож кістка й нерви, мабуть, не ушкоджені, а якщо їх і зачепило, то не дуже.

Башкір забиндував ногу, склав розрізані шви халоші докупи й, відрізавши ремінь від моєї гвинтівки, легко обв'язав ногу, щоб близько рани менше попадало землі й пилюки.

— Слюшай, Міша, — лагідно говорив башкір. — Ти ползать к кукуруза. Сам. Моя носіть нельзя, немеські пуля убіть твоя і моя... Ти ползать сам...

Сховав ніж, звівся спочатку на ліктях, миттю випростався і подався перебіжками до хутора, а я залишився сам на м'якій землі. Минулого року тут росла картопля, бо скрізь лежало засохле картоплиння. Повзати мені було дуже тяжко, боліву ногу я не міг ані зігнути, ані опертися на ю. Вона просто волочилася. Взяло мені з годину, щоб долісти до індивідуальних окопів біля кукурудзи. Весь був мокрий, а ще більше втомлений. Обережно, щоб не розтривожувати болючу ногу, я ліг в перший ліпший окоп, щоб відпочити у відносній безпеці. А згодом вирішив перележати там до вечора, а як стемніє, то якось з людською поміччю доберусь до балки, до обозів.

А стрілянина не вгавала. Вона то спадала, то наростала в тембрі, але ніколи не переставала. На полі і в кукурудзі падали ворожі стрільна й міни і безугавно дзизчали кулі. Тільки і втіхи, що не було літаків, ні наших, ні німецьких.

Я лежав горіпци і впивався чистою голубизною неба. Сонце вже завернуло на південь і щедро купало мене своїм теплом, аж задуже щедро, бо я змокрів геть увесь, ніби з води виліз. Вирішив скинути шинель і покласти її під голови як подушку. Okіп був вузький і роздягнутися лежачи мені не вдавалося. Втягуючи

голову в ковнір і звільняючи руки з рукавів, я звівся в сидяче положення. І раптом — бу-у-ух! Я вплип спиною в дно окопу, а земля падала й падала на мене. Мабуть інстинктивно я випростався в окопі разом з вибухом, бо міна, розірвавшись всього з п'ять метрів від моєго загиблennя, ніякої шкоди мені не вчинила. Мабуть, випадкова міна, вирішив я.

Випинаючись, маневруючи тілом, я таки звільнився з шинелі, згорнув її і поклав в голову. З передової лінії доносилися крики, але годі було розібрati, чи то були команди-заохочення, чи крики болю й розпачу. Але цікавість, що ж там діялося спереду, мене не покидала. З одного боку — цікавість, а з другого — тривога. Ану ж наші не витримають, почнуть відходити, як мені тоді бути й що робити? Хто поможе мені в евентуальній паніці? Втікаючи, ніхто й уваги на мене не зверне, залишуть тут. А німці... Що для них ранений ворожий солдат, коли вони здорових заморюють насмерть? Хто там зі мною буде возитися... Здається, найрозумніше виліти з окопу і метр за метром відповзати далі в запілля. Лише даремно роздягався. З трудом і муками знову майже лежачи зодягнув шинелю, накинув через голову пас протигазної торби, набитої трофеїйними цигаретами, шоколадою, цигарами та безпечними лезами і став підводитися на здоровій нозі. Тільки показався з окопу, як знову знайоме "фюйт" і вибух прямо біля мене.

Скільки я лежав непритомним, 20 хвилин, годину чи довше, визначати було зайво, та й ніколи. Коли я прийшов до себе і забlimав очима, то відчув пекучий біль в правому оці. А коли заплющував ліве око, то день провалювався в чорноту все зникало. Невже позбувся ока? Я боявся мацати довкола правого ока, припускаючи, що там тепер порожня закривалена ямка, бо різalo немилосердно. Торкнувшись нижче ока, глянув на пальці — крові нема. Вище ока шкіра теж суха. Нарешті розхоробрився, мацаю саме око, ніби ціле, але нічого ним не бачу.

Виглядало, що окрім поранення я дістав ще й контуження. Забагато пригод на один день. Чомусь мене тоді найбільше сердило те, що якийся німець-цинік отак бездушно грався зі мною. Дві міни. І стріляв кожного разу, коли я підводився з окопу. Гадина! Бити мінами по одному чоловіку! Та чи це вже аж таке диво? Минулого літа німецькі "месери" ганялися по полях за одинокими вояками. Бойовий літак за однією людиною! І певно ж, для забави. Тож одну міну на одну людину — тут і дивуватися, власне, нема чого. Зрештою, а я сам хіба кращий? Хіба я не робив

би те саме, наколи б, керуючи вогнем, засік на ворожій стороні отакого невдаху, як я сам? Налевно не пожалів би мін і грався б з ним, як кіт з мишою.

Боліла нога, різalo око, страшенно хотілося пити, а фляга порожня. А день такий довгий, кінця не видно. Під вечір з кукурудзи виповз боєць, піdlіз до мого укриття, торкнувся моїх ніг рукою, неначе хотячи переконатися, живий я чи мертвий. Я зрозумів його жест і крізь легкий усміх сказав:

— Живий, живий, але нікудишній. Нога піdbита, і ось щось з оком. Погляньте на око, скажіть мені, чому я ним нічого не бачу?

Боєць довго й пильно приглядався.

— Слухай, — почав він свій опис. — Твої вії розтулені навстіж, але ока не видно. Здається, воно залиплене землею. Ти пакет маєш?

— Уже зужив, — і я показав пальцем на ногу.

— То вільми мій. І забиндуй око навскіс через голову, бо з нього в ріжках сочиться кров...

Він віddав мені свій пакет.

— А вода у вас є? Хоча б ковток?

Він зажадав мою флягу. Наливаючи в неї води із своєї, м'яко говорив:

— А я з обозу, коваль за фахом, за кіньми дивився, зобував іх в піdkovi. Тепер там всіх "спеціялістів" вимітають на передову. От де цирк! Кожний штабіст, кухар, писар, конюх, іздовий вважає, що без нього запліля обернеться в саламаху і всякими правдами й неправдами ухиляється від вогневого хрещення. А мені соромно стало. Чекав-чекав на попутників, та й рушив сам. Далеко звідси передова?

— Метрів чотириста. Заразугледіти її не легко, бо сонце в очі. А шолом скиньте, щоб не блищав, або обв'яжіть його якоюсь шматою, якщо є. Ідіть туди одинцем, не чекайте на інших, бо тоді доведеться добиратися туди юрбою, а німець мін не пожаліє. І більше повзма...

Він дістав з торби якусь сіру шмату, обмостиив нею шолом, позагортавши кінці всередину, накинув його на голову.

— Ну, як казали діди, або грудь в хрестах, або голова в кущах. Бувай здоров, хлопче, кріпіся. Додому недалеко...

І поліз по картопляному полі, невміло волочачи ґвинтівку за ремінь.

Як стемніло, з кукурудзи вийшло більше запільників. Двом з них було наказано, щоб вони спровадили мене в балку до обозів.

ЛИСТ

В балці текло спокійне життя. Диміли польові кухні, важно походжали штабові офіцери, шмигали вістуни, звідкись доносилися звуки гармонії. Від моїх проводирів перебрав мене старшина.

— Серйозна рана? — спітав він більше з чемності, бо за ці дні до солдатського каліцтва добре звик, надивився й наслухався. — Переношуєш тут, а завтра вранці тебе й інших відвеземо до медсанбату. Не ти один пролив кров за батьківщину. Зараз отримаєш щось гарячого повечеряти. Це одна справа. А друге — є лист для тебе, сержант Мартюк. А третє — був тут перед обідом Кириченко, то передав для тебе й Вертухова сержантські трикутники. Таких відзнак тепер днем з вогнем не знайдеш, а у Кириченка і це в запасі було... Не поганий був чоловік.

— Був?

— А ти хіба не чув? Був Кириченко і нема. Сьогодні після обіду зрізalo його. Шість куль в живіт з кулеметної черги. Вже й поховали, отам за деревами. Казали, як упав він, то скривився і сказав: ось, Кириченко, і твоя очірдь прийшла. Якщо ти був сучим сином, то й спомнити тебе не буде кому. І спустив дух... Сьогодні, брате, прийшла черга не тільки Кириченку. Лужак, Кайтан, Панюра, Скворцов, Кудтінов чимало інших теж уже не з нами. І десь пропав Щіпаєв та Товченко, якого він взяв з собою як зв'язкового...

Чи є щось більш непевне, ніж солдатське життя? Ще вранці він був повний життя і бойової снаги, а після обіду від Кириченка залишився горбик за деревами. А за якийсь час і горбик зникне. Гарний був командир. Умів карати, але вмів і заступитися, пожаліти. Поєдання цих двох рис з особистою хоробрістю якраз і зроджує у бійця глибоку пошану до командира й послух.

Або Кудтінов, велиcodушний услужливий башкір, якого ми жартівливо називали "Секір-башка" і який, не зважаючи на заповіді "Корану", ів свинину, а поївши, завжди з усміхом

пояснював, що Алах йому простить, бо умови такі, що треба істи те, що є, вибору нема. Що не день, то нові братні могили й горбики. Що не день, то більше й більше розлук навіки.

Сумна, сумна новина. А друга — радісна. Лист від Ірини! Від кого ж ще? Старшина послав іздового з моєю ідункою за гарячою вечерею, а мені передав коверту, яку я нетерпеливо розірвав. Прилігши біля колеса одного з возів, світлачі пожиченим у старшини ліхтариком під полою шинелі, я читав листа, хвилюючись і радісно скрикуючи.

“Ізюм, 10-го травня, 1942 року.

Мій дорогий, дорогий миршавий боєць!

Гадаю, що я маю повне право називати тебе “дорогим” і жалію, що ні разу не назвала тебе так протягом тих незабутніх п'яти днів. А знаєш, часто це пестливе слово висіло на кінчику мого язика, але я осипувала себе, бо боялася, щобти не подумав, що я охоче розкриваю обійми для кожного проїжджого поклонника.

Минуло більше тижня як ми розсталися. Кожного ранку, готуючись іти на працю, я нетерпливо чекаю поштаря, але він завжди приносить лише газети. І кожного ранку мене огортає сум. Адже ти так обіцяв писати, присягав, хрестився, але до цих пір від тебе ні вісточки. Переконую себе тим, що тобі, мабуть, не до листів.

А у нас розквартирувалася нова частина, і в нашій хаті знову шестero бійців, двоє приблизно твого віку. Один з них якийсь не товариський і малоговірливий, а другий навпаки — дуже розв'язний, сміливий, все йому хочеться засліпити всіх своєю світською бувалістю. Він пробує фліртувати зі мною, але я ввічливо тримаю його на відстані. Не віриш? Він нічого з обличчя й постави, куди там тобі до нього, але мудрощі його мілкі й сухі, а часом межують з вульгарністю. Якось увечорі, коли він занудив нас всіх своїми розповідями про свій побут на одному кримському курорті перед війною, де дівчата, як він запевняв, бігали за ним “тічкою”, а він, як султан, лінивим і недбалим жестом вибирав собі найкращу і йшов з нею до ресторану чи в театр, я не стрималась і сказала: “Вам і на Гаваях було б скучно”. “На яких Гаваях? Я знаю назви всіх курортів, від Батумі до Одеси, але про такий не чув. Де це?” “В Тихому океані”, сказала я і він зрозумів, що я навмисно його вколола, і з тих пір охолов. Уявляєш, бувалий світський чоловік, а про Гаваї до цих пір не чув. Ті Гаваї закрутіли мені голову. В отакі моменти твоя відсутність

обертається в біль, з тобою так легко говорити, ѹ історії твої якісь виняткові, проникливі, з непідробним достовірним звучанням. Пам'ятаєш, ти розказував мені про Олену Сотар і як ти носив її листи. Вона — мій тип. Якщо б я була малярем, то намалювалаб Ї з твоєї розповіді з фотографічною подібністю — так вона врізалася в мое сприймання.

Любий і дорогий Михайлику! Я звикла до тебе з першого вечора. Хоч протягом п'ятьох днів нашого "великого кохання" ти ні разу не сказав мені, що ти мене любиш, я тим не турбувалася, бо зміст тих слів я вичувала в твоїй мові, в твоїй усміщі, в твоїх очах, і шаблонні заклинання лише псували б нашу спільну новелю.

Пишу тобі листа і вір, так хочеться бути поруч тебе, бо ти мрійник і якийсь беззахисний і відкритий навстіж. Так хочеться жаліти тебе і гладити по голові як немовля. Твоя беззахисність і безпорадність викликала в мені найніжніші почуття. Боюсь, що в мені визріває неспівмірний материнський інстинкт.

Як я любила слухати твої розповіді! Коли ти встиг про все довідатися, і де ти навчився подавати всі найдрібніші деталі про далекі, казкові сторони! Коли ти оповідаєш, то слухачеві відається, що ти був учасником чи свідком всіх історій. А коли ти розказував про Гаваї, про чарівну гавайську гітару й дівочі спідниці із трав, то мене п'янила безмежна голубінь неба, сонячна повінь і спокійна гладь океану в тих широтах. Мені вчувалися акорди мелянхолійних гавайських мелодій, під які так хотілося виколихувати стегнами і дивитися й дивитися на тебе із спокусливою усмішкою.

Михайлику, ми знову зустрінемося, правда ж? Я хочу, гаряче бажаю нової зустрічі, бо ти інакший, інакший, аж смішний. У мене буруни в душі, захмелений зуд в голові, а ти стоїш з боязливою усмішкою, розгублений і зніяковілий. Скільки знаєш всього, а такий ти невинний хлопчик. Як ти злякався, коли я притулила твої долоні до моїх грудей. Невже ти тоді подумав, що я непорядна? Невже до тебе не дійшло, що то била полум'ям моя чиста дівоча любов? Я так хотіла, щоб ти стиснув мене в своїх обіймах, а вийшло, що мусіла тě робити я. Але якщо б ти не був таким, то не спалахнула б в мені іскра і ти б не читав цього листа.

Щось я розтяглася, треба, як кажуть на комсомольських зборах, заокруглюватися. На останку признаюся, що в мізку моєму все настійливіше б'ється думка, що без моого захисту ти не даси собі ради. Бачу твою усмішку. І добре, що посміхаєшся. Що мене справді пригнічує, то це усвідомлення, що отаким

беззахисним молодим хлопцям випало підставляти свої голови
під кулі. Бережи ж, бережи свою голову, бо я так хочу її гладити і
слухати без кінця твої чарівні казки про Гаваї.

Обіймаю!

Цілу!

Люблю!

Пиши, пиши, пиши!

Ірина."

Згасив ліхтарик і притиснув лист до калатаючого серця. Та
вона поетеса! Виняткова, рідкісного чару дівчина, любов якої
відчутно зогріває й на відстані, і ширість якої западає в душу як
божеська ласка.

— Видно, велика любов горить, не згорає, га? — усміхнувся
старшина, подаючи ідуунку із стравою. — Жінка?

— Дівчина! Але яка! — випалив я в піднесенні.

І істи відхотілося. Ось тільки доберуся до санбату — і негайно
ж за олівець, Ірина мусить знати, що я живий і живу нею. В моїй
голові уже спліталися ніжні рядки — "все про кохання, все про
любов". Та я їй напишу цілу книгу, я заворожу, причарую її
щемким звучанням піричної фрази, щоб вона там і не дивилася ні
на кого!

Ірино, ми ще зустрінемось!...

ПАНІКА

Було під північ, коли мене привели на галевину між деревами, услану раненими бійцями. При ліхтарному свіtlі медсестра перев'язала ногу свіжим биндом. Знятий нею бинд весь промокрів кров'ю, але кровотеча ніби зупинилася. Наказовим тоном сказала, щоб я зовсім не ставав на ногу, не натруджував її, інакше почнеться кровотеча. А око залишила так як є.

— Прочистять в польовому шпиталі, бо тут треба спеціаліста...

Довкола стогони, благання, кашель, тихе схлипування. Кілько рівнів, забиндовані від ніг до голови, пежали окремо як єгипетські мумії. Вони весь час щось скрикували, чогось домагалися.

З думками про лист від Ірини я пірнув в сон. В сні бачив то усміхнену Ірину, то німця, що сипкувався вирвати багнет з грудей, то Кириченка, який стояв на колінах із заплаканими очима. І звідкись насідало застрашливе іржання коней, неначе оточених вовками. Я довго не міг розібратися, чи це все у сні, чи наяву. І враз близький, нестерпний кулеметний ляскіт, від якого боліло в вухах. І густі ниті світляних куль вздовж балки...

О, мамо рідна! Це не сон, це дійсність! Болючими голосами кричали ранені, звідусіль линув людський клекіт, хтось укладав когось несусвітніми матюками, казилися прив'язані коні. Вся балка неначе оберталася на чортовому колесі.

А що найгірше — темінь довкруги. Щойно-щойно починало сіріти. Ранені божеволіли, сестри кудись зникли, повз нас котилася здичавіла маса народу, а з західнього кінця балки цю людську саламаху поливали світильними кулями ворожі скоростріли. Свіжопоранені падали під ноги інших, а ті утоптували їх в дорогу.

Тремтячи від страху, я машинально накинув торбу через плече і сяк-так звівся на ноги, але довго не міг звільнити полі

своєї шинелі з рук бійця, обидві ноги якого були товсто забиндовані. Його рук я не міг розщепити, вони затисли сукно як механічні тиски. Він тягнув мене до себе як втопаючий і я боявся, щоб він не схопив мене за болочу ногу.

— Дай руку, товаришок! — крикнув я йому щосили і він з великою радістю й надією простяг руки до мене.

В ту мить я відплигнув геть на одній нозі. Стрибаючи, хапаючись руками за віти дерев, я намагався втримати рівновагу та не попасти в панічний бурун, що котився по дну балки, збиваючи й торощучи все на своєму шляху. Далі хапаючись за віти, я стрибав по схилу вище, далі від спілобезумного людського потоку, воднораз розглядаючись за палицею, яка б послужила мені милицею чи опорою.

А це що? Казковий привид? Між деревами, прив'язаний до однієї з нижчих гілок, стояв добре вгодований, осідланий кінь. Ніде ні людини, лише самітній кінь, що нервово переступав з ноги на ногу, а при довших кулеметних чергах шарахався на всі боки й розплачливо іржав. Чий же це кінь? Де його господар? Чому його тут залишено самого? Хіба якийсь вістун з вищого штабу прибув з донесенням, вирішив запишти коня тут, а сам подався вниз та й застриг там, а може й з світом розпрощався?

Ще раз розглянувшись довкола за власником коня і нікого не побачивши, я застрибав до зляканої тварини. Кінь недовірливо косився на мене, а я лагідно промовляв до нього, поки не вхопився за туго прив'язані до гілки поводи. Відв'язавши коня, я вхопив рукою вудельне кільце, повернув його головою до заходу, звідки строчили кулемети, закинув поводи через його голову до сідла, встромив в стремено здорову ногу з вищої сторони схилу, звівся і вдало перекинув болочу ногу через сідло. Не снилося, їй не гадалося, а от став вершником.

Одна нога в стремені, а друга бовтається вільно. А що найгірше, я не тільки в сідлі, а взагалі на коні верхи ніколи не їздив, хіба один раз малим хлопцем, як гостював у діда Макара. Не зважаючи на це, я вправно скерував коня до сходу. Він сам рвався вперед, а я стягував його поводами, боячись зачепитися головою за поперечне гілля. Кінь виявився мудрішим за мене. Він прудко рвонув по схилу вверх, випурхнув з балки і по рівному зірвався в ґальоп. В пораненій нозі сіпало, але я вчепився в луку сідла і конем взагалі не правив. Він біг сам в потрібному керунку, на схід, куди на дні балки котилася здичавіла людська маса.

Сонце вже зійшло. Поодалік над степовою дорогою висіла курява, збита колонами вантажних і легкових машин, повозками і

групами вершників. Все і вся втікало в безумному страху. Нарешті балка, в якій і далі сікли кулемети та рвалися гранати, залишалася позаду.

Спереду в чистому полі завидніли дві берези, що вже добре зодянулися в зелень, а між ними стояв відкритий "газик", з кузова якого стирчали перев'язані голови. Коли я підїхав ближче, то почув, що там щось покрикувала не то медсестра, не то лікарка. Коли я її нарешті угадів, то з виду їй, було років під п'ятдесят. Кінь підійшов до машини і зупинився без моого сигналу, вдоволено вимахуючи головою як після взірцево виконаної роботи.

Жінка, стягаючи борти півкожушка на своїх грудях, бо ще густо висіла ранішня свіжість, виставила на мене свої суворі очі.

— Што там стало? — вимогливим тоном спитала вона.

— Німці увірвалися в запілля і крещуть все живе й мертвє, — відповідав я і воднораз роздумував, яким би це робом переміститися з коня в цю машину.

Аж тепер мені кинулося ув очі, що ніхто з забиндованих в кузові не мав в петлицях менше двох шпал — високе начальство. Жінка тим самим сердитим голосом допитувалася, що у мене з головою, чому я перев'язаний, і я стисло розповів їй про око.

— А пачему у тебя з ботінка капає кровь? — напосідала вона.

Дізnavшись про мою ногу, вона знову сердито наказала мені приблизитися до борта машини і помогла перелісти з сідла в кузов. А коник стояв поруч, смирний і приручений.

— Чья это пошадь?

— Та плуталась там, хтось покинув, — кинув я недбало.

— Слишиш, Васілій, ану расседлай лошадь і снімі с нею оздуди...

Ти диви, яка хазайська, здивувався я. З кабіни виліз шофер, розсупонив сідло і разом із одіялом обережно поклав в кузов, щоб не зачепити нікого з ранених, а потім поклав вуздечку. Кінь, який без зброй втратив попередній норовистий вигляд, здивовано й дещо злякано тупцювався, що раптом опинився на абсолютній волі. Він дивився на нас розгублено й дурнувато, і не знов, що з тією волею робити. Пару разів він ткнувся в молоденьку траву, а тоді став поруч борта, ніби теж готовуясь в дорогу за компанію.

— Да где же он пропал? Ты сматрі, што там только дѣлается! — гrimала жінка на шофера.

А там, з гирла балки викочувалася в степ паніка, набираючи сили й розгону. З перемовки між лікаркою й шофером виходило, що вони когось чекали. Несподівано на західному небосхилі

з'явилися ворожі літаки, які негайно ж накинулися на все, що рухалося.

— Включай матор, Васілій!

Ну, слава Богу, поїхали. Коник біг за нами метрів двісті, потім, неначе зрозумівши, що за машиною йому не поспіти, сповільнив біг і зупинився. І поки й видно його було, він стояв і дивився вслід за нами, не спроможний, бідолаха, зрозуміти, що людина, коли їй потрібно, здібна на все, вона може покинути й зрадити.

"Газик" трусився на кочках і підлітав, шугаючи через рівчаки, ранені стогнали й скрикували, а лікарка перев'язувала мою ногу й допитувалася, звідки я.

— А ти па русскі нє гаваріш? — раптом спитала вона з вимовною курйозністю.

— Магу і па русскі, — сказав я м'яко, — Єслі вам тяжело разбіратися в українській речі...

— Да чіво там тяжело, я всьо панімаю, просто мнє інтересно. Я вੱдь тоже українка, с Днепропетровска...

— О, — пожавішав я, — одна моя гарна знайома студіювала у вашому місті, в фармацевтичному інституті. Чи ви не мали якогось зв'язку з тим інститутом по медичинській лінії?

— Я лічно — нет, но пара маїх знакомих препадавалі там. Ана на каком курсе била?

— На першому. Її мобілізували на третій день війни...

Я назвав Кіліне прізвище, допитуючись, чи вона не зустрічала таку в польових та евакошпиталях. Ні, сказала вона, такого прізвища не пам'ятає.

Півкожушок зсунувся з її плечей, відкривши ковнір і гудзикову нагрудну планку її суконної офіцерської сорочки, туди охопленої широким брунатним поясом. Трішки вище її лівої, досить повної груді виблискував орден Червоної Зірки, а на петлицях, поруч медичних емблем червоніли чотири шпали, по дві на кожній — ступень військового лікаря другої ранги. "Еге, бойова баба", мигнуло в голові і я чомусь знітився в обличчі такої високої влади.

Повільно перев'язуючи мою ногу, вона висловлювалася досить вільно, немовби в кузові окрім нас нікого не було.

— Плохая я українка, неправда, сержант? У сєбя на родінє нє умею общатися родним язиком. Мой дальний родственнік, професор Дмитро Яворніцкій — ти слихал о ньом, нет? Єщо услишиш — всєгда браніл меня за пренебреженіє м о в о ю... — вона посміхнулася, мовляв слово "мова" вона вжила навмисно,

щоб я не сумнівався в її українському походженні. — А у вашем гарадке разве все говорілі українським язиком?

Я став розказувати їй про перші шкільні роки, про Оксану Свиридівну, Антона Шустая, діда Ковганюка, про кузню Захара Риндера і про чумацьке колесо на її стіні, не входячи в деталі про їхню дальшу долю, а вона, тримаючи кінець бинда від перев'язки на нозі, слухала із зосередженою увагою.

Коли вона скінчила перев'язку та зішпилила розрізану штанину булавками, я простягнув їй дві пачки цигарет "Юно" та плитку шоколяди, пояснивши, що ці ласощі трофеїні. Вона не відмовилася, охоче взяла і порадила, щоб я почастував цигаретами всіх офіцерів-курців, що я миттю виконав.

Години через дві "газик" в'їхав у велике селище, що втопало в рясний, молодій зелені — Первомайське. Зупинилися біля місцевої лікарні, яка служила базою для польового шпиталю. Велика площа перед лікарнею, де в кращі часи, мабуть, отаборювались вози, в яких селяни з далеких сіл привозили пацієнтів, була захаращена знеможеними тілами. Медсестри й санітарки в білих халатах, заляпаних кров'ю й нечистотами, з розкуюважденим під білими косинками волоссям, кидалися на всі боки між рядами скапічених людей всякого віку. За ними з носилками поспішали санітари-чоловіки. Сестри тикали пальцями на лежачих на землі бійців, ті клали їх на носилки й спроваджували до операційних віddілів, що знаходилися в будівлі та в поруч напінтих шатрах.

Наша лікарка легко перелізла через борт і стрибнула на землю, перед тим сказавши мені, щоб я не злазив, поки вона не повернеться. І подалася в операційну. Хвилин через двадцять вона повернулася з милицею і з карткою з написом "ранений". Завповнила її з моїх відповідей і приколола булавкою на моїх грудях.

— На етом, сержант Мартюк, і досвіданья!

Вона допомогла мені злізти з машини, а високих командирів повезли в двір, до одного з шатер. Завдяки милици моя мобільність збільшилася, а головне, тепер я не натруджував ранену ногу, зовсім не стаючи нею на землю. Але що я робитиму тут, в цій нерозбирисі? Як пробитися до операційної чи звернути на себе увагу, щоб мені вичистили око? Хто відізветься, коли тут тисячі з тяжкими пораненнями чекають на операції по кілька днів, а чимало так і вмирають, нікого не діждавшись?

Щоб лише неnidти на місці, я пошкандибав геть від площи і

зайшов в одну з вулиць. Скільки й бачило око, попід хатами сиділи на лавах перев'язані бійці і щось метивали. Первомайське було по вінця загачене раненими солдатами, яких, як виглядало, нікуди далі не транспортували. Знову повернувся на площу, посеред якої з матерії був викладений величезний червоний хрест, як своєрідне благання до німецьких пілотів. Пекло сонце, стоялатиша, над площею висів сморід, що поривав на блювоти. Людська екскрета, гниття ран, карбол — все це змішувалося в дух, від якого тошнило.

Стоячи, я закурив німецьку цигаретку і впіймав жадібний погляд молодого бійця, в якого обидві ступні були забинтовані. Обережно присівши біля нього і угостивши цигаркою, в подяку дістав вичерпну інформацію, а саме, що багато поранених лежать на цій площі ще від 12-го травня, а чимало відійшли в країні світи, так і не дочекавшись ніякої уваги. Від нього я довідався, що треба зареєструватися і тримати номер, який почеплять на шинелю, і мій співрозмовник показав свій. А тоді лягати на землю і чекати своєї черги. Або ж, якщо можеш, евакуюватися далі в запілля.

— Жили в безкінечній черзі за всім необхідним, і помираємо в черзі, — скінчив він.

Я віддав йому решту цигарок в пачці, підвівся і покривував до операційної. Виглядало, що й тут без "блату" не обійтися. Якщо ти кмітливіший і маєш засоби, то є шанс перекочувати в глибше запілля, а чим далі в запілля, тим менше нашого безпомічного брата, а значить і краще.

На лікарняному подвір'ї біля входів до операційних чекали парами хлопці-санітари, з носилками напоготові. Коли виходила сестра, вони спішли слідом за нею або на площу, або у великий сад за шатрами, теж запруджений раненими. Витягнувши з торби свіжу пачку "Юно", я підійшов ближче до хлопців і закурив. Пихаючи ароматним димом, спитав:

— Скажіть, хлопці, чи отої хрест на площі хоч трішки допомагає? Звертають на нього увагу німці?

— Аякже! Вже кілька разів прилетять ото фріци, покружляють, може зфотографують, і лягати шукати країні цілі. А що це в тебе за тютюн?

Я струсив попіл з цигарети.

— Трофейний, я щойно з фронту, піджився трохи...

— А щоб вгостити нас, тиловиків, то що, жлобиш?

— А чому ж, будь паска...

Вони витягнули з пачки по цигареті.

— Правда ж смачні?

— Та вже ж що не махорка, — кинув один з них замість похвали, з насолодою випускаючи втягнений дим.

— Маю більше, але за невеличку услугу. У мене око підбите, мені потрібна хоч поверхова консультація, хоча б з медсестрою, щоб вона порадила, чи я можу вимити око сам. Такій співчутливій душі дам цигарет, та й шоколяда німецька у мене водиться. А вам по пачці оцих пахучих гарантую...

— Ти стій тут і чекай, — сказав один і я відійшов під дерево.

Вийшла медсестра, хлопці рушили поруч, дорогою тихо перемовляючись з нею. За якийсь час занесли нового бідолаху в шатро, швидко вийшли, і один з них кивнув мені головою, мовляв, клюнуло.

Медсестра виглядала втомленою, на грані вичерпання, так як людина, яка, будуючи загату, вповні усвідомлює, що повені вона не зупинить, як не прій. Навіть не привітавшись, вона розбиндувала око.

— Слухай, сам нічого не роби, чуєш? Земля засохла. Більш усього, що вона була пропалена вибухом, отже чиста, пройшла добру дезінфекцію. Адже можливо, що окопробите, і якщо землю зняти, то воно витече. Тут треба спеціаліста, щоб в такому випадку пробоїну зашити. А якщо ушкоджена зіниця, то теж треба берегтися інфекції, бо тоді око пропало. З армії випишуть, але дівчата не дуже приставатимуть до тебе. Лиши так як є, поки не доберешся до стаціонарного шпиталю. Засохла земля сповнює ролю охоронця. Зрозумів? Я ось перев'яжу його наскінко і не лізь до нього, навіть якщо воно немилосерно свербітиме. А з ногою як? Зможеш витримати подорож на возі до Петровського? Це не легко, майже 40 кілометрів по ґрунтовій дорозі. Багато ранених не зносять навіть легкого дрижання. Сьогодні вечером звідси вирушить валка в 50 возів. Якщо хочеш, то потурбуюсь...

— Хочу.

Вона приладнала бінд і я тикнув їй дві пачки цигарет і дві плитки шоколади, а також "розплатився" з санітарами, як було домовлено.

— Заплата невелика, але щира, від серця, — сказав я жартівливо сестрі.

— Ніяка це не заплата, — сухіше відповіла сестра, ховаючи мій подарунок. — Це від тебе маленький подарунок незнайомій дівчині, яка падає з ніг...

А в надвечір'я я та ще троє бійців лежали на возі, вимощеному свіжою соломою. Нам видали провіант — по бляшанці

американської воловини, по окрайцю хліба та по грудці рафінадного цукру. І довжезна валка покотилася. Наш іздовий виявився з неговірливих. Тільки й сказав, що до Петровського доберемося завтра під обід, а може й пізніше.

— А де воно є, оте Петровське? Далеко від Ізюму? — спитав я.

— Далеченько, але в тому ж напрямі...

В грудях забуяла радість. Віз торохтів по твердій ґрунтовій дорозі і заколисував до сну. Опинившись в смузі між свідомістю й сном, я повністю віддався ілюзії, що повертаюся до Ізюму, до Ірини...

НОВЕ ЗВАЛИЩЕ

Десь опівдні крізь нагріте мерехтливе повітря показалися густо натикані тополі в Петровському. І дими, що, здавалося, непорушно висіли як темні латки. В'їхавши у вулицю, дізналися, що вранці був дошкульний повітряний налет. Дев'ять "Гейнкелів" у взірцевій формaciї аж тричі запітали, щоб позбутися свого смертоносного вантажу. Віз котився повз кілька тліючих хат, прямо на проїзді смузі траплялися глибокі воронки, що іх якраз засипали гурти чоловіків в цивільному.

В селищі вичувався неспокiй, неначе люди очікували ще бiльших непriємностей. Вiйськових частин нема, зате повно ранених. Та iх тут ще ряснiше, нiж у Первомайському. Така ж сама площа, може навiть ширша, захryснена немiчними тiлами, i така ж нерозберiха. Я навiть не пiшов реєструватися, бо зразу вiзначив, що вирватися звiдси на схiд, за Дiнець, в глибше запiлля, до правдивого шпиталю, можна лише власними зусиллями. А не спроможуся, то загину, бо полону в такому разi не оминути. А тут ще рана на нозi почала пухнути, стала з'являтися температура.

Опираючись на милицю, я пошкандибав подалi вiд того людського звалища. Минаючи хату за хатою, в одному дворi угледiв лiтню жiнку. Пidstупив до ворiт.

— Тiточко, — озвався я м'яко й привiтно, — як бачите, я ранений боєць, шукаю нiчлiгу, а заодно й можливостi зготувати вечерю. У мене ось американська консерва, якою я радо подiлюся. От якщо б трiшки картоплi до неї...

Жiнка, обличчя якої було густо списане зморшками, вiдчинила хвiртку.

— Ой, Боже ж мiй великий, — сплеснула вона руками. — Та що ж вони надумали? Звозять сюди ранених либонь з усього фронту як на смiтник. Я вже була кiлька разiв на площи, наплакалася. Не дай, Боже, щоб i моi десь отак конали просто неба...

Витерла залатаним фартухом очi, взяла консерву.

— Заходь, сину, заходь. Пiдiгрiю крiсерву й картоплi зварю.

А мені, хлопче, не треба нічого...

Вона розтоплювала в грубі, а я тим часом трішки прихорошився: поголився німецьким лезом і умився. Потім на прильбі в дворі роззувся, вперше за три дні, намірюючись відсвіжити онучі хоча б в холодній воді. Старенька не дозволила, сказала, щоб я спочивав, а вона випере сама.

Будинок був просторий, але вбого обставлений. Вечеря вийшла чудова. На тарілках парувала картопля й американська воловина, а поруч ще апетитніше виглядали кілька солоних огірків і помідорів, аж слина текла. Вечеряла й вона, переконавшись, що американської воловини для мене одного забагато. Шоколади у мене майже не лишилося, то я віддав їй увесь цукор, що за ці дні призбирався в торбі. Чай вона заварила свіжою гіллячкою з вишні і вийшов злегка брунатний, але пахучий напій.

Старенька була дуже балакуча. Двоє синів у неї, обох мобілізували минулого літа, а невістки тут, в Петровському. Коли говорила про невісток, в її голосі вчувалося щось несхвальне, схоже на образу, яку переживають всі матері, коли про жінок іхніх синів піде неслава.

Я співчував тій дрібку, бо то родинні, далекі від мене справи. Мене цікавила окупація. Як ім велося під німцями?

— Та ж бачиш, не пропали. Я стара, то мене взагалі ніхто не чіпав. А юти припасла. Всі запаслися. При відступі наші були запалили елеватор, але й цього до пуття не зуміли зробити, люди швидко згасили. Три дні тривало безвладдя, поки вступили німці. То ж люди винесли з елеватора геть усю пшеницю, приїжджали й приходили із сіл також. І я клунками носила. Німці якось дізналися про це, видали зарядження, щоб зерно знесли назад. Віднесли потроху, щоб відчепились, а решту поховали. Ніяких пошуків зерна чи перетрусів, як ото у нас було в тридцятому, не було. Ну, що ж іще? Ніякого довозу товарів не було. Була тут управа, староста, поліція...

— А поліція не знущалася? — спитав я, і мені вважався ридаючий поліцай в Пролетарському.

— Всякі були в поліції люди, синку. Так як наші партейні, — вона так і сказала: партейні. — Один, було, і партейний, і якось це не заваджало йому й людиною бути. А другий, було, мече все довкруги, і сам життя не має, і другим не дає жити. Були, сину, в поліції й розбишаки. Особливо, брати Зінчуки, цих люди боялися, не приведи Боже. А більшість, то так собі, аби зайняття якесь

мати, при ділі сидіти. Найбільшим їхнім гріхом було хіба те, що самогону багато пили та з молодицями перелюблювалися, а так, то зайво нас не турбували. Захвилювалися, синку, люди, як пішли чутки, що молодь до Гирманії забиратимуть. Приїжджали тут і німці, й наші, на сходах розказували, як то все красиво в тій Гирманії. Там ніби й багнюки ніколи нема, навіть весною й восени можна скрізь без калошів ходити. Але нікого не взяли, не встигли.

Цікавило мене й інше. А як ім тепер живеться під своєю владою після визволення?

— Ну, влада повністю ще не встановилася, хоч нас і освободили ще в марті місяці. Були мітинги, виступали комісари і один цивільний з біжнього села, казали, що він партизан. Ну, закликали, щоб люди не жаліли рук у відбудові хазайства та щоб скрізь і завжди допомагали армії. Всім чоловікам прийшли повістки йти до армії, а Сирьогу Кичавого арештували. Він був бухгалтером в управі і залишився, дурень дорослий. І двох дохторів арештували, вони тут під німцями навели порядок в лікарні і видавали людям лікарства. Настоящої влади ще нема. Є комендатура, в якій кілька місцевих людей допомагають порадами. А як буде далі, Бог один відає. Командант завжди обіцяє, що крамниці відкриють незабаром і привезуть сіль, і кіно в кубі показуватимуть...

Інформація була блідіша, ніж я сподівався, але краще знати хоч дрібку, ніж нічого. Навіть і одна повніша деталь допомагає орієнтуватися.

Наступного ранку, легко перекусивши та запивши чаєм, я поволі рушив до шпиталю, де застав ще гірше безладдя, ніж учора. Лемент довкруги, прокльони і волання. Над звалищем скалічених людей здіймалося щось схоже на гістерію. Що трапилося? Я нахилився до літнього солдата із заплаканими очима.

— Що є? В чому річ?

— Невже ти не чув? Майже всі лікарі й шпитальна обслуга змилися, втекли кудись на зорі. Ні іх самих, ні речей їхніх нема...

Ой, якщо обслуга втекла — це погана ознака. Це означало що вони знали більше про загальну ситуацію, ніж ми, та що ця ситуація була нікудишньою. А тим часом прибували й прибували машини й повозки з раненими. Швидко вивантажували закривавлені тіла і кудись в поспіху від'їджали.

Гістерія ставала голоснішою, а ранок був такий чудовий, теплий, тихий. Я був тепер зобутий лише в один черевик, а

поранену ногу залишив бosoю — і нозі краще, і мені легше. Мушу тепер лише добре вважати, щоб десь не увігнатися в копючки.

Площа й гістерія деморалізували мене і я вирішив відійти в одну з дальших вулиць. Сівши спочивати на лаві біля хати, я закурив і став роздумувати, що ж робити далі, куди вдатися. Ралтом з фіртки вийшла з вигляду занепокоєна медсестра в повному військовому строї, без білого шпитального наряду. До її розчесаного й зібраного волосся була пришпилена пілотка. Гарна дівчина, з двома кубиками в петличках. Мабуть, стояла на квартирі в цьому будинку. А потім, всі повтікали, а вона ще чомусь тут.

Я скопився з лави, і вона теж зупинилася, скорше машинально, ніж з наміру.

— Я ужасно занята, — заспішила вона. — А во вторих, я нічіо общего з госпіталем не імею...

— Товаришу медсестра, ніякої медичної допомоги мені не треба. Я погано орієнтуєся в цих місцях, а мапи нема. Скажіть, скільки кілометрів звідси до Ізюму і в якому напрямі? У мене там родичі...

Вона застережливо оглянулася довкруги, впевнилася, що окрім мене поблизу не було нікого, і ледь чутно, майже пошепки сказала:

— Ізюм вчора захопили німci. Туди дороги нема. Звідси ще можна пробитися на Куп'янськ. Не кажи ні кому, бо счиниться паніка, все піде обертом...

І швидко закрокувала по вулиці вздовж паркану.

Зневолююча слабість огорнула мене з усіх сторін і я вхопився рукою за ворота, щоб не впасти. В душу ринув холод, в ній вимовно затяжіло, неначе хтось в груди наливав холодного оліва. А вспід за цим загальна байдужість і апатія зневтралізували всі мої сенси і я безсильно знову опустився на лаву.

На Ізюм дороги нема. Так близько, і так далеко! Невмоляма доля прокотить мене мимо нього й Ірина так ніколи й не дізнається, чому я не відповів на її листа, і ніхто їй не перекаже, як вона втішила й ощасливила мене своєю дівочою ширістю й відвертістю, а скінчилося як в передвоєнній популярній пісні:

Випадково ми удвох зустрілися,
Через те так швидко розійшлися.

— І ніколи вона в руках не триматиме мого власноручного підтвердження на папері, як безтакмо я її любив. І вже не доведеться нам стояти в обіймах біля її двору, і не шептатиму я їй про чарівні тони гавайської гітари...

РЯТУЙСЯ ХТО ЯК МОЖЕ

Збайдужілій і на диво спокійний, цілковито готовий здатися на долю, сидів в окам'яніло на лаві досить довго, сонце вже під полуцення сягало. Ні, виглядати з моря погоди, склавши руки — це зрада самого себе. Не такий я вже й безпомічний — руки цілі, половина зору в порядку, одна нога ще служить добре. То оті на площі, безпомічні й покинуті, хай чекають з моря погоди, а мені зневірюватися зарано.

Мізок знову активізувався, забурлив думками й зарисами розв'язок. Хіба залишитися тут, в Петровському? Проміняти уніформу на цивільну одежду, якийсь час пересидіти в добрих людей, а опісля шукати пристановища під новою владою. Але хто догляне мою рану? Як бути з оком? Ні, це не вихід.

Куп'янськ! "Звідси ще можна пробитися на Куп'янськ", сказала медсестра. Але де він? На схід звідси, на південь чи на північ? Як я не напружував пам'ять, як не малював мапу в уяві, але визначити місце знаходження Куп'янська не вдавалося. Треба когось спитати з місцевих людей. В якому напрямі звідси лежав Ізюм — я теж не знат. Тільки й знат, що Ізюм стояв на Дінці, а Дінець залишився десь там на сході, отже німці вже гуляли в нашому глибокому запіллі і напевно стреміли зав'язати ще один мішок з добрим уловом.

Петровське лежало на вигірку. На схід від нього текла ріка, а за нею виднілася низина, покрита лісом. Що це і був Дінець, мені і в голову не приходило. В тих місцинах Дінець робив величеньку петлю на захід і Петровське було найдалі висунутою точкою вигину, після чого ріка круто завертала на схід, де 40 кілометрів нижче по течії лежав Ізюм.

Цих географічних тонкощів я тоді не знат. А якщоб і знат, то становища свого не полегшив би. Адже там, 40 кілометрів на схід, уже володарювали німці. Весь харківський виступ, включно із звільненою нами територією, вони пришвидчено оточували, відрізаючи його від советського запілля. Ми опинилися в пастці.

Рушив по вулиці. Біля великого двоповерхового будинку юрмилися безліч чоловіків в цивільному з клунками на спинах. Від них я довідався, що всі вони були під окупацією, а тепер їх мобілізували до армії і мають, нібито, відправити на Куп'янськ.

— Чим? — спитав я, повний надії.

— Пішки...

— А скільки кілометрів до Куп'янська?

— Та кілометрів з вісімдесят, на північ...

Всі мої надії вивітрилися миттю — яка далечін! Без сторонньої допомоги мені туди ніколи не дібралася. Але хоч знаю тепер куди пробиватися і яку відстань долати.

Донісся гул літаків. Притулившись до паркану, я розглянувся по палахкотіючій небесній синяві. Гул наростав. Зненацька шість літаків випурхнули із соняшного сяива. Вони летіли сюди, до нас. Вгледівши, як з їхніх животів посыпалися бомби, я впав під паркан і заплющив очі. Падаючи вниз із зростаючою швидкістю, вони утворювали макабричну органну музику, що обкладала льодом душу й серце. Заглушливо стугоніли вибухи, один за одним, майже без інтервалів.

А коли трішки втихло, над селищем полинуло масове голосіння, що холодило душу. Розплачливий людський плач. І линув цей клекіт болю й жаху із сторони шпиталю, і звідти ж сизий дим лініво повз вгору. Боже, та ж вони скинули бомби прямо на шпиталь, на площа, услану немічним людом! Падлюки! В цій війні ніхто нічого не визнає, ні Червоного Хреста, ні інших конвенцій.

А літаки знову насідали на селище з нового запету. Я пострибав у двір і впав на призьбу, яка, як веранда, тягнулася вздовж стіни. А десь, майже поруч бомби трамбували землю й людей. Поки літаки розверталися до ще однієї атаки, я перебіг на одній нозі до саду, який саме втопав у білому цвіті. Довкруги висів густий, одурманюючий аромат вишневого цвіту. Рясні білі кучері укривали всю землю суцільною тінню.

Літаки бомбили, а я поволі шкандинав по саду, від вишні до вишні, п'янючи від густого аромату. Сад скінчився кам'яним тином, за яким крутий схил спадав прямо до ріки, яку я тоді сприйняв за якусь притоку Дінця, а це якраз і був Дінець. В тих місцях він вузенький, злиденний, з берегами, покритими високим очеретом.

Вздовж берега підтюпцем поспішала довжелезна колона бійців без шапок, без зброї, без шинелей, лише в сорочках і ватяних штанах. І всі чимчикували на північ, проти течії. Напевно

спаніковані недобитки, які і в селище не хотіли заходити. Чи не було копи? Невже німці десь недалеко і паштуються увійти в Петровське?

Я переліз через тин і пішов по стежці, що примостилася поміж тином і схилом. А небо тим часом ожило ще більше. Ворожі літаки всіх мастей і видів аж ніби заваджали один другому, так іх було густо. І як завжди в таких ситуаціях, ніде ні одного нашого літака.

Ліва паха нестерпно боліла від стертя. З незвички я також стер дополню до крові, затискаючи нею перекладинку в милиці. Таки дострибав до останніх будинків, де ісход із Петровського уже прибрав форму безупинного потоку вниз, до Дінця, на уїжджену ґрунтову дорогу, що тягнулася вздовж берега, по вінця запруджена військовим людом. Із селища втікали солдати всіх служб, озброєні й без зброї, здорові й ранені, летуни й танкісти, сапери й піхотинці, медики й інтенданти — всі вони товпилися, нетерпливилися і злісно розступалися, даючи дорогу вантажним машинам, до краю загаченим людьми або військовим добром. Крізь цю людську комашню намагалися пробитися підводи, тягачі й поодинокі танки. Недалеко від Петровського Дінець скручував вправо, дорога відривалася від нього і зникала в лісі. І коли насідали ворожі літаки, дорога враз порожніла, а стовпіще розсівалося поміж деревами. Паніка. Ні команд, ні порядку, ні поспуху. Рятуйся хто як може.

Кільканадцять хвилин я спостерігав цю наочну деморалізацію і чомусь пригадалася поштівка з фотографією пам'ятника визначному більшовику, Сергію Артему, не знаючише в якому місті, мабуть в Харкові, з викарбуваними на ньому словами "Видовище неорганізованих мас для мене нестерпне". З Артемом я повністю погоджувався, але поза тим нічого не лишалося, а й собі пірнати в цей панічний бурун і рятуватися як лише можливо.

Зродилася безсила злість на ту лікарку-землячку — чому вона дала мені лише одну милицю? На двох я був би куди рухливішим, напевно зумів би зійти поруч всякого пішохода. А так, прострибавши в потоці з півгодини, я пристав, зайшов поміж придорожні дереви і приліг в прохолопі. Розстебнув комір сорочки — ах, як чудово в травневому лісі, свіжо, бадьоро, здається що й повітря має цілющі властивості.

Закурив. Ліниво пускаючи дим, байдуже дивився на дорогу, по якій сунули й сунули спітнілі, знемоглі, перестражені бійці й командири. Багато з них забігали в ліс залагодити потребу.

Забачивши мене, злегка здригалися від здивування, але ніхто з них не спітав чого я лежу і чи потрібна мені допомога. Отак завжди, коли паніка, не тільки ніхто не поможе, а ще й притопчуть.

Уже й на вечір завернуло, а я не підіймався. В лісовій свіжині тягнуло на сон, але я з ним одчайдушно боровся. Засни я отут збоку дороги, то розбудять мене хіба німці. Щоб чимось зайнятися, я дістав з торби Іриного листа і прочитав його кілька разів. З листа линули не тільки жагучі дівочі почуття, а й надія, а й заклик перетривати все на світі і завитати в той гостинний дім, коли війна стане перейденим етапом.

Сховав листа, звівся на повний ріст, оперся на милицю. Таки треба вийти на дорогу, може якийсь іздовий, якийсь шофер зжалиться, зупиниться, підвезе. Якраз в той час з керунку Петровського настигла довгенька колона авт, майже напроти мене з'їхала з дороги ближче до лісу, лише на протилежному боці, й зупинилася. Всі машини були марки "ЗІС", в кузовах яких щось височіло, прикрите зеленим брезентом. Бійці й офіцери шугнули в ліс, а я відразу ж визначив що це був дивізіон "катюш". Ага, є шанс. Невеликий, але шанс.

Не довго думаючи, я пересік дорогу, не без труду пробиваючись крізь людський потік, і наблизився до машин. Швидко розшпилив штанину, оголюючи ранену ногу від коліна до поясниці, ліг на траві і поклав милицю поруч себе. Якщо із цих ніхто не зжалиться, то отут мені й жаба цицьки дасть.

З лісу по два, по три почала поверматися обслуга. Одні, побачивши мене, підсвідомо завертали до мене, а потім, спохватившись, що я проситиму послугу, швидко прямували до своїх машин. Але двоє бійців підійшли прямо до мене. Один присів навпочіпки, перевірив картку на моїх грудях.

— Дивись, — не дав я йому й рота розсявити, — на ногу не можу ступати, пробита... Око гніє, і лише одна милиця. Жалься, товаришок, підвези...

— Ти хіба не бачиш, що це за машини? Лише обслуга — і нікого більше. Суворо заборонено. Співчуваю, сержант, але я тут не маршал.

Він випрямився, не відриваючи своїх добрих очей від мене.

— Шо тут за спектакль? — нагрянув чийсь допитливий, владний голос, а враз за цим біля нас зупинилися два офіцери, капітан і старший лейтенант.

Капітан обійшов довкола мене, легенько торкнувся носком до милиці, пробіг очима по картці на грудях. І ледь на смішлив:

— Загоряєш, сержант? Що тут тобі, Сочі чи Ялта? Нема чого лежати, німці вже в Петровському. Дивись, на дорозі все рідше й рідше людей...

— Загоряю я не з власної охоти, товаришу капітан. Самі бачите, маю лише одне колесо. Невже й ви мене покинете отут самого, безпомічного? Якщо покините, то ось сувенір від мене, цигари німецькі, трофейні, — і я простягнув обом офіцерам кілька гаван. — Візьміть, будь ласка, бо я й так цигар не курю...

— Шамаха, — повернувся капітан до одного з двох бійців, які й досі стояли поруч, — заховайте його в кузові під брезентом і хай не показується...

Капітан взяв цигари, усміхнувся кутом уст і заспішив до машини разом із старшим лейтенантом.

А шофер Шамоха і його напарник підсадили мене в кузов, вкинули вслід за мною засмальцюване моторними маслами одяло і сказали, щоб я склався під накритими брезентом гирлами "катюші".

— А куди ви йдете? — спитав я, тикаючи їм в подяку по пакетику німецьких лез.

— Тут тепер одна дорога — на Куп'янськ. Лягай спати і ні про що не думай, поки не проскочимо туди, якщо проскочимо...

І колона рушила. На ліс насувалися сутінки. Чи були які пригоди дорогою, чи зупинялися де, до моєї свідомості не доходило, бо я спав сном праведника. А вранці ввігналися в Куп'янськ, рідне місто бійця Тоцького, який так близько воював біля нього, але сумнівно чи спромігся повернутися додому. Розстався я з дивізіоном біля станції. Скинули мене, підлили води в радіатори і закуріли на північ, наче б на Валуйки, де, за чутками, визрівала ще грізніша ситуація.

А через кілька днів німці відчахнули все харківське угрупування, всі п'ять армій, а це 25 дивізій чи понад 300 тисяч вояків разом у усім військовим майном. Фронт на відрізку близько двохсот кілометрів опинився оголеним. Без ніякого опору з совєтського боку німецькі війська ринули до Дону й Волги, загрожуючи відрізти й скинути в Озівське море весь Південний фронт аж до Ростова.

Так скінчився наш безславний, плачевний весняний наступ на Харків. Для СССР наступив найтяжчий період всієї війни...

“СТОЮ БІЛЯ ДВЕРЕЙ, І ДИХАЄ СОСНОЮ...”

Куп'янськ — величезна вузлова станція. Всі колії загачені з'єднаннями. На самій станції таке стовпище цивільних втікачів, що й не потикайся, ні пройти, ані встиснутися. Паніка. Потоп.

Поодалік від станційної будівлі, збоку запасових колій стоять шпитальні шатра, а довкруги них теж саме, що і в Первомайському, Петровському і у всіх польових шпиталях: гниють на очах тисячі ще живих, переважно молодих людей. Довідуясь, що останній санітарний поїзд з раненими відійшов о сьомий годині ранку. Тепер чекають на новий, відхід якого начебто призначено на 12 годину. Збоку запасової колії, на яку вкотиться свіжий потяг, хвилюється широка колона голодного, спрагненого, брудного й закривленого вояцтва. Всі як один забиндовані — у того голова, у того рука, в іншого нога, у того роздерта сорочка на грудях і биндові попруги з просоченою кров'ю обвивають весь корпус. Всі страждають, і всі нетерпеливляться чимскорш розпрощатися з Куп'янськом, який, як виглядає, теж приречений. Всі вони повні рішучості від'їхти в наступному потязі. Вони ревниво стережуть свої місця в черзі, непускають тих, що пробують прилаштуватися без чекання, вимахують руками й милицями, брудно лаються, відштовхують. А між тим, колона все товстішає й довшає. І окрім знесипених, безпомічних сестер та санітарів нема нікого, щоб навести порядок, вгомонити цю розбурхану, знедолену масу. Ось де праці непочатий край для польового НКВД! Отут їм пописатися б! Але нема нікого, ні душі. Всі відповідальні персони втікають першими.

В думці я махнув безнадійно рукою, не буду й пробувати сідати на цей потяг, бо здушать мені ногу, зсунуть бинд з голови, ще відкриється кровотеча. Шкандибаю до шатра зареєструватися. Там дістаю кусень черствого хліба і пару ложок чорного повидла. Ні чаю, ні води нема. Але апетит у мене розгорівся. Знаходжу вільніше місце, сідаю й підкріплююся.

Недалеко на шинелях лежать кілька високих ранених командирів, сестри приділяють їм більше уваги. Одного з них називають Борис Олексійович. У нього на петлицях змії в'ються довкола чаш — медик. Інших відзнак, що визначають рангу, нема. Лівий рукав геть відірваний від сорочки і вся рука від плеча до кисті товсто забиндована. На вигляд йому років 45. До нього часто прибігають молоді лікарі з шатер на короткі консультації. Біля нього відкритий коробок папірос, які він курить одну за одною. І весь час говорить, а інші уважно слухають.

— Поки німці не вибили мені ножа з рук, — і він насмішливо кивнув головою на свою забиндовану руку, — то врятував я не одного полковника. Навіть двох генералів оперував. І всіх їх тортурував питаннями: чому, чому німці змели нас майже до Дінця за одне піто? Ну, добре, хай у них краща техніка, вищий професіоналізм. Але ж і ми не останні дурні, і не з голими руками. Чому вони так легко й часто нас зашморгують? Чому ми микаємося як спілі? Чому частини швидко змішуються, втрачаючи порядок і здібність реагувати? І знаєте, всі вони відповідали одне й те саме — зв'язок! Нема у нас тісного, оперативного зв'язку — і в цьому лихо. Один батальйон не знає намірів іншого, сусіднього. У нас і досі левина доля зв'язку відбувається через посильних. Коли ми відтиснули німців назад 12-го травня, то очам не вірилось — весь покинутий ними терен був устелений телефонними лініями. У них часто навіть командир роти має прямий телефонний зв'язок з окремими взводами. Підняв слухавку, сказав, скорегував, дістав найновіше донесення, наніс дані на мапу все оперативної близкавично. Ага, он там ситуація вимагає міцного п'ястука, а ось тут і десятка солдат вистачить. Через те у них завжди взірцевий порядок при наступі й при відступі. А у нас ще часто буває, що командир полка мусить посыпати до батальйону зв'язкового, а про роти нема чого й говорити, а нераз мусить бігти сам. А опиниться зв'язковий під шквальним вогнем, то ж мусить залягти, вичікувати, а значить наказ затримується, або й зовсім не доходить до місця призначення. А між зв'язковими скільки ж невідповідних людей! Ти застав його викопати виходок серед білого дня, то вночі вже його не знайде. Як він може орієнтуватися на незнайомому терені? І як йому доручати важливе звідомлення? Ану, повтори, що я сказав? Так він як наворочає, то волосся дібром стає, бо меле щось протилежне твоїм інтенціям. І от треба піти за олівцем, за папером, треба писати записку, а бій якраз і не любить зволікань. Уже скоро рік воюємо, а навіть ще й "А" не вивчили в абетці

рухливої війни. І якщо будемо вчитися отаким темпом, то скільки ж з нас ще поляже?

Всі слухають, навіть поблизу бійці наштопорили вуха, підсуваються до офіцерської групи.

— А друга Ахіллова п'ята — ненадійне запілля. За цей рік я часноручно пересвідчився, що паніка у нас завжди починається в запіллі. Передова ще тримається, зубами вгризається в кожну перешкоду, а запільної служби вже нема. Один повітряний налет на них — і покотилося... Все і вся кидаються навтіки. А який же фронт без запілля? Якщо штабий постачання втікають першими, то як нездригне солдат в окопі? Або ось ця катаасія із польовими шпиталями. Та хіба ж можна отаку масу людей залишати виключно на обов'язку медичного персоналу? Та хоча б комендантську роту прислали, щоб навели порядок. Але всі комендатські роти вже, мабуть, аж на Дону...

Він назвав якогось генерала на прізвище і став несхвалюно про нього говорити, але я на той час скінчив повидло і треба було рушати в нову розвідку, шукати дальшого рятунку, раз уже дістався аж сюди. З трофеїв у мене вже майже нічого не лишилося, хіба дві пачки цигарет та кілька пакетиків лез — треба ж і для себе трохи приберегти. Охотника на хабаря знайшов би, але нема чим підкупляти.

Поволі швендяю між лежачими, приреченими людьми. Хто їх звідси забере, вивезе в безпечніше місце? У багатьох від безнадії в очах каламутить. Поки йшов вперед, поки стріляв, поки ліз в пекло, був потрібний і всі тебе тримали на обліку. А вийшов з паду, став тягарем, то лежи й конай. Що за армія, що за порядок!

Близько одного шатра лежать з два десятки полонених німців, всі ранені, одні тяжко, інші легко. Між ними сидить унтер-офіцер, найстарший і рангою, і віком. Молоді німчуки пробують посміхатися, або, принаймні, привітніше дивитися, а унтер-офіцер насурмачений, на всіх дивиться з-під лоба і раз-по-раз крізь зуби цідить щось сердите. Одна його нога забиндована прямо на коліні. Він витягає з пачки цигарету, а потім шастає по кишенях, мабуть за запальничкою чи сірниками. Один наш ранений боєць кричить:

— Камарад, гір! — і кидає йому коробок сірників, якийпадає біля здорової ноги німца.

Унтер-офіцер дивиться на сірники, тоді каблуком як загилить по них!... Коробок відлітає геть, з нього висипаються сірники. Німак щось гарчить до своїх і один з них поспішно простягає й

засвічує запальничку. Унтер-офіцер прикурює, а на нас і не дивиться. Бісова ж ти личина, думаю я. Осьому попастися! Це ж тільки подумати: в полоні, немічний, і отаке витіває! Всі довколішні бійці мовчать. Навіть і тут німак наганяє страху.

Підішов потяг. За розпорядком, в кожний вагон мало сісти не більше 30 людей, але де там, набилося по зав'язку, навіть стояти тісно, а де там вже сидіти. Дехто ще пробує вдертися, але їх не пускають, б'ють по руках. І в тамбурах набито.

Я шкандибаю вздовж потяга, лізти в якийся вагон і не помишляю, просто так, з цікавости. Якось я звернув увагу, що на кількох вагонах між буферами до стіни приладнана залізна драбина. Мабуть для кондукторів або залізничної міліції, щоб легше видертися на дах, якщо заходить потреба. Угледівши через кілька вагонів ще одну таку драбину, зупиняюся. Дивно. Невже ніхто тих драбин не бачить, чи, може, я тут справді наймудріший? Усміхаюся від власного жарту, але в голові моїй уже формується рішення. Сідаю напроти буферів і чекаю, поки подадуть магістральний паротяг. А тоді підлізу під буфера, вчеплюся на драбину, якось видерусь на дах і там примощуся. Завчасу лізти не можна, бо тоді мене наслідуватимуть інші і нас обов'язково зженуть на землю ще до відходу поїзду. Вночі на даху буде холодно, але й тут на поляні теж пробре до костей.

Паротяг — чорний, великий “ФД” — задом стукає состав і лине вздовж поїзда металевий перезвін. Кондуктори перевіряють зчеплення, заглядають в деякі букси. Роздається свисток, а вслід за ним різкий гудок паротяга. Я кидаю милицю на землю, пірнаю під буфера, випрямляюся, хапаюся руками за одну з верхніх перекладин і підтягаюсь, аж поки здорована нога не опинилася на драбині. Вагони спочатку смикаються, а невдовзі рівномірно котяться по рейках, весело вистукуючи колесами на стиках. А я руками підтягаюся на наступну перекладинку. Поки виїхали за семафори, я вже сидів на даху.

Не погано. Зустрічний теплий вітерець попоще мое обличчя, на небі ні хмарини, сонце щедро обдаровує теплом. Але за якийсь час маю цього вітерцю досить, таки продуває, здригаюся. Лягаю на живіт і навіть куняю, тримаючись руками за залізну крокву, до якої пригвинчені дошки вагонної стелі.

Набитий немічним людом потяг мчить на Валуйки, на північ, а там, згідно чуток, завернемо на вітку, що провадить на південь, до Міллерово. Потяг часто зупиняється на полустанках, довго стоїть. Я весь влив у дах, ніхто мене не помічає, ніхто не

тревожить. Починає вечоріти. Хочеться спати, але я відбиваюся від сну, боюся, щоб сонним не скотився вниз. Пробую складати вірші, але нічого не клейтися. Переключаюся на Вишнівське, на матір, і врешті на Ізюм. Ірина Ірець — хороше прізвище, якесь у ньому волеве і лагідне звучання. Намагаюся відтворити з пам'яті Ірининого листа. Я читав його вже стільки разів, що вивчив як вірша.

Найхолодніше було перед світанком. Тремчу, вистукую зубами. Хочеться чогось гарячого. Ти диви, ми вже котимося на південь. Вчора зустрічний вітерець був мені в груди, а тепер — в спину. Значить, Валуйки залишилися позаду? Коли ж це сталося? Невже я так міцно спав?

Минаємо невеликі степові станції, назв яких я ніколи не чув. Під обід поїзд в'їжджає в Білокуракіно і тихим ходом вкочується на крайню запасову колію, збоку якої нашого прибуття чекають кільканадцять сестер в білому і чотири військові лікарі. Одна сестра свариться на мене пальцем, але намагається допомогти, коли я злізаю з даху. Всіх легко ранених відсівають і забирають до місцевих шпиталів. Довго мають спухлу ногу довкола рани, перемовляються незрозумілими мені медичними термінами. Я допитуюсь чому шкіра довкола рани стала тендітною і неприємно рожевою та чому посилились болі. Вони потішають мене звіклім "Не пропадеш", чимось намазають і накладають новий бинд. Потім заглядають в око і теж перев'язують його новово. Допомагають влізти у вагон — моя одисея ще не скінчилася. Після розсортування у вагоні просторіше, є де лягти. Дістаемо по великий скибці білого хліба з маслом, цукру й гарячого чаю. Настрій кращає.

Мимо вагонів часом проходять станційні робітники й робітниці, які розмовляють між собою українською мовою.

— Яка область? — питую.

— Ворошиловградська!

Мій настрій стає ще мажорнішим — ідемо ближче до моїх рідних місць. А подруге, кусень України ще й далі в наших руках. Величенською латкою видається наша земля на мапі, але всю її все ж можна схопити одним поглядом. А от коли йдеш по ній пішки, або навіть їдеш автом чи потягом, то неначе всю куплю вкриває Україна. Недоля вдарила мене не десь там на Бузі чи на Дніпрі, а майже в останній східній смузі України, а дивись, вже шостий день я прямую на схід модерним транспортом, а ще й досі на своїй землі.

В Старобільському потяг знову переводять на запасову колію, і знову відбирають легше ранених, а я їду далі. Лежу біля відкритих дверей і жадібно п'ю зором багатство кольорів розлогого весняного степу. Трави й хліб помітно шугнули ввисі і хвилюються як морська поверхня на легкому вітрі. Хвилі біжить по шовковій зеленій скатерті, а сягнувши насипу, розтає як наплив на піску. Ліси вже повністю нарядилися у святкову літню одежду. Коли колія розсікає ліс надвое, від густого листя вривається у вагон відчутна свіжість і тендітна, приємна прохолодь, яка в закурених пегенях відзивається чистим, цілющим сплеском. Це ж тут чи десь недалеко мандрував із петлюрівським загоном молодий Сосюра. Це ж він так образно скопив красу цих місць з дверей вагону:

*Стою біля дверей, і дихає сосною
Квіління вітрове про весни юних днів...*

І на всьому тілі чомусь відчуваю хвилюючу, проникливу дріж. Наступного ранку потяг прибув в Міллерове.

МІЛЛЕРОВЕ

Хороше, хороше місто Міллерове. Провінційне, степове місто, а голосне, дзвінке, привітне. Багатьма своїми рисами, розположенням, виглядом вулиць воно нагадує мені Вишнівське. Тільки станція в ньому багато, багато більша від нашої. Це — великий залізничний вузол. Звідси залізничні ниті тягнуться до Москви, Харкова, Ворошиловграда, до Ростова. Населення змішане, добра третина, якщо не близько половини — українці. Українську мову часто чути на вулицях, на станції, на базарі. Адміністративно воно входить в Ростовську область, РСФСР.

Шпиталь, розташований у великій школі, видається мені королівським палацом. Спокій, чистота, порядок, добре харчі. Показують фільми, грає радіо, в читальні виспівує патефон. А найприємніше — нема вошей, тієї зарази, що облягає людину в найскрутнішу пору.

Мое око вичистили, сказали, якесь там невелике ушкодження, і знову забиндували. А в нозі ледве не почалося закаження. Тупа німецька куля занесла в рану манюсіньку пучку вати з штанів, яка почала розкладатися — і через те ота застрашуюча опухоль і біль. Тепер рану вичистили, розкладання зупинилося і ніяких ускладнень не передбачається. Якщо з оком не піде на гірше, то через три-чотири тижні я знову буду в строю. Останні слова, напевно сказані, щоб мене втішити, не дуже веселять.

Пробув я в шпиталі понад місяць. Нога зажила швидко. Днів через десять зняли бинд і кожного дня я мусів виходити в шкільний сад, лягати на траву та вигрівати рану проти сонця, що ніби дуже допомагає. Коли перевалюю всю вагу тіла на ранену ногу, у ній озиваються неприємні кольки, яких, проте, з кожним днем стає менше.

З оком щось складніше. Його весь час промивають якоюсь фіолетовою рідиною, змащують і знову зав'язують. Мене осиллює дивне роздвоєння. З втратою ока я б назавжди розпрощався з армією — перспектива досить спокуслива. З другого боку,

злидарювати все життя з одним оком, втратити анатомічну симетрію в такому молодому віці, що вселить в мене почуття неповноцінності у взаєминах з людьми, радше діє на мене відпякуюче. Ні, щоб там не було спереду, а однооким я бути не хочу.

А літо буяє, до схочу викупує степове місто соняшним теплом і сяйвом. Цвіт з дерев давно опав, в саду поскоче ноги висока м'яка трава. Вишні на деревах крупнішають погодинно, а деінде вже позують свої порожевілі боки. Тепло й тихо, лише із станції безугавно настигають гудки та різнатонні передзвін буферів.

В шпитальну читальню щодня приходять центральні й місцеві газети. Після сніданку я в читальні один з перших. Пробігти хоч поверхово по звідомленнях Совінфорбюро стає моєю щоденною звичкою. Шукаю вістей про Харківську операцію. Нема нічого. Я ж знаю, що там справи обернулися в грандіозну катастрофу, а якщо вірити офіційним звідомленням, то все в порядку, ніяких змін, все як було.

Заглядаю в старіші числа газет, цікаво довідатися, як насвітлювався Харківський наступ від самого початку. Ага, ось перше звідомлення в сенсі "гром победы раздавайся". Всезмітаючим задавакуватим тоном подається і як війська Південного фронту змушують фашистів відступати, як вони захоплюють села й міста, як радісно вітає визволителів населення. На фотографіях радісні селянки обнімають бійців, а деякі частують визволителів холодною водою. І так десь аж до 20-го травня. Від тієї дати згадки про Харківський фронт стають скрупішими, а далі — ні слова. Про те, що німці відрізали весь Харківський виступ, населення до цих пір нічого не знає.

Прочитаєш звідомлення і відчуваєш, що його автори щось приховують, чогось не договорюють. Ось неясна, якась туманна згадка про Куп'янськ, а потім про Валуйки. В наступні дні в тексті почали мигати Россosh і Вороніж. Підходжу до великої шкільної карти, на якій не позначені ні Валуйки, ні Россosh, але величеньким кружальцем видніє Вороніж. Інстикт і досвід підказують мені, що там німці уже заходять за наше праве плече, якщо вважати Міллерове центром грудної клітки, і стоять лицем на захід. Останніми днями над містом почали з'являтися по одному, по два ворожі літаки. Їх укривають білими цятками зенітки. Покружляють собі, та й завернуть на захід.

А втім, навіщо тривожитися завчасу? Довкола спокій, життя в шпиталі тече нормально. Прогулюючись в шкільному саду, який

пошрамований зигзагоподібними бомбосховищами, я завважив, що будівельна частина зводила щось до сцени. Виявляється, після обіду буде концерт, приїдуть артисти з прифронтової розвагової групи. Концерт на відкритому повітрі.

Сцену поставили поруч задньої продовжньої стіни, щоб з вікон палат теж можна було дивитися й слухати. На естраді завіс немає, на підлозі стоїть рояль, стирчать кількою пультів. Поруч естради стоїть автофургон, в якому приїхала розвагова група і який служить переодягальнею. Сонце світить збоку. Багато пацієнтів сидить на траві, дехто лежить, поміж ними повно сестер, вся обслуга тут. Виходить супровідна оркестра, що складається усього з чотирьох чоловік. На них гарно скроєна військова одежда. Всі вони вдоволено посміхаються у відповідь на наші оплески.

На підвищення вистрибує без особливих зусиль конферансье, такий меткий молодий чоловік років під тридцять, теж в однострої. Насамперед він попереджує, що у випадку повітряної тривоги всі ми повинні організовано відійти до бомбосховищ. А потім розказує анекdoti про Гітлера, Геббельса, Герінга, Муссоліні. Оркестра починає грati "Сіній платочек", а він підспівує пародію. За змістом, два фріци розмовляють в окопі:

*Помниш ты нашу отправку,
Геббельса речь самого:
Дескать, зайдете в любую лавку,
Там наберете всего.*

*Лэжсим,
Дроэжим
Мы под покровом чужсим.
Кружится летчик,
Бьет пулеметчик,
Как бы оставаться живым...*

Розкладається, а ми не жаліємо допонь. Разом з тим у мене особисто зміст пісні викликає легку іронію. Ну, в наших "лавках" — крамницях не дуже розженешся. Ще, може, натрапиш на сіль, тюльку, крупу. А за одежду й люксусові речі — це, брате, ліпше прихопи з Берліну. А другий куплет стосується до нас навіть більше, ніж до німців. Бо чи "кружиться летчик" над фріцами, не знаємо, а над нами він не тільки крутиться, а взагалі з голів не зазить.

Потім він в супроводі оркестри співає легку студентську

пісеньку про Танічку-медичку, яка не відповідає взаємністю на страждання поклонника.

У мене романтичные взгляды,
Приобрел я гитару тайком.
Петъ решил для нее серенады
По ночам под открытым окном.
Пел я неизно то пяно, то фортэ,
Только окна я спутал, чудак.
Вдруг сердитый и заспаный дворник
Из окна показал мнё кулак...

Вичекавши, поки втих наш легенький смішок від цієї любовної пригоди, конферансъє трішки зіщулюється і страждальним голосом співає приспів:

Эх, гитара, поплачь потихонечку,
Расскажи, в чем успеха секрет.
Я люблю одну ставную Тонечку,
А она меня, кажется, нет...

Гарні пісні, дотепно складений конферанс. Сміємось, оплескуємо. Потім він заповідає, що співачка ім'я рек виконає кілька народних російських пісень. Я кривлюся в душі. Російські народні пісні ніколи мене не захоплювали, принаймні ті, серед яких я виростав. В наших краях чомусь росіянин переважно з Орла і Рязані і їхні "Комаринские", "Во саду ли", "Ах вы, сени" чомусь різали мій слух, щось у них жарчало, віддавало бахвальством, чого, до речі, я не помічав в російських романсах та ліричних піснях. Ну, думаю, зараз підуть всякі "Валенки" та "Матанечки". Заріжуть концерт.

Ніби вгадавши мою нехіть і неприхільність, жінка-співачка, зодягнута в російський народний стрій, відкрила свій виступ піснею з цілковито іншого реєстру, про існування якого я й не знат:

Что ж стоишь, качаясь,
Тонкая рябина,
Головой склоняясь
До самого тына.
А через дорогу
За рекой широкой
Тоже одинокий

Дуб стоїт високий...

Далі йшла розповідь про тугу-мрію рябини переселитися ближче до дуба, щоб обнятися з ним і ніжно "шептатися с его листками". Але:

*Но нельзя рябине
К дубу перебратися.
Знать, судьба такая —
Век одной качаться...*

Мої груди залипа така печаль, до горла підкотилися такі клуби, що й спльоза зависла в розі ока. Я зглянувся — майже у всіх блищали слізози.

Потім вона співала про бродягу, що втікав із сибірської категорги.

*По диким степям Забайкалья,
Где золото роют горой,
Бродяга, судьбу проклиная,
Ташится с сумой за плечом...*

Втікач дістается до Байкалу, знаходить човен, вдало перепливає озеро.

*Бродяга Байкал переехал,
Навстречу родимая мать.
Ах здравствуй, ах здравствуй, мамаша,
А где мой отец или брат.
Отец твой давно у могиле
Сырою землею накрыт.
А брат твой давно у Сибири,
Давно кандалами звенит...*

Що не пісня, то душа крається. Вперше в житті я плескав долонями до болю за насолоду від слухання російських народних пісень. Чудовий концерт, аж жаль було, коли все скінчилося. Навіть і ворожі літаки залишили нас в спокої. Такі концерти куди вартиші, ніж вся ота агітпропівська беліберда на утомлюючих політбесідах. В тяжкий час вони ніби оновлюють людину, сповнюють її гідністю, допомагають спливти наверх найвартіснішим духовим компонентам.

Надійшов день, коли мое око звільнили від пов'язки. Воно сльозило. Ним я відчував незрозумілій холод, неначе в нього

била безупинна свіжа струя. Лікар посадив мене напроти таблиці з літерами всяких розмірів. Лівим оком я прочитав всі літери до найменшої. А правим — лише верхні найбільші літери. Решта літер злилася в чорне миготіння. Ясно — зіниця ушкоджена.

— Сумні справи, сержант, порядна втрута зору, — інформував мене діловим тоном лікар і щось писав в моїй солдатській книжці.
— Але до військової служби годишся. Ну, в піхоту тебе не візьмуть, а за нею ти напевно не будеш жалкувати. Може прилаштуєшся в якісь запільній службі, але знайдеться для тебе місце також і в артилерії, і при мінометах, в саперах, бо там багато людей ще в гіршій кондиції, ніж ти. А в піхоту тобі шлях закритий, бо ґвинтівка зроблена для правого плеча, правої руки правого ока. Стріляти з лівого плеча можна, але дуже невигідно, бо тоді треба й переладовувати лівою рукою, а замок в ній зроблений для правої. Все інше — читання, писання, зиркання на дівчат не спроявлятиме труднощів, тут все буде нормальним. Ну, глянь на себе — і він подав квадратової форми дзеркало..

Я жахнувся свого відображення. Око було якесь жовте, по краях із кров'яними затеками.

— Жовтизна зійде, і кров розповзеться, — потішав мене лікар.
— Через пару тижнів ніякої зовнішньої різниці між очима не помітиш, хіба що мінус втрачений зір в одному. Але випишемо тебе через два дні. Підеш на "аукціон", бо судячи по даних в твоїй книжці, твоя дивізія запедве чи існує, — він довше затримав свій вдумливий погляд на мені, ніби даючи зрозуміти, що про ситуацію під Харковом він знає дещо більше, ніж інші звичайні смертні. — Витурюємо тебе дещо завчасу, але зрозумій, що твоє місце тут зараз до зарізу потрібне іншому...

Лінивою ходою повертається я до своєї палати. Шкільний коридор був вузький, довгий і надзвичайно чистий. Я зупинявся біля великих вікон і дивився на шкільне подвір'я, на якому в білій одежі прогулювалися ранені бійці, деякі підтримувані товаришами, інші на милицях або з костурами в руці. З багатьма з них я добре роззнайомився, вислухав їхні життєві історії і розказав свою. Люди як люди, мікрокозм суспільства — тут і високо освічені, і студенти, і десятикласники, і службовці, і чорнороби, і колгоспники. Але через те, що ім уже довелося дивитися в очі смерти, всі вони були інакші, ніж оті цивільні за шкільною огорожею. Вдумливіші, зосередженіші і прихильніші один до одного. Війна звела нас на якийсь час докупи, вона ж і розпилить нас по всіх усюдах, а не одного і в землю покладе. Можливо й мене.

Так не хотілося скидати з себе одягу і знову одягати однострій. Людина в однострої у воєнний час — найнешансливіша істота...

МОТОПОЛК

Оздоровча частина, вірніше розбірний пункт — "аукціон", знаходилася на околиці Міллерово. І тут повезло — нас примістили не в казармі, а по квартирах. Солдату легше живеться, коли він на квартирі, подалі від командирського ока. А ще як попадуться добрі господарі, то й погодтів. Троє нас, вчораших пацієнтів, приміщено в будиночку, власницею якого була моподиця років 35-ти. Вона щодня ходила на працю, а її сини — одному 8, а другому 10 років — залишалися вдома. Господаря не було, його мобілізували восени, і з тих пір ніяких вісток віднього.

І господиня, і її чоловік були українці. Із дітьми жінка говорила українською мовою, з малою домішкою російських слів. Оскільки це була РСФСР, українських шкіл не було, пише російськомовні. Навіть не вчили української мови як предмету. Між собою хлопчаки говорили російською мовою.

Старший з хлопчаків називався Сергій, а меншого кликали Володею. Свої шкільні книжки вони тримали в шухляді дебелого стола, що стояв в світлиці. Це були російські букварі й читанки, досить цікаво складені, з чудовими ілюстраціями. Якось вечором, коли квартиранти — всі троє українці — господиня і її сини зійшлися в світлиці, я попросив Сергійка, щоб він щось прочитав з читанки, і він радо погодився.

*Вьюга землю снегом кроет,
Вихри снежные круты.
То как зверь она завоет,
То заплачет как дитя...*

Він не тільки добре вимовляв слова, а й не погано декламував, здібний хлопець.

— А ми, Сергійку, вчилися з інших читанок, теж цікавих, але українських. Хочеш послухати?

— Так!

І я почав:

У нашого Омелечка
Невеличка сім'єчка:
Тільки він, та вона,
Та старий, та стара,
Та дві дівки косаті,
Та два парубки вусаті,
Та дві Христі в намисті,
Та дві ляльки в колисці...

Обидва хлопчаки слухали з роззявленими ротами, а старший, зрозумівши, що "невеличка сім'єчка" була іронічним визначенням величезної родинної ватаги, почав сміятися.

— А що таке "омелечко"? — спитав він сміливо.

— Є на Україні таке ім'я — Омелян, або Омелько, а в применшенній формі — Омелечко. Наприклад, твоє ім'я Сергій. А коли мама тебе приголублює, то як вона тебе називає? Сергійко?

— Ні, вона каже Серьоженька.

— Вона вживає російську форму, так як у вас в школі. А у нас вдома кажуть Сергійко, або Сергійчик. А на Омелька — Омелечко. Зрозумів?

— Так...

Потім юні школярі і ми, квартирнанти, писали на аркуші свої імена й прізвища. Коли обое вони підмітили різницю між російською й українською абетками, то сприйняли це як Бог зна яке відкриття. Так, мабуть, і мандрівники не хвилювалися, натрапивши на нові острови. Моментально до них дійшло, що українська мова не тільки звучить інакше, а й передається інакшими літерами. Було прикро, що ні в мене, ні в моїх колег не було жодної української книжки. Я був прихопив з дому кілько, але розгубив на дорогах війни. Та й для іхнього віку ті книги, мабуть, були б тяжкуваті. Хіба, може, захопилися б ними пізніше.

— Не раз галділа я своєму Миколі, — озвалася господиня, — щоб з'їздив на Україну, у Ворошиловград, та купив там якісь українські книжки та журнали, щоб діти в них заглядали, але йому все було ніколи. А інші люди іздили...

Якось дивно звучав її вислів "щоб іздили на Україну", неначе б мова йшла про якесь далеку заморську країну, хоч від Міллерово до України було всього яких 70 кілометрів. Ми, українські солдати, в розмові між собою про рідні місця інакше не висловлювалися, як "бувало, вдома", або "як повернемося додому", і хоч в цих формулюваннях теж вчуvalася відстань і туга, але відрубного розмежувення між Україною і цими східнimi

просторами, що свідомо чи несвідомо підкresлювали тутешні українці, ми не відчували. Ще сильніше цей сантимент пробивався в мові людей в Кубанському краї, про що пізніше.

Кожного ранку по три, по п'ять з кожного будинку ми виходили на збірку-перекличку, після чого починалося звикання з військовим режимом та муштвою, але практично нічого не робили. Виходили в поле, лягали на траву і, як кажуть росіяни, "точили ласи", тобто плескали язиками про все й про ніщо. Всі командири й політруки теж недавно вийшли зо шпиталів і проявляли до нас співчуття й поблажку. Тактичних навчань майже не було, а політзаняття часом відбувалися. Коли наш політрук виходив на збірку—"лінійку" з пакою газет під паюю, ми знали, що буде чергове "полоскання міzkів". Ми лежали на траві колом, а він вияснював світове положення. Якраз в той час англійці вчинили перші масові повітряні налети на Німеччину. У політрука горіли очі, він аж захлинався в піднесенні:

— Ви уявляєте, тисяча літаків! Небо успане сталевими формациями, з черев яких сипляться бомби! Уявляєте? Порівняйте свій власний досвід. Під скількома ворожими літаками вам доводилося бути? Ви пригадуєте, яке пекло створювали дванадцять чи там вісімнадцять "Юнкерсів"? А тут тисяча штук і всі — бомбардувальники! Десь не один німак зійшов з розуму...

Він захлинався, але мені особисто, а можливо й іншим, було від цих цифр ні холодно, ні жарко. Міріяди літаків десь там над Руром чи Гамбургом — все це звучало якось абстрактно, відносно й нереально. Якщо б отака концентрація з'явилася тут, над німецькими позиціями, о, таке нашестя я б розумів! А десь там на кінці світу, над Руром...

— А коли англійці другий фронт відкриють? — запитав хтось нетерпеливим, невдоволеним голосом. — Доки вони будуть віднікуватися всякими заявами? Залишили нас самих, ховаються за нашими спинами...

— Ну, я б так не сказав, — якось непевно і дещо заскочено сказав політрук. — Вони теж воюють, тиснуть Роммеля в Африці, провадлять активну повітряну війну, допомагають нам поставками...

Один сержант з опеченою щокою, яка зажила, але копір якої не дуже був приємний, ледь підвів голову і, ніби вголос думаючи, сказав:

— Не розумію цих претензій до англійців. Чому вони не роблять це, чому вони не роблять те... Вони нам нічим не

зобов'язані, вони поступають так, як їм найвигідніше. І як можна твердити, що вони залишили нас самих, коли вони почали воювати з фріцами першими. Адже ми їм тоді не допомагали? Це ми долучилися до них, а не вони до нас...

— Англійці воювали? Та хіба то була війна? Забавка! — відреportував невдоволений боєць.

— Війна була такою, якої хотіли німці. Чому вони панькуються з англійцями, це не наша справа, — спокійно вяснив сержант.

— А що, як німці нас переможуть? Тоді й англійцям буде капут, — не вгавав боєць.

— А ѿт до цього ні англійці, ні американці не допустять. Перемогти нас німцям вони не дозволять. Через те вони й перетворили другий фронт на приманку, щоб ми трималися, азартніше воювали. І нам нічого не лишається, як стікати кров'ю чекати. А втім, якщо німці нас подолають, то не виключено, що англійці зуміють викрутитися, вони щодо цього талановиті. Також ми не знаємо, які пляни Гітлер снує супроти англійців. А може він мир з ними заключить...

Політрук напевно здивований такою ельоквентністю сержанта і його далекозорістю, штучно закашляв, звівся на ноги і, мабуть, теж штучно напив в своє обличчя гніву.

— Сержант Римар! — grimнув він. — Ви не на базарі, а на військовій службі. Що це за пустомельство? Сієте зневіру, допускаєте можливість німецької перемоги, тут уже пахне панікерством...

Римар теж зірвався на ноги, став на "струнко", і чітко відділюючи кожне слово, сказав в оправдання:

— Товариш політрук, можливо я неправильно висловив думку, прошу вибачити. Мені ось про що йдеться. Забагато бійців і цивільних покладаються на англійську допомогу, а це розмиває наші власні зусилля. Допомоги у них треба шукати, але покладатися виключно на себе, на наші власні спроможності. Ось це я хотів сказати...

Політрук усміхнувся. Криза минула.

— Іншого разу, сержант Римар, отак з плеча і рубайте, без ніяких обиняків, то і в блуд нікого не запровадите. Лягайте...

Сукин же ти син, подумав я про Римаря, отак ловко викрутився. Розумна людина. Сержант, а диви, вміє аналізувати і робити висновки й прогнози. Цікаво, яка в нього освіта. З такою людиною варто близче роззнайомитися.

А дещо перегодя до Москви приїхав Черчіль. Політрук знову розгортає газети і показував нам побільшенні знімки злегка

усміхненого, з такими хитруватими очима, англійського керівника. З запалом читав нам про совєтсько-англійські переговори і переповідав зміст туманного, неясного спільногомінісця. Той самий боєць, що не долюблював англійців за зволікання із другим фронтом, буркнув впіволоса сусідам:

— Чого радіти? Зустрілися, поїли, попили. Черчіль, мабуть, сказав нашим, що ви воюйте, стікайте кров'ю, висопоплюйте язики в знемозі, а ми будемо оплескувати вас з Лондону. Та й поїхав, потираючи руки, що знайшов купу дурнів...

Ось такі були настрої. А дні минали. Щодня прибували вербувальники з різних частин. Я спокусився розповідями про окремий моторизований мінометний полк, що формувався в селі Герасимівці, майже на українсько-російському кордоні. Як мінометника, мене прийняли без зволікань. До складу полку визбируть бійців зі всіх шпиталів, приймають лише таких, що вже нюхнули пороху. Полк складатиметься з восьми рот, сім мінометних і одна протилетунська, в трьох машинах якої будуть вмонтовані на високих станицях чотирицікові "максими", а в четвертій машині — малокаліберна протилетунська скорострільна гармата. В кожній роті по шість мінометів, по два міномети з обслугою на одну вантажну машину "ЗІС".

Що ж казати, 42 міномети на моторах — це зубастий полк, міцний п'ястук, який швидко з'являється на потрібному секторі і буквально протягом хвилин створює для ворога пекло. Полком командує не, як звикло в ті часи, майор, а повний полковник, що вічно шмигає сюди й туди на американському "віллісі", який на Заході відомий як "джіп".

В дворах стоять замасковані "ЗІСи". Мене, новака, впроваджує в рутину старший сержант Стручко, родом із Сумщини. Підходимо до машини, що виглядала як нова. А чи справді нова, чи лише пофарбована, наразі не знаю. На одній машині дві обслуги, по шість вояків в кожній. Одну з них перебираю я, а другою командує сержант Савін, з Курська. А всі разом ми під Стручком.

Заглядаю в кузов, де одна на одній лежать мінні скрині. Стручко інформує, що всього — 180 мін, по 90 мін на міномет. Ого, це — просто казковий запас!

Знайомлюся із своїм відділом. Микола Штах, з Кам'янця-Подільського; Сергій Кусь, з Прокопівська — ці двоє, як близькі земляки, скрізь і завжди разом; Іван Льошин, із Саратова; Порфирій Пшонін, із Брянська; Леонід Міхеєв, з Харкова. Всі вони старші від мене, наймолодшому з них, Міхеєву, 21 рік;

найстаршому, Штаху, 27 років. Всі — холостяки. Всі вже пройшли бойове хрещення, всі носять відзнаки про поранення.

Квартируватиму я разом із своїм відділом в сусідньому будинку. На вулиці нам назустріч поспішає командир, капітан за рангою. Стручко на лету шепнув мені "Це наш батя", хвацько віддав почесть і зарапортував:

— Товаришу капітан, позвольте представить сержанта Мартюка, командира другого відділу в другому взводі. Прибіл утром з Міллерово.

Я ступаю вперед, рівняюся з Стручком і теж віддаю почесть, хоча у мене не виходить так професійно й чітко, як у старшого сержанта.

— Мартюк? Що ж, запам'ятаемо, не тяжко, — говорить капітан Сазонов по російському, звичайно. — До твого відома, сержант: це полк особливий. Що ти попав сюди, рахуй це доброю фортуною. Ще тиждень і ми повністю укомплектуємося. А потім нас чекає гаряча, розпечена пора. Всі ми повинні зігратися як два зубчатих колеса в машині. Коли нас викличуть на критичний сектор, то ми мусимо відкрити вогонь просто з ходу, і то такий цільний і густий вогонь, щоб на ворожій стороні не залишилися не ушкоджену жодна травинка. Якщо хочеш пожаліти людей на фронті, то не жалій їх тут, на навчаннях. Темпо, темпо й темпо, і сто потів в додачу! У мене все.

Ми віддаємо салют і прямуємо далі. Йдучи поруч Стручка, я дістаю з кишені махорку і папір. Стручко, штывно дивлячись поперед себе, інструкторським тоном каже:

— Я ніколи на вулиці не курю. Ну, в штатській одежі — це інше діло. А коли в формі, то цигарка в зубах вроді портить весь вид, не солдат, а якесь ракло. І тобі совітую поступати так само. Закуримо у мене на квартирі.

Я поспішно ховаю махорку назад в кишеню.

Стручко мені подобається. Повіває від нього солідністю й надійністю. А його мовостиль нагадує мені Кириченка. В іншому, не армійському, житті обое вони, мабуть, ніколи б не з'їхали на суржик. На своїй квартирі він ставить на стіл дві склянки, відкручує ковпак з фляги і щедро хлискає в мою:

— Вип'єм, Мартюк, по слuchaю знакомства.

— Та що ви? — жахаюсь я і відсовую майже повну склянку до нього. — Горілка ніяк мені не йде...

Він линув дрібку у другу склянку, аби дно закрилося, і глянув на мене кислувато, зневажливо. Я зрозумів його погляд і оправдався:

— Дивіться, я курю, люблю дівчат, лаятись умію, а от з горілкою здружитися не можу, погано мені від неї. То вже й уваження мені ніякого? — я навмисне втулив "уваженіє" замість "пошани"; щоб підловчитися під його мовостиль.

— Ладно, — погодився він, — будеш віддавати свою пайку горілки мені, бо сковита нікогда мені не вредить...

Трішки сп'янівші й припаливши самокрутка, він провадив:

— Да, Мартюк, не пожалієш, що записався до нас. Командир полка з кожі лізе, щоб получить для нас ґвардейське звання. Ґвардія, брат, більше грошей получає, снабженіє ліпше, і вообще життя веселіша. А ґвардію можна заробить тільки бистрой оперативністю і тактичною грамотністю на фронті. Так що бережись, витрусить він з нас увесь жирок...

Годували нас дуже добре, але й поту з нас лилося. Цілими днями ми гасали на машинах по полях, лісах, рівчаках та ярах. Швидко знаходили вигідні вогневі позиції, ще швидше складали міномети докупи, робили кілька уявних пострілів, розбирали їх і всім полком мчали на іншу позицію. Мозолі кров'янилися на руках, спин не можна було розігнути. Зажиріти на добрих харчах так і не довелося.

Кожного ранку після фізичних вправ, коли ми голилися й умивалися на подвір'ї, над Герасимівкою пролітали дев'ять радянських бомбовозів найновішої марки, здається "Петлякови". Вони летіли низько, дещо вище тополь, тяжко завиваючи моторами, до краю нападовані бомбами. Летіли на захід, до фронту, що знаходився кілометрів 60 від нас. Але їхня швидкість нас вражала й радувала. Нарешті й у нас появляється щось путнє.

Назад вони поверталися тим самим маршрутом десь години півтори опісля, і летіли ще швидше, бо тепер налегко. І кожного разу ми їх рахували. Ага, дев'ять, всі цілі. А часом поверталися лише вісім, а одного разу — всього чотири. Не тяжко було здогадатися, що сталося з рештою, і це викликalo у нас сум.

А бувало й так, що поверталися шість чи сім, а за якийсь час, ледве повзучи, з колесами уже вивернутими для посадки, поверталися й інші. Тоді ми плескали долонями як діти, направду щасливі, що пілотам вдалося врятуватися й допровадити свої підбиті машини до аеродрому.

Вночі далеко на заході танцювали бліді блискавки, а коли й вітер був звідти, то прокочувалися приглушені громи...

ВБІВСТВО В СТЕПУ

Ми стікали потом на навчаннях, а довкруги вібрувала непевність. Жінки на колгоспних полях, випрямляючи спини та споглядаючи на нашу моторизовану колону, що на шаленій швидкості збивала хмари пилюки на шляхах, якось співчутливо похитували головами, мовляв, все це, хлопці, надаремно, від німця рятунку нема.

Ворог пожавішав в повітрі. Над нами щодня пропливали ворожі формaciї на схід, до Міллерово, а може й кудись далі. А одного разу три "Гейнкелі" скинули бомби на Герасимівку, зруйнувавши селянські житла та ушкодивши кілька наших машин. В час того налету наша противовітряна рота вперше ув'язалася в справжній бій і, мабуть, дуже здивувала німецьких пілотів густотою вогню, бо запітати вдруге вони відмовилися.

На початку серпня полк по тривозі залишив Герасимівку і закурів на захід. Біля станиці Луганської, долучившись до якоїсь дивізії, ми поспішно зайняли становища в чагарниках. Ворожі пітаки тепер устилали небо зграями. Линув безугавний гуркіт із заходу — там ішли тяжкі бої за Ворошиловград. Крізь наші становища організовано і в бездадді весь час відходили частини всіх родів зброї — всі вичерпані, похнюплени, спрагнені, а це, в свою чергу, гнітило нас і створювало кислий, занепадницький настрій.

Над вечір настиг наказ: залишити становища і завернути назад, на схід, бо десь там на флянгах ворог починав обходити наші військові скupчення. Дороги моментально стали забиті обозами, технікою, евакуйованими валками. Цілу ніч ревли мотори, просувалися, не світчи фар, щоб уникнути німецьких повітряних атак. І як тільки впоперек шляху невеликий струмок з крутими берегами, так і затор, бо вбогі, напівзгнилі містки були неспроможні витримати вагу більшої гармати, не говорячи вже про танки. Якщо в полі, принаймні, можна було знайти місце, щоб переїхати перепону вбрід, то в селі поламаний міст утворював

пробку, що закупорювала весь відступ. Тоді спаніковані частини залишали техніку і втікали далі на схід пішки.

Перед сходом сонця полк вітхав у велике село в долині, де шоferи швидко поховали машини під навісами та в садах, щоб належно заправити мотори пальним, маслами та водою. Але від німецької авіації ніде не було сковку, як розлючені джмілі зграї ворожих літаків постійно висіли над дорогами й населеними пунктами, сіючи переляк, панику та дезорганізуючи формaciї. Прийшло розпорядження, щоб розбити полк на окремі роти, бо меншими скучченнями техніки німецькі летуни спокушувалися рідше.

Три машини нашої роти вже виїджали з двору, як нагрянули "штукаси". У нашему дворі убило корову. Невеликий уламок прорізаний радіатор нашого "ЗИСа" і з нього тепер капала вода. Старша жінка, господиня цієї садиби, заломлюючи руки, крізь рясні слізози благала нас упорати забиту корову — зняти шкіру й розвішати м'ясо в погребі, обіцяючи нам за це цілу задню ногу, але нам було не до м'яса і на жінчине волання ми не звертали уваги.

Командир роти, капітан Сазонов, наказав двом іншим автам рушати на Тараківку, де був призначений збір всього полку, а сам перебрався до нашої машини. Шофер пробував забльоковувати пробоїну в радіаторі, але безуспішно. Знайшли невелику бочку і наповнили її водою з журавля, щоб було чим підливати до радіатора. В міжчасі в село набилося скільки техніки, що не було як виїхати з двору. Комусь прийшла думка виїхати в поле через сад. Негайно ж ми зрубали й зломили кілька вишневих дерев та яблунь, промощуючи шлях для авта до кам'яного тину, який ми теж швидко розкидали. Десять завивали сирени, вибухали бомби, доносився плач господині. Як очманілі, ми вирвалися крізь отвір в огорожі в широкий степ, у високу пшеницю, що достигала. Своїм передом "ЗІС" підгортав під себе колосся, залишаючи за собою два колесних сліди як дві лижні на снігу.

Час-до-часу зупинялися, шофер відкручував ковпак на радіаторі, з якого струменем била пара, і доливав води. А потім знову в путь. Спереду, посеред пшениць, показався гурт кущів, а поруч них стояли два військовики, які, коли ми підіхали ближче, виявилися молодим майором і жінкою з медичними відзнаками. Майор піdnіс руку і авто зупинилося. Обоє вони йшли до машини, ледве переступаючи ногами — були п'яні, як кажуть в народі, в дим. Майор, хилитаючись як на льоду, підступив до кабіни і вимогливим тоном затеревенів:

— Мнє нужен транспорт для доставкі снарядов в артилерійській полк. Ета што за машина?

— Ета машина в майом падчиненії, на ней полно боєпріпасов, — відповів Сазонов крізь дверцята з опущеним наполовину склом.

— А што ви здесь дѣлаєте? — грізно домагався майор.

— А ви што?

— Ану нѣ павишать голос! — викрикнув майор, вимушуючи на своєму обличчі владний вираз, що не легко давалося, бо на його обличчі ще затрималося багато рис хлоп'ячості.

Я навіть подумав тоді: як отакий юнак встиг уже дослужитися до майорського звання?

— Таваріщ майор, — резонним тоном намагався капітан запобігти гострішому конфлікту, — єслі желаете, ми падвезьом вас к Тараковке. І, понятно, вашу падругу тоже...

— Мнє нужна машина для снарядов! — не відступив майор. А с какої ви часті?

— С атдельнаво моторізованава мінометнава палка! — випалив Сазонов.

— Дурак ти, капітан! — заглумав майор. — Разве нѣ знаєш, що афіціальне название часті нельзя открывать пастороннім людям? В таких случаях можна назвать толька фамілію камандіра, і больше нічево. Слазь, сволоч, с машини, і людей сваїх забірай к чортавай матері!

В його п'яній руці з'явилася "ТТ", цівка якої коливалася біля носа капітана. П'яна медичка стояла остронь, однією рукою притримувала пілотку на голові, і дивилася на нас з презирливим усміхом.

— Каму гаварю? Слазь!

Коротка черга з автомата прорізала соняшну степову сонливість і мені видалося, що й пшениця довкола захвилювалася. Майор випустив пістолю в кабіну і впав спиною в пшеницю, як у пухову перину. Жінка з вип'яченими очима опустилася біля нього на коліна і надривно заголосила. А Стручко спокійно примостиив свій автомат в куті кузова. Капітан визирнув з дверей, весь білий, і тихо, пересохлим голосом сказав:

— Слава Богу, що таки додумалися. Молодець, Стручко! Адже він бежевільний. Ну, поїхали!

І "ЗІС" зірвався з місця, але невдовзі зупинився. Сазонов виліз з кабіни на підставне крило і сказав:

— Жалко тієї дури. Może, підвезем її?

— Товаришу капітан, — розважним голосом відповів Стручко, — вам видніше. Єслі ви щитаєте, що я поступив правильно, можна її взяти. А єслі маєте якесь сомненіє, то лучче з нею не зв'язуватися. Бо на слідстві вона заплутає нас всіх...

Капітан пірнув в кабіну і шофер загарчав важілями. Ми віддалялися, а позаду виднілася з пшениці дівоча голова, що струшувалася в риданні. Ми дивилися й мовчали, не будучи певними, чи всі ми щойно вчинили злочин, чи покарали ворохобника...

Ген поодалік на якусь здобич "пікували" по черзі ворожі "штукаси"...

ПРОРИВ

В ті часи Тарасовка мала статус селища міського типу, щось близьке до містечка. Вона лежала на залізничній вітці Міллерове-Ростов. Виглядала вона досить чепурним осідком, що розкинувся довкола невеликої проїздної станції.

Потоки відступаючих військ з Донбасу й Міллерово захлинули Тарасовку з головою. Всі вулиці забиті різними родами військ по зав'язку. Біля хвірток стояли похнюплені жінки, спостерігаючи це біблійне стовпотворіння, і не знати, чи вони жаліли нас, чи в душі проклинали, що своїм скученням накличемо біду на їхні житла.

А на біду довго чекати не довелося. На Тарасовку насіли юрми ворожих пітаків, обертаючи будинки й військову техніку на вулицях в друзки, руїни й попелища. Та навіть і в тому пеклі фортуна не покидала нас і нам все ж вдалося віднайти свій полк і з'єднатися з ним. Маневруючи на стіснених вулицях, полковій колоні таки вдалося вибратися з того затору на шлях, що втікав на південь. Намір був просуватися на схід, на Морозовськ, але як переїхати залізницю? Скільки ми не йшли вздовж неї, вона була суцільно захряснена поїздами, голова до хвоста. Натрапили на переїзд біля однієї залізничної будки, але впереди стояв вантажний поїзд. Довелося завернути в хліба і котитися на південь вздовж загаченої залізничної колії, сподіваючись натрапити на інший переїзд.

Деякі потяги вже захопили, ні диму з них, ні пари, а деякі ще чмикали і в їхніх кабінах ворушилися люди. То тут, то там в составах попадалися вагони з відчиненими дверима і розсипаними біля шпал товарами. Хтось уже вдався до грабунку. Та й чому ні? Як виглядало, всі ці поїзди і так будуть захоплені німцями, то чому не підживитися? Ми теж зупинялися біля відкритих вагонів і до схочу поповнювали свої запаси. З одного вагону зняли кілька мішків пшеничної муки, з другого —

кільканадцять скринь рибних консервів, з третього міхи з цукром. Запаслися цукерками, шоколядою, цигарками — всього по горло. Як шкода, думалося, що все це добро опинилося в безлюдному степу, а не в місті чи селі, нехай би його краще розібрали люди.

Аж під вечір спромоглися на одному переїзді переїхати на східну сторону залізниці. А там уже блукали й кружляли різні військові формациї. Поволі все попе аж до обрію вкрилося людьми, машинами, евакуйованою скотиною. Справді абсурд: у полі, а повернутися ніде.

Засутеніло. На північ та півночі почали спалахувати німецькі світляні ракети. В цей спосіб ворожі частини повідомляли одна другу про місце свого перебування. І чим далі в ніч, то ракети спалахували все глибше й глибше на схід, а згодом вони почали злітати в небо скрізь довкола нас у величезному радіусі. Сталося: величезна концентрація техніки й людей опинилася в ще одному ворожому оточенні.

Мотополк, а також інші формациї застигли у високих хлібах. Відходити було нікуди. Або полон, або прорив боєм. Миготіли в небі крупні зорі, було тихо, хіба шаруділи хліба, коли хтось брів по них, та ще світляні ракети довкруги. Завтра сюди нагрянуть сотні й сотні ворожих літаків і змішають людську масу з землею.

Якийсь генерал скликав командирів всіх формаций на поспішну нараду, яка тривала до першої години ночі. На нараді прийнято рішення: прориватися боєм з оточення біля станції Глибокої, що знаходилася десь з п'ять кілометрів звідси на південь. Мотополку доручено прикривати прорив безперебійним вогнем і виходити з кільця одним з останніх.

Шлях на південь нам загороджувала невеличка річка, притока Дінця. І, відповідно розвідних даних, вздовж неї засіли німці, а іхні більші з'єднання укріпилися на переправі біля Глибокої. Ту переправу-міст наші частини мали з напету захопити, відтиснути німців і зробити в кільці пролім для виходу решти військ. Атаку призначено під четверту годину ранку, коли почне розвиднятися.

Не світла фар, черепашиним ходом ми толочили хліба і більш-менш організовано посувалися до визначеній лінії. О 3-й годині, десь з кілометрів від переправи, весь рух зупинився. Світляні ракети, висячи в повітрі по добрій хвилині, пронизували світлом рівнинний терен, і дальнє підкрадання до переправи могло викрити нас передчасно, а нам йшлося про несподіваний, приголомшуючий удар.

Нам наказано поставити мінометні приціли на 900 метрів. На сигнал всі частини разом мали відкрити масивний вагонь. На сході з'явилася перша, ледве помітна блідість, яка швидко розповзалася по небу. Коли здіймалися ввісі ворожі світляки, зір встигав вловлювати спереду силуети кільканадцяти будинків. Там текла річечка, і там була переправа. І туди ми націлили свої міномети. Згодом ми мали перенести вагонь на обидві сторони від об'єкту, а вглиб не стріляти, бо ж на тому боці опиняться наші війська, що першими вийдуть з оточення.

І почалося. Вагонь відкрили кілька "катюш", а спідом вдарили гармати, міномети й кулемети. Все заклекотіло й задрижало. Хвилин десять ми "утюжили" вогнем німецькі укріплення, устилали й трамбували їх ракетами, стрільнами й мінами. Запалали хати, завалилися стіни, на місці кількох залишилися лише димарі, що знедолено стирчали вгору. Пішли на штурм танки, а за ними, трішки пригинаючись, поспішала піхота. Терен злегка похило спадав вниз до річки, і всю атаку ми спостерігали як видовище-виставу. Зустрічний німецький вагонь був слабенький — таки застукали фріців соннimi! — озивалися лише кілька мінометів та скорострілів, але били вони влучно і втрати серед наступаючих були чималі.

Танки сягнули переправи і зупинилися, а піхота вже встигла продістатися на той бік. Як ми самі переконалися пізніше, міст був плохенький і напевно б осів під вагою танка. Тому панцери рушили вздовж річки, шукаючи мілин, щоб пересікти її вбрід. Пару з них залишилися на місці, поливаючи густим вогнем німецькі становища на тому березі.

Переїхали на той бік кільканадцять перших машин і возів, за ними помчали "катюші", потім посунула маса людей. На мосту поставали затори, коли німецький вагонь звалював коня в упряжі, або виводив з паду машину. Тоді ушкоджені вози й машини разом з убитими й вцілілими кіньми та майном спихали в річку і потік знову оживав.

На командирській нараді було ухвалено, що передові формaciї, продіставшися на той бік, з місця займуть бойові становища і допомагатимуть звідси здушувати німецькі вогневі гнізда, тим полегшуючи переправу іншим. Але де там! Опинившись на тому боці, всі вони, включно з танками, гнали як очманілі на схід, утруднюючи становище тих, що переправлялися останніми.

В небі ось-ось мали з'явитися ворожі літаки, бо сонце вже добре піднялося, якраз настав час для них "заступати на працю".

Хай но тільки вони покажуться, і все пропало. Тоді виходу нема, тоді витолочуть нас всіх на відкритому полі. На команду ми розібрали міномети, всілися в кузови і приготувалися до стрибка через річку. Протилетунським кулеметам і скорострільній зенітці було наказано вийти в голову і бити по ворогу прямим прицілом. Перебравшись на той бік, вони мали прикривати прорив решти полку, аж поки остання машина не опиниться на тому боці. Під'їжджаючи до розхитаного мосту, що ледве тримався купи, ми полягали в кузовах на скрині з мінами і не підводили голів, поки колеса не покотилися по утрамбованому ґрунті. Ворожі кулі, а може й свої, свистіли над нами, решетували борти, посікли вітрове скло в кабінах, але на нашому авті нікого ані вбили, ані поранили. Згодом кулі свистіли рідше й рідше, а невдовзі, як ми виїхали на широкий Грейдер, зовсім перестали нам докучати.

Тепер можна трішки й відіхнути. Таки вирвалися, слава Богу. В такий час до нестями хочеться закурити, і щоб цигарка була з найміцнішого тютюну, і затягатися на повні легені. В такі моменти нікотин заспокоює, відпружує, лікує. І задиміли хлопці, запунали голосні розповіді про щойно пережитий жах. Тепер і наші втрати стають помітнішими. Чотири полкових машини німці підбили, а що сталося з обслугою, людьми, ніхто не знає — підбита техніка й люди залишилися там, біля переправи.

Сонце палить нестерпно. Тепер потоки відступаючих військ опинилися на ласці німецької авіації, яка безкарно прогулювалася над степами й шляхами, зсилаючи вниз тонни й тонни вибухівки. В кюветах вздовж шляхів безкінечною стрічкою лежали розбиті авта, танки, гармати, вози, коні, а подекуди й непоховані солдати.

— Не пойму, — філософствував Стручко, — звідки у них береться така сила боєприпасів? Бомби сипляться тисячами, ніби якась страшна сила постачає їх щогодинно німецьким самольотам. А хотя би й бензин — тут відром, як ото у нас, не настачиш. Ось посмотри на мапу — де Германія, а де ми січас! Та тут самольотом чи й за два дні доберешся. А тутечки ж не на екскурсію летіти, а нужно доставить отаку силу муніції, снаряження, горючого й іншого імущества. І все це у них є, і всього по горлянку. А ми у себе вдома і вічно у нас чогось не хватає. Є снаряди, так пушок нема. Є танки, так бензину нема, а припасуть бензину, то самольотів або тяглових авт обмаль. Якщо отак і далі буде, то очунаємося ми, братці, аж у Владивостоці...

З'їжджаємо з Грейдеру в степ, будемо відкочуватися

другорядними дорогами, бо на головних шляхах, запруджених народом і рухомим майном, рух зупиняється при найменшій пробці і тоді для німецьких пілотів справжні жнива. Трохи перегодя в'їжджаємо в невеличкий лісок, уже по вінця загачений військовиками. Короткий перепочинок. Отримуємо з кухні гарячу страву, вперше за два дні.

Тільки но закурили після смачного обіду, тільки но відчули всеобіймаюче вдоволення із щасливого ранішнього прориву, як над ліском закружляли три "Юнкерси". Кружляють і кружляють на низькому леті. Таки нанюхали, зараз начувайся, розкриють свої черева і привітають смертю. З ліска втікають в степ солдати, випурхують деякі машини. Тепер і подавно сипнуть "горіхів".

Вибухають бомби, падають дерева, мечуться очманілі люди й коні, дехто вже забризканий кров'ю, і всі безпорадні, стероризовані, здитині. А літаки запітають ще раз. Цього разу з ліска встигають вискочити кілька зеніток і наші протилетунські кулемети й скорострільна гармата. І як вдарили разом по нападниках, то відразу ж один літак задимів. Він панічно висипав бомби в степ, де попало, став виляти сюди й туди. Двоє його колег завернули вслід за ним і теж звільнися від бомб абияк, не вишукуючи цілі.

Підбитий літак швидко втрачав висоту і було видно, що пілот намірився посадити свою машину в полі, поодалік від ліска. І коли він спрівді пішов на посадку, з лісу вихлюпнуло безліч авт і людей до місця приземлення. Але інші два літаки відкрили такий інтенсивний вогонь, що ця хвиля враз зупинилася, залягла, а чимало завернули назад до лісу.

Перед нашими очима розігрався неповторний спектакль. Один з двох уцілілих літаків теж став приземлятися поруч підбитого товариша, а інший кружляв і бив по нас з усіх кулеметів, голови не можна було підвести. Вдарившись колесами об ґрунт, другий літак підрулював до потерпілого і став поруч, залишивши мотори в ходу. Із черева підбитого "Юнкерса" випали троє чи четверо людей і, не зважаючи на наш вогонь, побігли до літакарятівника. Раптом один пілот упав на землю, інші вхопили його під руки і майже понесли під фюзеляж очікуючого літака, де й зникли.

"Юнкерс" заревів моторами і пішов в розгін, а третій і далі кружляв над степом, не жаліючи куль. Поволі "Юнкерс" злетів і пішов ввісі, а за ним навздогін і цей, що чатував в повітрі.

До залишеного літака посунула маса людей, всі в піднесенні,

всі раді, що посадили хоч одного клятого німця. А наш полковник негайно ж розпорядився, щоб полк чимскоршє залишив ліс і від'їхав від нього якнайдалі. З досвіду він знов, що невдовзі сюди нагрянуть не три, а тридцять три "Юнкерси" і від цього ліска й коріння не залишиться. І справді, коли ми вже були на відстані, над лісом з'явилися з два десятки німецьких машин. Не хотілося й дивитись. Вистачало й того, що з півгодини на наш слух насідало жаске відлуння тієї масакри.

Весь той епізод, та бравада німецьких пілотів з вирятуванням своїх товаришів ударили по нашій психіці так сильно, що ми й ротів не розлявали, на якийсь час оніміли. Той епізод ніби прогарчав над самим вухом, що всякий спротив з нашого боку безцільний.

ЗАЛІЗНИЧНИКИ

Жара незносна, дарма що сонце вже котилося по стежці до свого сховку. Куди не глянь над степом — густі хмари пилюки клубочились як тяжкий дим від сирого мотлоху. По всіх шляхах і дорогах з виряченими очима сунула паніка.

За один день наш полк розтікся, зникнув взагалі як бойова частина. В повному складі, разом з допоміжними службами, в ньому на початках налічувалося понад 30 вантажних машин. Тепер лише три машини — рота капітана Сазонова — ховалася на узбіччях. Німецька авіація, тероризуючи наземні війська протягом довжелезного дня, розпилила не одну формaciю. Після прориву біля Глибокої кілька машин застригли “по живіт” в баюрах у балках і довелося їх запищити. Зоднієї з них наш шофер зняв радіатор і замінив ним наш, ушкоджений, так що тепер, принаймні, не доводилося ставати що-п'ять кілометрів та доливати воду. А далі, на численних заторах та під повітряними атаками полк розлізся хто куди.

Тепер ми були в дорозі до селища, назву якого я забув, розташованого недалеко від Кам'янська. З того селища походив боєць з нашої роти, Степан Карнаух. Він упросив Сазонова заїхати до його батьків, бо ж ідемо буквально мимо, і хто зна чи доведеться йому ще копись з ними зустрітися. І Сазонов зжалився, погодився.

Селище було невелике, скоріше шахтарський рудник, що причепився на крутенькому схилі. Коли три машини зупинилися біля будинку Карнауха, з хвіртки вийшла дівчинка років дванадцяти, та за нею жінка, ще моложава з обличчя, але з сивими пасмами у волоссі. Дивилися вони на нас радше заскочено, зачудовано, поки з кузова на землю не стрибнув іхній Степан. Боже, яка проймаюча сцена! Жінка вхопила сина в свої цупкі обійми і щасливими спльозами кропила його запилену сорочку, а дівчинка, його сестра, радісно підтанцювувала, вчепившись обома руками

в його солдатський пояс. Нас всіх ця зустріч так пройняла, що ми застигли як обезчулені.

Поприбігали сусіди, властиво сусідки, бо чоловіків, включно з Степановим батьком, не було, всіх мобілізували до армії. Десь там на півночі й заході глухо клекотіло, але тут, в мирному руднику, серед сонних від спеки акацій на вулиці та рясних садків ми зуміли ментально відключитися від фронтових тривог. Насамперед умислися, поголилися, відсвіжилися. Роздарували жінкам і дітям припасений цукор та іншу поживність і вони охоче погодилися спекти нам хліба, хай і прісного, з нашої муки, бо всяких продуктів у нас було досить, а хліба — ні крихти.

Деякі бійці, прославвиши шинелі під акаціями, спали мертвіцьким сном, бо ж дві ночі підряд ми не ступювали очей. А інші бадьорилися, жартували з жінками, або прали переїдені потом сорочки, чекаючи на свіжий хліб.

Стручко і я лежали на шинелях поруч машини, упираючись ліктами в ґрунт, та ліниво перебалакувалися. Вулиця була рівна, від нашого пункту проглядалася наскрізь як цівка рушниці. Біля деяких будинків теж стояли військові авта або вози, мабуть зупинилися на ночівлю. Мимо нас по вулиці проходили в справах чи просто так, а потім поверталися назад рядові й офіцери з інших частин. Приходили й змучені цивільні, одні з валіzkами в руках, а інші — з торбами на плечах. Але назагал ніякої метушні не помічалося, в селищі царював спокій, підсилюваний тихою погодою в надвечір'я.

На вулиці показалися двоє залізничників. Їхня примітність була особливою, бо чомусь обое вони були зодягнуті в новісінні темно-сині залізничні однострої. Металеві гудзики на їхніх піджаках вловлювали останки сонця і віддавали блиском. В петлицях — залізничні емблеми, здається два скрещених молотки. Зірки на новеньких кашкетах, нові, припалі пилом, черевики — просто як на параді.

— Ці двоє нарядилися як на празник, — недбало кинув Стручко. — В отаку нерозберіху в новій одежі! І чому вони тут? Тут, кажеся, й станції близько нема...

Один з залізничників ніс в руці валізу середньої величини, а на кисті іншої тримав залізничну шинелью, яка звисала двома кінцями вниз, як перекинутий через шворку шалик. Другий з них ніс лише шинелью таким самим робом, тільки звисала вона з його обох зчеплених на животі рук, прикриваючи їх і штані до колін. З вигляду було ім літ по 25-30.

Проходячи повз нас, вони якось сміливо, якщо не нахабно, втопирили свій зір в наше розташування, немов би пильно рахуючи всіх до одного та засікаючи в пам'яті все наше майно.

Цивільні розязви, не інакше, подумав я. Війні вже більше року, а вони ніяк не звикнуться з присутністю солдатської маси, розязвляють роти, ніби тут цирк. Але швидко ми про них забули. Попалися вони на очі вдруге, коли дещо перегодя, з тією самою ношою обое залізничники поверталися назад, туди, звідки недавно йшли. І цього разу затримали на нашему постій свої вивчаючі погляди.

Сонце сідало. Жінки спекли хліб і ми присіли до розкішної вечері. На вулиці, поодалік від Карнаухового будинку, стирчав із землі водогінний кран, з якого мешканці відрами брали воду. Водогін ще працював нормально, вода з нього била трансбоєм, коли натискав ручку. Удвох із Стручком ми пішли до крану мити ідунки. На противлежному боці, з три будинки вправо від крану, на дерев'яній лаві біля паркану сиділи ті ж самі залізничники.

— Ходімо до них, побалакаємо, спитаємо, звідки вони та чого блукають, — запропонував Стручко.

Помітивши наше наближення, незнайомці холоднувато спостерігали нас і, не зглядаючись, про щось нараджувалися впівголоса. Що мене особливо тоді здивувало, то це їхні пози. Їхні шинелі і далі були згорнуті наперевіс довкола їхніх зчеплених рук на животі, яких з-поза полі шинелів не було видно.

— Драстуйте, люди добri, — привітався тоном Стручко.

— Добрий вечір, — з легким усміхом відповів один, а інший лише кивнув головою.

— Звідки путішествуєте і якого щастя шукаєте? — тим самим теплим тоном шукав довір'я старший сержант.

Відповідали вони по черзі українською мовою. Родом з Дунаївців, близько старого кордону з Польщею. Працювали на залізниці кондукторами, минулого літа евакуювалися, осіли в Родаковій біля Ворошиловграду, а тепер ось німець знову сполохнув з насиженою місця. Та ба, відстали вони від свого ешельону, почівлі шукають...

Звучало ніби переконливо. Але... Їхня мова й вимова була дивнувата, не схожа "на нашу" українську мову. Їхня мова нагадувала мені розмовну манеру Богдана й Мирослава, двох галичан, з якими я більше познайомився в свої студентські дні в Миколаєві. Це дивне "відхилення" помітив і Стручко, але нічим не прозрадив своєї кмітливості.

— А ви звідки родом з України? Давно воюєте? — охочіше запитав один з запізничників.

Вони сиділи, а ми стояли проти них здушуючи хвилювання, і розказували про місця свого походження.

— А що це за частина, в якій ви служите, і чому вас так мало?

Стручко коротко розказав про ранішній прорив, а решту питання "зам'яв", перейшовши на опис пригоди з німецьким літаком. Хвилювання зростало, вже й говорити було тяжко. Найбільше нас турбувало те, що руки обох гостей були весь час сковані під шинелями, і ні той, ні другий ні одного разу не показав нам в розмовному жесті чи інстинктивно своїх долонь. А у нас ніякої зброї, лише ідунки з чистою, холодною водою.

— А напитися не желаєте? — Стручко виставив до них ідунку.

— Дякуємо, недавно пили...

— Ну то щасливого вам путі, товариші желізнодорожники, а нам врем'я повертатися, — розпрощався Стручко і ми рушили геть.

— І вам всього найліпшого! — почулося навздогін.

Слово "найліпший" ще більше підсилило мою підозру, бо хоч воно нам і зрозуміле, але серед нас чомусь монопольним було "найкращий" — "Всього вам найкращого".

Віддалившись кроків на двадцять, Стручко, не повертаючи до мене голови, ледь чутно цідив:

— Не оглядайся, дивись прямо, ступай легко й вільно, не показуй волнення...

А коли минули кран, він голосніше сказав:

— Даю голову на відруб, що шпіони. У них під шинелями або пістолі, або гранати. З Дунаївців! З тих самих місць походять Штах і Кусь — чи так вони говорять, як оці желіznодорожники? Завіряю тебе, що ці двоє з западної України, западняки. То навіщо брешуть, що з Дунаївців? Я чував, що западняки за одно з фашистом...

— То що ж тепер робити? — не без ляку спитав я.

— Нічого. І нікому з наших нічого не кажи. Ми б могли їх скупити, бо ж нас скільки, а їх лише двоє. Але опісля їх треба здати в якусь командантуру, військовій владі, а там і про нас довідаються та ще дочеплять до якоїсь пропащої часті. У нас, брате, теж положеніє теляче. Полк потіряли, ідемо не знати куди, самовольно заїхали до Карнауха вроді як на свайбу... Поняв?

— Розумію...

Аж як сягнули будинку Карнауха, то оглянулися назад.

Залізничників на лаві не було. Зникли. Темінь налягала жваво, вже й зірки замерехтили. Хтось спітав, що ми довідалися від залізничників.

— Та узнали, що вони евакуйовані, відбилися від своїх, так як і ми, — кинув недбало Стручко, і більше тією парою ніхто не цікавився.

Стугоніння на півночі наростало, десь не дуже далеко в небі спалахували німецькі світляні ракети. Сазонов розпорядився, що негайно знімаємося й рушаємо геть. Голосила Карнаухова мати, не випускала його із своїх обіймів, схлипували жінки, а ми завидували щасливцю, якому отак здоровово повезло: хоч всього кілька годин, але побував у власній хаті!

Наступного дня, пізнім вечором, на одній із стоянок перепочинків Степан Карнаух зник. Нетреба було великої голови, щоб здогадатися, якою стежкою він помандрував від нас...

СТАНИЦЯ БАГАЄВСЬКА

Доля, доля вояцька... Вередлива, примхлива, химерна. Що ось тепер я пишу оці нариси, що мені назбиралося вже понад 60, що я знайшов супутницю життя і виростив дітей, що більш-менш влаштувався незгірше, хай і на чужині — все це було передрішене примхою. Долі ще тоді, отого пекельно-закуреного літа 1942 року, коли ми опинилися на землях колишнього Великого Донського.

А могло ж все обернутися інакше, і зовсім легко. Під безнастаними бомбуваннями і в блуканнях подалі від головних доріг наш полк, як я вже сказав, розпорошився, розпилився. Коли ми знову вийшли на Дінець, вкупі трималася лише одна наша рота, а це всього три машини.

Біля міста Кам'янська, яке стоїть на Дінці, сходяться дороги з усіх сторін — із заходу, півночі, сходу й півдня. Із заходу й півночі котилася паніка, по всіх шляхах втікала здезорганізована вояччина, ні послуху, ні порядку. Біля Кам'янська всі ці річища зливалися, а потім розтікалися на два потоки — один з них, за вибором чи по інерції, котився на схід до Морозовська і далі до Сталінграду; а другий — на південь, до Новочеркаська, а далі на Ростов.

Заверни ми тоді на схід, то напевно скінчили б свою одисею в Сталінграді, де, більш усього, нас і приняла б сира земля, бо з усіх тих, що відходили в тому керунку того жаркого літа, в живих залишилися одиниці, один з тисячі, а може й того менше. Всіх іх витопочив вікопомний чотиримісячний поєдинок на Волзі. Опинились би ми тоді в тому потоці, то автор цих рядків давно б уже стлів в одній із багатьох братніх могил сталінградського пляцдарму.

Що саме змусило капітана Сазонова вдаритись на південь — інстинкт, принади субтропічних широт чи просто звичка рухатися в тому самому напрямі по інерції, бо ж ми відходили з Міллеровського району, з півночі — ніхто ніколи не дізнається. Більш усього, що він вирішив не змінювати курсу і без особливих

вагань включився в менший південний потік, у висліді чого три наших "ЗИСи" знову переїхали Дінець, але цього разу на західній берег. Мабуть через те і був цей потік менше численний, бо тут треба було переїжджати не на східній, а на західній берег, що зваживши на виміри паніки, психологічно не було так легко зробити.

Ховаючись від літаків вдень і натискаючи на педалі вночі, ми проскочили повз Гуково, Сулін та інші міста і наблизилися до колишньої донської столиці, Новочеркаська, з якого у всі сторони на всіх видах транспорту втікали солдати й цивільні. В місто осьось мали вступити німці. А невдовзі настигла вістка, що Ростов впав попереднього дня.

Обігнувши Новочеркаськ з півдня, ми вплилися в масу, що без ніякого порядку, без будь-яких ознак до самоорганізації сунула на Дон, до переправи напроти станиці Багаєвської. Вбрід переїхали річку Аксай, притоку Дону, і зупинилися на величезному козацькому хуторі, де в межах кожної садиби кучерявились величезні сади. Далі на схід дороги не було, всі підступи до Дону були загромаджені військами, евакуйованими людьми і хмарами всякої скотини.

Наша рота притулилася в саду, за яким наглядав старий, сивий сухорлявий козак. Він мотузком відчахнув половину саду і гостинно припрошуав запилених, загорьованих солдатів "кушать" вишні до схочу на одній половині і не займати іншої. І розрахував він мудро. Всі ми були вдячні за його гостинність і шанували, та ще й як ревно, його намір зберегти хоч половину врожаю для своєї родини.

Говірливий, сміливий козак. Його очі сяяли радістю, що німці вже в Новочеркаську, і не завтра, то після завтра прийдуть сюди. Він свято вірив, і не ховався з цим, що з їхнім прибуттям на Дону відновиться козацька вольниця. Він завжди був оточений юрбою солдатів, серед яких виднілися й командири, які з завмерлим диханням слухали його цікаві розповіді про минувшину.

Донські козаки — це суміш російської, української й калмицької крові. Расово вони помітно вирізняються з-поміж слов'янських груп. Тріщечки смугліві, переважно чорноволосі, кремезні, вони випромінюють із своїх облич і очей якусь таку дикувату залихващість і одчайдушність. Так як одесити, які не визнають себе ні росіянами, ні українцями, ні євреями, а просто одеситами, так і жителі Дону, скільки радянська влада не намагалася знівелювати їхню уявну чи справжню етнічність,

визнають лише одне означення — донський козак. Спитайте його в поїзді, в інституті, у в'зниці хто він за національністю чи звідки він, і уроженець Дону без надуми відповість: донецький козак.

Чи ця окремішність має якусь історичну основу — це залишимо знавцям. За моїми власними короткотривалими спостереженнями, донецькі козаки не тільки миспільть себе в Росії, а й не перестали вірити, що вони належать до її найкращих виявів. Їхні предки осіли на Дону, як і запорожці на Дніпрі, втікаючи від кріпаччини. Завзято й довго вони боронили здобуті вольниці від царських зазіхань. Нераз вони стрясали основами російської держави, стаючи на прю з Москвою чи Петербургом. Болотников, Разін, Пугачов — всі вони сини Дону.

Та якою славною не була та минувшина, Велике Військо Донське таки стало окраїнною землею Росії, але це не завадило йому зберегти попередню злютованість та вибороти казкові привілеї й самоуправу. Царі погодилися з вимогами козаків взамін за їхню лояльність і обов'язкову участь в евентуальних війнах.

Сивий сухорлявий козак з любов'ю й пієтизмом розказував нам як він хлопчаком мусів сікти воду в Доні до тих пір, поки шабля не занурювалася з розмаху в поверхню без єдиної бризки. Щойно після цього йому і його ровесникам дозволили рубати шаблею лозу, уже верхи на дончаку, на коні особливої донської породи, сильної, виносливої і швидкої.

Козаки були звільнені від усіх податків, а маєтності вони мали велики, всі жили заможно, бо земля на Дону ще краща, ніж на Україні. Козацький статус став спадковим, новіші пришельці не мали права ані на земельні наділи, ані на впис в козацький реєстр, який зобов'язував кожного придатного до служби козака вийти у військовий час на збір з власним конем, сідлом, шаблею, рушницею й одностроєм. У військовий час козаки з тієї самої станиці служили в тій самій сотні, полку, дивізії, а з закінченням військових дій всі разом поверталися додому до хліборобства. Лише невеликі козацькі з'єднання за ротацією несли службу і в мирний час, переважно у великих містах для втримання порядку.

І ось цей сивий, сухий дідок не тільки мріяв і сподівався, що німці відновлять недавню минувшину, а й відкрито радив нам не класти голів на Дону, а переодягатися в цивільне і завертати назад до своїх хат, до жінок, до матерів. І ніхто його не осмикнув, ніхто не насварив, не арештував за антирадянську агітацію. Становище було таке плинне, неясне й тривоже, що ми вже й сміливого діда побоювалися.

Потік відступаючих ставав рідшим, а потім зупинився зовсім. Десь там із сторони Новочеркаська весь час стугоніло, випадкові стрільни почали залітати і в хутір. Сад відразу опустів, зник сивий козак. Вулиці теж порожні, де-не-де з хвіртки покажеться жіноча голова, лякливо гляне сюди-туди і миттю зникне.

Збиваючи куряву, у вулицю евігнається мотоцикл з коляскою, але лише з одним військовиком на сіdlі. Ним виявився давно не голений, вкритий пилуючою лейтенант, на боці якого тепліпався пляншет. Зупинився, притишив мотор і крикнув:

— Всю техніку до Дону! Всі машини до переправи!

Ми несемось крізь спорожнілій хутір, тягнучи за собою хвіст куряви, і незабаром в'їджаємо в бідненьку придонську поросль — деревця, кущі, чагарники, серед яких поодиниці й юрбами блукають пригнічені, розгублені, безпритульні бійці. Безкінечна колона возів, запряжених притомленими, якимись байдужими кіньми, застигла обабіч дороги мертвою стрічкою. Пилюка з-під коліс наших машин обдає їх як густою каламуттю і на якийсь час вози зникають з поля зору. Нарешті наздоганяємо останню машину автоколони, голова якої вже десь там далеко спереду в'їдждає на переправу. Невдовзі інші "ЗИСи", "газики" і навіть американські "Студбекери" та "Форди" витягаються в довгий хвіст ззаду нас.

Колона рухається дуже повільно. Більше стоїмо, ніж ідемо. В небі повзуть німецькі літаки рівненським строєм, летять, до Дону. Враз озиваються зенітки і все небо зацвітає білими цятками розривів. Протилетунська канонада зливається в стукіт велетенської не змащеної швейної машини — ту-ту-ту-ту... А трохи перегода від бомбардувального катування починає стогнати ріка й земля. Все довкруги двигтить як під землетрусом, а колона поволі рухається вперед. Нас осилює нервове трептіння, немов би ми посувалися до місця страти. Літаки, зенітки, ревище людей і скотини — все це сплітається в передпотопне безумство, в гімн неперевершенній людській глупоті, в присвяту егоїзму, обмеженності й дитячій писі людини.

Нарешті схоплюємо зором берег Дону, захряснений танками, возами, машинами, людьми, зенітками, вівцями, побитими кіньми. Переправою служить широкий pontонний міст, який помітно коливається. І не дай Боже комусь на ньому застряти — поламалося колесо, заглох мотор чи провалився крізь дошки кінь. Таких відразу ж звалиють в ріку, щоб не допустити до

затору. Люди стрибають з приречених машин і возів, і бігом, бігом на той бік. А машини й вози з усім добром, будь там навіть золото, шубовськають в ріку.

Якщо в час повітряного налету міст дістає пряме попадання чи інше ушкодження, весь рух зупиняється і сапери, без сорочок, всі мокрі чи то від поту чи водяних бризок, латають діри з посвятою. Деколи рух припиняється надовше, на півдня. В своїй нижчій течії Дон досить широкий, але пловець середнього хисту таки може подолати його вплав. Багато бійців і цивільних так і роблять по обох боках переправи. Майструють з гилля невеличкі плоти, вмощують на них одежду й зброю і голяка пливають на протилежний берег. Так само переганяють табуни коней, корів, волів. Лише хмарна овець безнадійно блее в чагарниках і на березі.

Вздовж берега купки попелу від ватр, а біля них недогризені кістки — видно смажили зарізаних овець, та й зараз димлять вогнища, над якими, простромлені жердинами, потріскують овечі туши. Апетитний запах стелиться вздовж берега.

Спереду нас в черзі до мосту з двадцять машин, але все стоїть. Цього разу затримка довша. До берега підкотилися годині о п'ятій вечора, а зараз вже темно. Сапери і в темніні ремонтують ушкоджену секцію. Ми вештаємося вздовж колони, знайомимося з бійцями з інших частин, вислуховуємо їхні пригоди, розказуємо про наші.

Вночі до мене підходить Штах, просить на перекур і товариську балачку в порослу смугу. Лягаємо під кущем, прикурюємо.

— Сержант, — майже шептом починає він. — На добре чи на зло, але вирішив довіритися тобі. Мене й Куся завтра вранці не шукай, нас не буде. Залишаємося тут, а потім — додому. Зрозумій і не осуди. А якщо хочеш, візьмемо й тебе. На хуторі ми домовилися з однією козацькою родиною — вони дадуть нам цивільну одежду взамін за наші однострої...

Хоч мені й приємно, що деякі бійці вбачають в мені людину, але я заскочений, приголомшений. Як-не-як, а тут зумисна, свідома дезерція, в яку й мене посвячують. Чесно кажучи, я б чувся багато краще, якщо б взяли й "змилися" без ніяких сповідей.

— Навіщо ти мені признаєшся? — сичу я обуреним, гнівним тоном. — А якщо вас спіймають і припрутуть до стіни? Там напевно заспіваєш і про оцю нашу розмову. Краще б ти мені не говорив про це, Миколо. Вашого наміру я не схвалюю, але не бійся, до Сазонова не побіжу. Надумали, то йдіть, справа ваша. Дам вам

одну пораду: пересидьте десь кілька тижнів, поки відросте волосся. І поки не дістанетесь далеко вглиб, тримайтесь безлюдних стежок, бо інакше зачупають німці і опинитесь в таборі полонених, а там поголовний мор...

— А звідки ти знаєш? — в його голосі вчувається недовір'я.

— Це довга історія, але я знаю. Хочеш вір, а хочеш як хочеш...

Повірив він мені чи ні, але на берег ми вийшли, уже попрощавшись. На світанні, коли колона рушила знову, ні Штаха, ні Куся, ні іхніх речей в авті не було. Зникли також Єремеєв і Трухнов з іншого авта та старший сержант Юхнюк — з третього. Сазонов лише освідчився, скільки нас залишилося в машинах і навіть не допитався кого саме бракує. Лише Стручко ніби про себе сказав:

— Не вони перші, не вони й останні...

А ми, похнюпивши голови, мовчали. Нарешті авто в'їхало на понтонний міст. Над Доном висіли пірвані клуби туману, сонце ще не пробилося з висот. Міст коливався, з-під настилу деколи вихлюпувала вода, щось постійно скрипіло й лящало, було боязко, і ми, як дикиуни, впиналися в борти нігтями. Нарешті передні колеса зачепилися за твердий ґрунт і холодна порожнеча в грудях почала зникати, знову з'явилось наполохане, але тепле биття серця. Станиця Багаєвська, крізь яку ми Їхали в поспіху, поквапно, ще тліла від вчорашніх бомбардувань. Багато добротних, великих козацьких хат, які тут називають "куренями", зіяли повибиваними вікнами й пробоїнами в стінах. З багатьох будинків позсувалася черепиця, вулиці були здовбані воронками. Куди подівалися люди? Ніде ні живої душі!

Ніхто в Багаєвській не затримувався, всі поспішали, намагалися від'їхати від Дону якнайдалі, бо катування цієї ріки ще не скінчилося. Оглядаючись, ми бачили як літаки один за другим падали в піке серед рівномірного тукотіння зеніток.

На шаленій швидкості наші машини мчали на південь.

КІНЕЦЬ ЕКСКУРСІЇ

І покотились ми, покотились як розігнане колесо з вигірка. Наша рота втікала зигзагом — то на південь, то на схід, тоді знову на південь. Ніякого фронту не існувало. Німці гнали поперед себе мішанину військ, більшість яких розгубила все: зброю, командирів і дисципліну. Це вже не було військо, а занархізована маса, яка тільки й дбала про те, щоб втекти подалі від ворога, заїхати в якийсь склад, самовільно набрали товарів і харчу, а потім далі на схід.

Властиво, не було ні фронту, ні запілля. Скільки ми не їхали, в які села й містечка не заїжджали, ніякої влади ніде не застали. Ні комендантур, ні сільрад, ні партійних комітетів — все зникло, щезло, випарувалось. Безвладдя. Люди розбивали колгоспні комори, державні склади, якщо їх не встигли спалити, крамниці і розбириали все до нитки. Якщо колгоспну скотину не встигли евакуювати, її ділили між собою селяни.

Відчуття було таке, що не за горою — кінець. Навоювалися. Шо де робилося — ніхто нічого не здав, в ті дні не бачив я ані свіжих газет, ані не чув якихось радіовісток. Та й що могли вдіяти газети, коли власними очима бачив, що довкола все валилося.

Для нас, солдатів, війна раптово перетворилася в екскурсію. Женемо з усіх сил на схід, до Каспійського моря. Але насамперед загостили на Кубанські землі. А земля кубанська — це направду ріки молока й меду. Навіть під радянською владою на ній збереглося багато з копищних розкошів: впорядковані станиці, доглянуті садиби з безліччю хлівів, скотини й птиці й обов'язковими садами, де дозрівали персики, цитрини й останніми соками наливалися яблука. А для бійців-українців ще й мила несподіванка — люди там, особливо в станицях, розмовляли чудовою українською мовою. Лунали українські пісні й мелодії, молодиці наряджалися в чудові строї, які на той час на Україні міг хіба побачити на сцені. Край, колись заселений запорізькими козаками, зберіг прадавні звичаї й ритуали багато

краще, ніж корінні українські землі. Українська мова тут була чистішою, ніж навіть в Полтаві.

Військо Кубанське, так як і Донське, теж втішалося пільгами за царських часів і теж жило під самоуправою. Як і для донців, для кубанців кінь був найвірнішим товаришем. Але в додачу, кубанці утримували кілька піших полків, так званих пластунських, які уміли підкрадатися повзма прямо до ворожих становищ. Всі кубанські полки, кавалерійські й піші, теж вважалися елітарними частинами.

Правда, від давнього запорозького строю — жупанів і шароварів — у них майже нічого не лишилося. На їхній одежі уже сильно позначився вплив сусідніх горців, в яких вони пожичили широкі смужкові шапки-кубанки ("одна вівця на шапку", як з підсміхом інформували нас старі козаки), черкески і верхові бурки, що вкривали не тільки плечі верхівця, а й тулуб всього коня аж до хвоста. В багатьох хатах на стінах висіли намальовані портрети предків, перших поселенців, так як вони виглядали в ті часи: широкі вуса коромислом, оселедець, бандура чи кобза на колінах і люлька в устах.

Кубанські жінки охоче пекли для нас хліб з припасеного нами борошна, варили смачні страви з овечого м'яса, бо овець в степу було повно — хмара евакуйованих і покинутих тварин блукали без ніякого догляду. Бери, ріж, насолоджуйся. Мабуть ніколи раніше ми так добре не їли й не пили. Щодня свіже м'ясо, хліб з маслом, молоко, солодощі, прихопили ми на складах і кілька скринь горілки та вин. Як начівля в станиці, так і банкет. Гриміла музика, хвацько витанцювали "гопака" бідові кубанські жінки. Підпивши, Стручко ставав на стілець і об'являв веселому товариству:

— У нас січас нова тактика. Щоб не попасті в окруженіє, ми должни бігти так, щоб не дать немцю можливості нас наздогнати!...

Регіт, оплески. Серед кубанців прихильність до німців була ще більш показнішою, ніж на Дону.

— Куди вас, хлопці, несе? Моря Каспійського не бачили? Залишайтесь тут, дивіться скільки тут дівчат-красунь, заживемо по людськи!

Доводилося замислюватися. Виглядало, що війна ось-ось скінчиться. Німець, мабуть, стане на Каспійському морі, на Волзі, а може й на Уралі, і скаже: до цієї лінії все, що ми захопили, наше, а ви там промишляйте в тайзі, влаштовуйтесь як можете. То ж чи не

краще залишитися тут, повернутися додому і, принаймні, страждати чи розкошувати в своїх рідних сторонах, а не десь за Волгою?

Пару разів я був на грани рішального кроку, але кожного разу на пам'ять наверталася минула осінь і короткотривалий полон, і нога, вже піднита, щоб переступити рубікон, опускалася на попереднє місце.

Відступ продовжувався. Не війна, а "малина". Єдиною неприємністю були налети німецької авіації. Від ворожих літаків просто не було рятунку. Вже й на бічних дорогах не було від них сховку. Але, як кажуть, Бог милував.

Наступив вересень. Із сходу війнуло першими холодами. Тепер капітан Сазонов дбав лише про одно: прибути на евентуальний переформувальний пункт разом із своїми людьми, машинами й зброєю. Уже це одне не тільки б реабілітувало його в очах властей, а й піднімало б на кілька голів вищетих командирів, які чимчикували на схід без нічого, розгубивши техніку, людей і зброю. Тим ще й відповідати доведеться, не одному — власною головою. Взагалі ж, при загальній паніці рядовому солдату найкраще, бо одинокого втікача можна розстріляти на пострах іншим. Коли ж втікає армія чи група армій, то стріляти всіх підряд не будуть. В таких випадках найгірше командирам, а особливо генералам, тоді вся відповідальність падає на них.

Почали ми очунюватися аж за Ставрополем. Не знати у висліді чого, але в дальших населених пунктах місцева влада стала помітнішою, діяли комендантюри, частіше стали на очі попадатися енкаведівські війська, які, проте, не чіпали здеморалізовану вояччину, пропускали далі на схід. Згодом на дорогах ми почали зустрічати свіжі частини — піхота, артилерія, цілі колони "катюш" організованим маршем поспішали назустріч ворогові. Ясно, нашій приемній "експурсії" невдовзі мав прийти кінець.

Недалеко від Крячовки чи Грачовки комендантські війська й особливі відділи вправно й ефективно розсортовували рештки розпилених формаций: піхота на цю дорогу, артилерія — он туди, міномети в цей керунок, кулеметні частини — ось тут. На вказаному місті ми залишили машини і всю зброю, дозволено було взяти з собою лише персональні торби чи наплечники. Там ми розпорощалися з Сазоновим, якого, як і всіх інших офіцерів, скеровували на командирський збірний пункт. А політрука з нами не було. Після Глибокої він пересів в машину іншої роти, щоб пару

годин побалакати із своїм другом чи земляком, та й "пропав", коли полк пішов в розтіч.

Капітан Сазонов виявився надзвичайно порядним командиром. Бійців направду жалів, захищав їх як міг. Пару разів, коли нас ледве не зацупили для скоропоспішних оборонних заходів, щоб стримати ворога, він бився за нас як чайка за чаєнят, репетуючи, що ми належимо до окремої формaciї та що всі бійці й сержанти під його командою "є спеціалісти високої марки", розкидатися якими було б злочином. І домігся свого, тим рятуючи нас і себе самого.

Всякими видами транспорту й пішки під кінець жовтня ми прибули в Астрахань в середині жовтня. Там формувалися нові дивізії для Південного фронту і там ми дістали призначення до нових частин.

На наших широтах фронт устабілізувався в Калмицькому степу, деся кілометрів сто від Астрахані. Війні минало півтора року від дня її "народження", а моїй військовій службі й блуканням — 15 місяців. Виглядало, що з незрозумілих міркувань фортуна взяла мене під свій охоронний перст, бо з тих, що почали війну разом зі мною, в живих і здорових на ту пору залишалося не так і багато.

Упали сніги. Вдруге підряд зима вдалася несамовито холодною.

ДРУГА ЗИМА

В дорозі до Астрахані не один я дивувався, що так легко вдалося спекатися неприємностей за брак стійкості супроти ворога протягом літа. Замість того, щоб зупинити нас і з місця погнати назад проти наїзників, що педве не щодня практикувалося в 1941 році, з нами немов би панькалися. До нашої свідомості не доходило, що ця м'якість витікала з тверезішої, розумнішої настави радянського командування. Вояк, заражений бацилею паніки й деморалізації, безвартісний. Заверни його назад, то при перших труднощах він задрижить, і або ж піддастися в полон, або знову пуститься навтьоки, при тому заражуючи панікерством інші, свіжіші частини. Тому найдоцільніше цю духово підулальну масу стягнути в запілля і розпорошити поміж новоформованими з'єднаннями, де вони, позбувшись шоку і заспокоївшись в новому оточенні, знову стануть не тільки повноцінними солдатами, а й, беручи до уваги їхню попередню виучку й фронтовий досвід, міцнішим кістяком нових формаций.

В Астрахані, й далі за Волгою, організовувались нові полки й дивізії. Серед маси мобілізованих величезну більшість становили молоденькі, просто жовтороті хлопці з приуральських областей та з Середньої Азії. Такі ж вони юні — багато ще й голитися не починали.

Астрахань тріщала від перенаселення. До місцевих жителів приєдналися тисячі й тисячі евакуйованих з втрачених територій, мобілізовані рекруті, а тепер ще й персонал безлічі прифронтових служб, бо ж силою обставин місто обернулося в своєрідний центр близького запілля.

Фортuna й тут проявила милосердя до мене — я опинився в мінометній школі, де нашвидку готували сержантів для командування мінометними відділами в частинах Південного фронту. Два-три тижні теоретичних і практичних навчань — і сотні ефрейторів, моподих сержантів та сержантів вилітали з школи у визначені для них частини. Викладачами в школі були

кілька лейтенантів і капітанів, а пара десятків кадрових сержантів, включно зі мною, відповідали за прозаїчніші речі: як монтувати міномет, як копати окоп, як підносити міни в час бойових операцій на відкритому терені.

Це було мое друге прибуття на Волгу, де й цього разу мене привітала неймовірно лютя зима. Холодно, а щонайгірше — голодно. Кожного дня ріденька зупа з якихось неозначених круп, заправлена гірчицю олією, від якої у мене не минала згада. А хліб — денний приділ виносив 400 грамів — лише називався хлібом, а в дійності був дивним, глейкуватим місивом, з якого хіба скульптури ліпити. Та який він там не був би але й того обмаль.

З Істива на ринку можна було прикупити сухої риби, щось на подобу тарані, але за що? Щоб щось купити, наперед треба було щось продати, бо за військову платню, яка нараховувалася у вартості до-воєнних рублів, а які тепер інфляція знецінила до зера, можна було хіба до кіна сходити раз в місяць. Моя місячна сержантська платня не сягала й двадцяти рублів. Всякий зайвий лах, що зберігся у рекрутів з дому, а у нас з літа, ми давно "загнали" на міських товкучках, продавати було нічого.

Вояки виглядали як скелети, голод катував їхні мізки й шлунки. У військовий котел ніколи не попадали ні м'ясо, ні капуста, ні картопля, ні морква, ні інша городина. Вічно та сама зупа-баланда та гливкій хліб, та ще грудочка цукру. А про масло, молоко, соняшникову олію — коли вони з'являлися в сні, то й тому був радий.

Затужив я тієї зими за Україною. Не з якихось високих почуттів, а виключно від насідаючого й тортуруючого голоду. Нераз пригадував, що навіть в найтяжчі часи у нас вдома все ж водилися і справжній хліб, і куряче яйце, і свіже масло бувало, а городина завжди була, влітку свіжа, а взимку солена. Як мені тоді хотілося знову повернутися на рідну землю, де, я був певний, хоч поїсти по людському можна.

А цивільний люд страждав ще гірше, особливо діти. З одягою в країні і перед війною не було ахти, а тепер, в другу воєнну зиму, люди обносилися до краю. Захряснені вулиці виглядали як збір безпритульних з усього світу, зодягнущих в найбільш чудернацьке лахміття. Чого лише в ті часи на людській подобі не угледів! Середньоазійські смугасті халати, пошиті для жарі, а ношені в найлютіші морози; спідниці з мішків і брезенту; взуття з автомобільних шин; речі з театральної бутафорії й реквізиту — екзотичні капелюхи, мушкетерські чоботи,

старосвітські камізельки. І всі голодні, виснажені, вичавлені, бо на фабриках і заводах працювати доводилося по дванадцять годин, або й довше.

Це — в місті. А що робилося в сільських місцевостях? На стрільбища ми виїжджали далеко за місто, в чисте поле, що прилягало до замерзлої Волги. В теорії кожний курсант мав вистрілити з міномета не менше трьох мін, щоб навчитися пристрілюватися та "накривати" ціль. Але де наберешся мін, коли їх і на фронті вічна нестача? То ж на практичних навчаннях вдавалися до "гуртового пристрілу". П'ятеро, а часом і десятеро кандидатів в сержанти отримували три міни, діставали ціль, а тоді народжувалися між собою щодо відстані, ранжуру й орієнтиру. Що вимагалося, то це щоб курсант перевірив себе, вичув хоч раз інтуїтивно відстань до цілі. Якщо він наставляв принцип на півтора кілометра, а міна падала на півдорозі між мінометом і ціллю, цей практичний досвід давав йому багато більше користі, ніж цілі потоки теорії, бо тут він раз на все засікав мізком, що відстань в 1500 метрів вдвічі коротша від його звичливих припущень.

Практика відбувалася недалеко від невеличкого сільця, в яке ми вчашали погрітися, і де нас радо вітали. Ще б! Такої біди, такої мізерії як в тих приволзьких хатах-ізбах я ніде й ніколи не бачив ні раніше, ні опісля. В хатах ні меблів, ні оздоблень чи декорацій на стінах, ні посуди, ні ліжок, анічогісінько. Давно не білені, пошкрябані стіни, позатикані соломою вибиті шиби у вікнах, зліплени з нетесаних дошок столи и ослони, вздовж однієї стіни настил-полаті, прикриті стертою соломою, велика груба, а на ній осиротілий казанок, в якому варились буряки — оце і все. Маленькі дітлахи, одні абсолютно голі, а інші лише в брудних сорочках, їхні розпатлані, обдерті, худощі матері в розлізлих чоботях або й босоніж — тут аби й не хотів, то мусів в думках рецитувати знамениті рядки Некрасова:

Укажи мне такую обитель,
Где бы русский мужик не страдал...

Господині й діти зустрічали нас як святих, як визволителів. Їдучи на стрільбища, ми намагалися прихопити зайвий сухарик чи кусник цукру як гостинець для них. Особливо глибокий жаль викликали діти. Не маючи в що зобутися й одягтися, вони мусіли нидіти в тих смердючих ізбах довгі зимові місяці, бо влітку по вулиці чи до Волги можна було пробігтися й голяка, а в отакі люті морози? Ті візити в село гнітили до болю

На переформуванні в Астрахані ми знову "поєдналися" із

світом. Заглядали в газети, слухали радіо, ситуацію вияснювали політруки. На Кавказі німці загналися аж під Грозний, на середушому напрямку сягнули Сталінграду. Країна буквально стогнала під незносним тягарем війни взагалі і жахливих втрат на півдні зокрема. Але поза цим театр воєнних дій залишався статичним, а на півночі, довкола Ленінграду, навіть осягнуто деяких успіхів. Так що наші припущення про кінець війни в час літньої паніки були передчасними.

Становище на півдні залишалося скрайнє тяжким. Битва за Сталінград виповнювала всі радіовістки й газетні звідомлення. Вичувалося, що взяттям Сталінграду німці таки зломлять нам хребет. Від Астрахані до Сталінграду порівняно не так далеко і ця обставина мене особисто прилякувала, робила мене суєвірним. Рік тому я так зненавидів те місто і стільки проклинав його, що тепер боявся, коли б за ту "єресь" не довелося розплачуватися головою на його руїнах. З Астрахані до Сталінграду нас могли відправити в два рахунки, навіть пішим маршем. О, паскава Доле, кудинебудь, але не у Сталінград.

Однієї неділі пересувна кіноустановка показувала в школі фільм "Два бійця". Зміст: радянський солдат на війні. Сюжет і вся дія дуже штучні, мажорні, далекі від правди й дійности, але звучала у ньому хороша пісня, "Темная ночь", у виконанні Марка Бернеса, музику до якої написав давній харків'янин, Микита Богословський:

Как я люблю глубину твоих ласковых глаз,
Как я хочу к ним прильнуть губами!...
Темная ночь разделяет, любимая, нас
И холодная, чёрная мгла протекла между нами.

Темная ночь — чёрнота хоть глаза залепи,
Только ветер гудит в проводах, тускло звезды мерцают.
В темную ночь ты, любимая, знаю, не спиши
И у детской кроватки тайком ты слезу утираешь.

Смерть не страшна, с ней не раз мы встречались в степи,
Вот и сейчас надо мною она кружится.
Ты меня ждешь, и у детской кроватки не спиши,
И поэтому, знаю, со мной ничего не случится...

Опісля я дуже часто слухав ту пісню з патефону, журився і

чомусь дуже хотів, щоб зі мною хоч символічно, на відстані, пожурилася Ірина, бо непроглядна, чорна імла залягла поміж нами. Де Асрахань, а де Ізюм... Ні, не може бути, щоб крізь цю імлу ніколи не пробилося сонце! Я мушу витривати до часу, поки соняшні промені не попестять нас обох!

Десь в кінці листопада чи в перших днях грудня гримало з радіоголосників: війська біля Сталінграду перейшли в наступ. Кілька армійських груп обійшли місто з півночі й півдня, з'єдналися біля Дону, відтискаючи німців далі на захід, а водночас стискаючи кільце Сталінграду. А невдовзі німецькі дивізії почали відходити назад також і на Кавказі. Фронт посувався на захід, хоча Сталінград і надалі залишався в німецьких руках. А ми сидимо в Астрахані і не без ляку очікуємо, для якої операції нас бережуть? Може, для якогось близкавичного наступу весною?

Хлопці найновішого призову хоч і молоденькі, але дуже ідеалістичного складу. Більш усього через те, що молоді, недосвідчені й необрізані. В порівнянні з ними ми, ветерани, міркуємо й поводимось як стовідсоткові циніки й опортуністи. Ця зелень за все бралася з запалом, ентузіазмом, голод переносила мужньо, без нарікань і жалоб. І майже всі вони гаряче вірили в перемогу. І не тільки вірили, а й були готові кожній міті вмерти за неї в любій акції. Пройшовши крізь фронтові куполі, ми дивилися на їхню запопадливість критично і в справжність їхнього ентузіазму не вірили. Пізніше довелося корегувати нам свої оцінки.

Відсвяткували, радше скромно, прихід Нового Року, 43-го. А незабаром і мені самому сповнилося 20 років. Про свою річницю нікому не кажу, ніхто мене не вітає, не поздоровляє. Може й краще. Бо мені пише 20 років, а я чуюсь загнаний, охляплив дядько. Здається, що нічого молодечого в мені вже не зсталося. Ідеалізму нема, віри нема, мрій нема, нічого нема. Десь там в глибині душі не згасає лише жагуче бажання пережити це пекло і знову повернутися в рідні сторони з перемогою чи без неї. Лише б вернутися, почати життя заново, закласти родину з Іриною, продовжити людський рід і звільнити місце для наступних поколінів! Єдиним моїм кредом є вижити за всяку ціну.

В другій половині січня дивізія заворушилася. Прибув наказ вирушити на Дон через Калмицькі степи. А зима немов би ніяк не натішиться своєю люттю, всю дорогу кропить нас сумішшю вітру й морозу. Здається, що ця напасть продуває тіло наскрізь.

Звідкись пішла чутка, що минулого літа ці степи засвідчили кальмицьке повстання, яке утруднило і без того тяжке становище відступаючих до Волги радянських військ. Калмики позасипали всі колодязі піском, позмінювали вказівники на перехрестях доріг, організували напади на менші групи солдатів. Та найбільшої шкоди зробило зруйновання колодязів — жахливо страждали від спраги бійці, коні, довелося відмовлятися від перегрітих без води машин. Вислуховуємо історію з цікавістю, але правда це чи отакі собі теревені, один Бог знає.

На захід сунуть валки танків "Т-34", довгі черги американських вантажних машин, санні обози і безкінечні колони піхоти. Сягаємо місце, де недавно відгриміли жорстокі бої з німецькими з'єднаннями, що прямували з Кавказу на Сталінград, щоб розірвати оточувальне кільце. Степ захряснений розбитою німецькою й радянською технікою: тут і танки з перекошеними баштами або без гусениць, поторощені гармати, кулеметні стрічки, поламані колеса від возів, всяке залишачя, зледенілі туши, де-не-де замерзлі трупи німців в одній білизні, а наших побитих визирали, поховали. Дивна справедливість: німці не ховали наших, а ми не ховаємо їхніх.

Нарешті вступаємо в Зимовники, де, за чутками, монтувався п'ястук для прориву на Ростов, щоб захопити його і геть відрізати від України все німецьке угрупування на Кавказі. Всім нам кинулась у вічі дивна бездіяльність німецької авіації. "Гейнкелі", "Юнкерси", "Месери", "Штукаси" так нам в'їлися в печінки в минулому, що без них війна видалася чимось неповноцінним.

І не тільки авіації не помітно. Тієї зими німці на Донському відрізку фронту немов би зникли з обрію назавжди. Ми поспішли на захід без боїв, неспроможні наздогнати ворога. Аж не вірилося, що ситуація так докорінно змінилася. Влітку втікали ми, а тепер втікали німці. Тільки й різниці, що німці завжди наступали нам на п'яти, а ми ось не можемо їх наздогнати.

В лютому наші з'єднання перейшли Дінець, але не надовго. Ворог оговкався і став чинити сильний опір, відбив назад Харків і відкинув нас знову за Дінець. Я особисто цими невдачами не дуже журився. Для мене й інших земляків головним моментом було те, що ми знову повернулися на рідну землю. Порівняно з Волгою, тут і зима була м'якшою, привітнішою. І з поживою стало веселіше. Земля хоч і виглядала пограбованою до нитки, але і нам дещо залишилося. Нарешті після довгого часу спробували справжнього хліба, скоштували молока, насолоджувалися

смаженю картоплею. Не раз, було, дивувався: звідки воно все на тій стерзаній землі береться?

Осівши на лівому березі Дінця, ми не залишали окопів протягом наступних шести місяців. Тиха позиційна війна на нашому секторі продовжувалася майже до кінця літа.

ЗМІНИ

*Та не боїмось ми банд злотопогонних,
Ужсе не мало ми пустили їх лід лід...*

Це рядки з Сосюриної "Червоної зими". Чомусь вони глибоко врізалися в мою пам'ять після першого прочитання. Після того, якщо з книги чи фільму в мое сприймання потрапляв погон, обов'язково наверталися оті рядки.

Погони! Змалку я насмоктався отих щоденних повчань, що погони символізували царизм, експлуатацію, нерівність, мракобісся, одне слово — зло. Тож можна уявити собі як чулося мое покоління, коли взимку 1943 року Сталін впровадив погони як обов'язковий штрих однострою Червоної Армії. Якщо з якихось там вищих міркувань на це зайшла потреба, то хоча б новий профіль придумали. А то взяли й воскресили старі царські погони! Вигляд і крій точнісінько як за царських часів.

Старші бійці попришивали їх на плечі без ніякого заміщення, деякі навіть з приємністю, а ми, молоді, народжені вже за радянської влади, ніяк не могли подолати психологічного бар'єра. Ми носили їх в кишенях, викидали в ляtrини і всіляко відтягали з почепленням їх на свої плечі.

На початках командири й старшини дивилися крізь пальці: почепив — добре, не почипив — також зійде, аби з обліку не пропав. Вони й самі бралися за них вдома пальцями як за щось гидке чи отруйне. Але чим далі, то за оминання погонів стали прискіплюватися суворіше, а то й карати додатковими вартами та нарядами на кухню чистити картоплю та рубати дрова.

Однострої Червоної Армії в ті часи, за винятком хіба повітряних сил, були, мабуть, найпримітивніші в світі. Радянська армія, здається, була єдиною, де вояки й офіцери не мали піджаків, а ходили в сорочках, літо чи зима. Погони на шинелі — ще сяк-так. Але на вбогих бавовняних сорочках, вони обERTали і без цього незgrabний вигляд солдата в справжнє опудало. На початках так насмішливо й казали: опудало з погонами.

Солдати з сенсом гумору та вроджені збитошники почали звертатися один до другого, а часом і до командирів, додаючи статутарне величання з царських часів — “ваше благородіє”. Раніше в принаїдних сварках один на одного кричали просто “морда”, а тепер дочіплювали дадаткову колючку — “білогвардійська морда”.

В передвоєнному популярному фільмі “Ми із Кронштадту” була сцена, де взятий матросами в полон біляк, в час жорстокого бою сидить переляканий в окопі і розраховує сподобатися обом супротивникам. Коли натискають червоні матроси, він відчіплює погони і ховає їх в кишеню. А коли атакують білогвардійці і наближаються до матросських позицій, він запопадливо вихоплює погони з кишені і пристібає на плечах, при тому хрестячись і шепочучи “Ми псковські!”. Постановникам вдалося вивести типа, що рятувався за рецептю “І вашим, і нашим”.

Визначення “Ми псковські” (тобто із Пскова) стало дуже ходовим після впровадження погонів, особливо серед молодших солдатів. Коли на товкучці завважував серед товпи солдата із своєї частини, то казав своєму приятелеві:

— Дивись, он та ще один псковской...

Або коли заходила потреба на вулиці звернутися до якогось незнайомого солдата за вогнем чи із запитом, то зупиняли його так:

— Слухай ты, псковской, одну хвильку...

Чи ж треба підкреслювати, що у всіх цих невинних на перший погляд дурійках, звучали нехіть і презирство до погонів.

Коли шиють шинель чи мундур певного розміру, то погон допасовують до плеча. Всі перші достави погонів були того самого розміру, іх роздавали бійцям парами. І до яких карикатур лише не доходило! На плечах нижчих чи худіших вояків стандартний погон не вміщувався. Замість відрізати зайвину, більшість бійців перетягали надвишку погону на рукав і там його пришивали. Особливо смішно це виходило у представників карликуватих сибірських та середньо-азійських народів — якутів, казахів, тунгусів, бурятів. Самі низенькі, а погони від шій й до ліктів! Цирк!

Зникли з мого ковніра трикутники, на погонах з'явилися поперечні сержантські смуги. Мало-помало почали з цією диковиною звикатися, тим більше, що перша достава була фронтового зразка, без якихось орнаментацій. Проста матерія і відзнаки на ній — смужки чи, якщо офіцер, зірки.

Але згодом, коли серед нас з'являлися високі штабісти, і на їхніх плечах срібні гаптовані погони з "просвітами" і блискучими зірками, і вичуваючи, що сріблястий блиск зроджував в носіїв підкреслену зверхність, нам здавалося, що вони б не були проти, якщо б разом з погонами було впроваджене й давнє кастове величання: господін, ваше благородіє, ваше високоблагородіє, ваше величество, і т. д.

Сталін і його підручні напевно передбачили, що молодші покоління сприймуть погони з відразою, а тому невдовзі появився його новий портрет, де він позував у військовому кителі з маршальськими погонами. Мовляв, раз я не посorомився почепити на плечі оці "пережитки", які, до речі, якщо не він сам, то його послідовники в громадянську війну зривали з офіцерських плечей разом із шкірою, то вам всім, звичайним смертникам, і Бог велів.

Впровадженням погонів радянські керівники переслідували, можна думати, дві цілі. З одного боку вони хотіли ними виразно підкреслити свою вірність і шану тягості й переємності віковічних традицій і тим роздмухати ще більше російський шовінізм, який виявився куди надійнішою силою, ніж інтернаціоналізм та всякі пролетарські кличі. З другого боку, погони виконували роль провісника, що після війни зайде багато змін на краще, тим спонукуючи нарід до ще більшої посвяти в боротьбі. Не виключено, що серед цих розрахунків були певні натяки й для зовнішнього світу, щоб підсилити його прихильність.

Поволі опір до погонів зливав зовсім, і на літо 1943 року вони перестали нас бентежити, ми вже не косилися на них зневажливо, звиклися.

Приблизно тоді ж було скасовано політичний нагляд як рівнорядний з військовим керівництвом інститут. Не стало комісарів і політруків. Всім їм було надано відповідні військові ранги, але тепер вони були не рівнорядними з командирами, а підпорядковувались їм. По суті ніяких змін в політичній індоктринації не сталося, вона продовжувалася у попередніх вимірах, лише упав статус політичних працівників, що видно й з загального окреслення — їх тепер називали помполітами, тобто помічниками командирів по політичній частині. Взагалі ж, це нововведення було сприйняте військовим складом схвально.

Помітнішою і незрозумілою для нас інновацією була зміна назв фронтів. Тут я забігаю наперед, бо це сталося десь під кінець 43 року, коли майже половина України вже була звільнена від

німців. З часу наступу від Волги різні фронтові сектори були відомі, і глибоко засіли в свідомості, як Брянський фронт, Воронізький, Степовий, Сталінградський, Південний, Кавказький, тощо. Під цими назвами згадані фронти вступили в Білорусію й Україну, перейшли Дніпро. Оскільки на рахунку цих фронтів з'явилися численні перемоги й успішні операції, то тягливість і традиція вимагали, щоб ці назви зберегти до кінця війни, в процесі овіюючи їх ще більшою славою. У всіх інших арміях напевно так би й зробили, бо військовики — народ вразливий, коли йдеться про замах на іхній геройський літопис. Якщо б тут все залежало від радянських командирів, то вони на зміну назв ніколи б не погодилися. Якщо, наприклад, полк чи дивізія дістають право називатися назвою місцевости чи міста, в боях за які вони проявили особливий героїзм, то ця назва, скажемо Білгородський Полк, залишається на боєвому прапорі назавжди, навіть якщо в боях за інші міста полк проявив ще більшу хоробрість. З цих міркувань, Сталінградський фронт, для прикладу, армії якого, як 61-а, 62-а й інші, справді покрили себе невмирущою славою у відстоянні міста, не тільки ніс в своїй назві відзвук-відгомін історичної битви, а й ім'я самого Генералісімуса, і за радянськими канонами мусів зберегти свою назву до самого Берліну.

Та більш усього, що про думку військовиків в цій справі нічого не питали. Наприкінці 1943 року одним розмахом пера всі ці фронти, включно з Сталінградським, зникли в небуття. А на інне місце з'явилися чотири Українські фронти, три Білоруські і два Балтійськіх.

Для чого це було зроблено — історики-дослідники копісь дадуть точну відповідь і на це питання. Шо ж до мене, то хай читач пробачить мені, що на цьому місці я спробую викласти свій власний здогад, але не тодішній, а теперішній. В ті часи, як і решта солдатської маси, я багато не думав. Здивувався, здвигнув плечима, а наступного дня забув і не переймався.

Якась далекосягла мета в переінакшенні назви фронтів була, бо Сталін нічого не робив для отак собі. Українців в дієвій армії в ті часи, порівняно із 41-м і 42-м роками, було не так багато, з чого виходить, що зміни зроблено не задля пошанування українського контингенту. Можливо, щоб цим сантиментом заапелювати до українського населення на території, що ще залишалася під німцями? Якщо з цього розрахунку, то чому не запровадили цих змін ще перед вступом в Білорусію й Україну, коли такий крок мав

би багато ширший резонанс? А чи не націлялися в Москві цим маневром відрізати УПА від матеріальної й моральної підтримки населення та внести конфуз в термінологію? Мовляв, що там якісь українські повстанці, коли тут ось сунуть чотири Українські фронти, і що то за повстанці, які піднімають зброю проти свого українського вояцтва?

Зовсім не виключено, що ці зміни впроваджено для компромітації всього українського в Східній і Центральній Європі. Адже в Кремлі напевно передбачили, до якої бестіяльності радянська солдатеска допуститься в багатій Європі, то ж хай там думають, що поголовні грабунки, гвалти і вбивства — все це справа рук українців. Мовляв, люди в Європі не дуже орієнтуються, раз фронт український, то й складається він виключно з українських солдатів. У всякому разі тяжко повірити, щоб новими назвами фронтів Сталін намірявся піднести престиж України й українців в світі. Все це було зроблено задля якоїсь іншої мети, нічим не пов'язаної з добром українців.

І ще одна зміна, але вже не урядова — взаємне озлоблення населення, особливо на Україні. При загальному відступі в 1941-42 роках я взагалі не помічав ошкіреної ворожості людей, ані один до другого, ані до нас, бійців. Навпаки, вібрувала така невловима, але відчутна солідарність усіх з усіма.

Картина цілковито змінилася при нашому поверненні. Вибухнуло масове доношицтво. Всі ворогували з усіма. Щойно, було, розташувшися в хаті після виснажливого маршу, шукаючи місця, щоб упасти й заснути, як відразу ж і починається. Прокурорським тоном господиня звинувачувала сусідку, що та тільки й знала "що красилася та спала з німцями". А он той служив у німців конюхом чи кучером, возив коменданта. А рідний брат он там того служив у поліції. А он ті влаштували доньці весілля з вінчанням, і серед гостей були й німці.

І ось так без кінця, щодня. На перших порах отакі відомості, що окремі люди добре співжили чи співпрацювали з окупантами, дуже нас вражали. Були випадки, коли на настирливе домагання жалільників окремі солдати вдавалися до каральних вчинків — побоїв, а нераз і самовільних вбивств. Особливо, коли отакі жалі адресувалися до наймолодших бійців, отих жовторотих "мальчишк", які були загонисті й хоробрі в боях, але й безсердешні в самовільному чиненні "справедливості".

Та невдовзі, усвідомивши, що в капітулянстві були фактично винні всі, і ті, що залишилися під окупацією, і ті, що втекли на схід,

та пригадуючи, що майже до кінця 42 року дефетизм і зневіра панували й серед більшості солдатів та офіцерів, ми від цих жалів почали відмахуватися. Ба, деколи навіть доводилося захищати "коляборантів".

Пригадується такий випадок. В одної молодої вродливої вчительки розквартирувався відділ, десь восьмеро бійців. На будинку почали з'являтися сороміцькі написи, видряпані близькими й дальшими сусідами: "німецька курва", "професійна давалка", "ця не страждала під німцем", тощо. А вечорами до вікон підбігали підлітки і викрикували всяку негідь, або співали перелицьований "Сіній платочек", де героїня віддає "сіній платочек", тобто себе, німцеві за дуже низьку винагороду:

А за платочек
Хліба кусочок
І котъолок облизать...

Вчителька була дуже смілива й відверта. Всі оті випади проти себе вона коментувала квартирантам так:

— Так, грішна я, хлопці. Бог наділив мене примітнішою вродою, яка й німцям мутила око. То що я, дурна, рогачем буду його з хати гнати, щоб він у слідуочу мить розрядив в мене пістоль? Бачите, а тепер я винна у всьому, хоч всі оті крикуні й іхні батьки чекали приходу німців, стоячи на колінах в молитві. Всі, всі підряд словом і ділом були коляборанти, поки німці не показали своє правдиве обличчя. А тепер всі перевершують один одного, щоб якось показатися перед нашими в добром світлі...

Бійці, що стояли в ній, позамазували всі соромощі на стінах та хвіртці, а крикунів так прилякали, що враз наступила тиша й благодать. Вчителька мала рацію. Все населення під окупацією чулося винним і, знаючи норов радянської влади, намагалося "очиститися" нападами на інших. Траплялося й так, що двоє сусідів були помітніше скривджені німцями, але в доносах вони так неперебірливо очорнювали один одного, що в очах слідчих органів поставали обое прислужниками-спомогачами окупантів. До однієї такої історії і я сам опинився причетний, про що в наступному нарисі.

МАЙОР ДАНИЛЬЧУК

В перших числах лютого 43-го року передові частини перейшли річку Деркул і стали на українську землю. Найбільше хвилювалися ті солдати-українці, які виїхали на схід самі чи під примусом ще перед війною та в перші місяці війни. Не обходилося й без сліз. Я з рідною землею розстався всього півроку тому, але радість була безмежна. Відчуття було таке, що зайшов у двір власного будинку.

Від Деркулу шлях сплався на Дінець. І знову Дінець. Протягом війни я перетнув його 8 разів в обидві сторони, і лише раз з боєм. Відстань від Астрахані й до Дінця ми покрили без ніяких сутичок з ворогом. Не зважаючи на це, полки поріділи, люди постійно вибували через хвороби, обмороження, багато повідставали на маршах, загубилися, а чимало просто не знати куди.

На марші ми втратили свого батальйонного командира. Під час постою в селі він напився до безтями на командирській вечірці, повертається до своєї квартири, впав, заснув і замерз. Вранці знайшли його задубілим. Всі ми вимовно співчували йому: на отакій війні і отак по-дурному загинути.

Наступного дня наш батальйон перейняв майор Данильчук, приспаний з штабу дивізії. Родом він був з Херсонщини. В ті часи батальйонами командували переважно лейтенанти та капітани, а майори більше полками, а то й бригадами, а дивізіями — полковники й підполковники. Через це Данильчук постійно ніяковів. Він ніби соромився нас, напевно думаючи, що ми насміхаємося з нього — майор, а сидить на батальйоні. Але нам і до голови не приходило сумніватися в його командирських здібностях, бо з чуток довідалися, що попередньо він обіймав високу посаду в штабі дивізії, але в чомусь провинився, заледве не попав в карний батальйон, де офіцери всяких рангів несли рядову службу. В останню хвилину хтось там змилувався над ним і післав командиром польового батальйону. Ми не тільки не кепкували з нього, а ще й гордилися, що наш батальйон доручено не якомусь там зеленому лейтенантику, а стріляному майору.

Ми відставали від німців на яких сто кілометрів. Завдання було наздогнати їх якнайшвидше та унеможливити їм будову сильніших укріплень. Ось так одного дня ми перейшли замерзлий Дінець, проскочили крізь село, а над вечір опинилися в степовому хуторі, десь так дворів на 150. Швидко розквартирувалися і в хатньому затишку почали відставати від пронизливих степових морозів та вітру. А вже коли почули, що затримаємося в хуторі днів на три — спочинемо та зачекаємо свої запільні служби й постачання — то дехто і навприсядки пішов. Хутір виглядав багатим, трішки підгодуємось.

Але... В укомплектованому батальйоні мусіло б бути 600 солдатів і офіцерів, і нас приблизно стільки й було, коли вирушили з Астрахані. А тепер і двохсот не сягало. З тяглової сили у нас лише пара худих коней, які зaledве тягнули сани із злиденим провіянтом: пара мішків сухарів, трохи цукру, мішок солі та з мірку круп. Весь інший виряд — купемети, ПТР, міномети, муніцію й інші запаси — ми несли на спині, або тягнули на дитячих санчатах. Люди вичерпані до краю. А на постій, та ще в передовому секторі, без численнішої варти не обійтись, з десять, а то й більше постів треба обставити людьми, а це 20 бійців на одну зміну. А що вартування, як звикло, провадилося тризмінною системою — дві години на стійці, а чотири спати, а потім на стійку — то для 60-ти бійців ніч ставала продовженням денної втоми. Для справедливішого розподілу цього тягару, командир батальйону розпорядився, щоб у вартові наряди відчисляти й сержантів.

Того вечора мені теж довелося йти до вартівного взводу і стерегти дім, в якому розташувався майор Данильчук. Остання стійка припадала на 6-ту до 8-ої години ранку, коли вже починало сіріти, і її перейняв я і мій напарник, молодий полтавець. Хоч це були найтяжчі дві години, бо мороз просто тріщав, ми таки бадьорилися, бо ось ще трішки — і нас огорне хатнє тепло, а на столі — гарячий сніданок.

Десь о 7-й годині в хаті заблімала гасова лампа, світло від якої матовими спалахами ледь пробивалося крізь замерзлі вікна. А трохи перегодя з дверей вийшов майор, в синіх бриджах, валинках і голий до паса.

— Ну як, хлопці, натанцювалися? Не закоцюбли? — кинув він насмішливо замість вітання.

— Ще переминаємося, товаришу майор, але коцюбнемо, і то прогресивно, — зaledве вимовив я йому в тон, бо замерзлі губи відмовлялися вимовляти заготовані слова.

— Що ж, як дослужитеся до майора, то спатимете в теплій і безпеці, а як повезе, то й з бабою під боком. А в тім, я жартую. Найкраще мати впливового батька або дядька, то й до служби не покличуть, а влаштують в якомусь цивільному затишку...

Він відійшов від нас і з місця пустився в жваву руханку — стрибати, вимахувати руками, присідати й вихитувати головою. Вкінці викачався оголеним тілом в снігу, умився снігом, хропучи від холодних дотиків.

Задивившись на майора, обое ми майже прогавили, що біля нас виріс селянин, на вид десь років 50-ти. Спохватилися.

— А вам що треба? — різко спитав його полтавець, виставляючи карабін наперед.

— Та мені вашого начальника нужно, — сміливо сказав селянин. — Переказали мені, що він квартирує тут...

— Яка у вас до нього справа?

— А про це я скажу йому, — в голосі селянина вчуvalася певність, навіть зухвалість.

Розтираючи сніг на грудях, майор почув нашу перемовку.

— Ви маєте справу до мене? — підійшов він до нас, дивлячись впрост на цього раннього візитора.

Мокрота парувала з його оголеного тіла.

— Якщо ви тут найвищий начальник, то хотів би дещо сказати, — пересвідчився селянин.

— Авжеж, в цьому хуторі я самий найвищий, — підтвердив майор з відтінком іронії в голосі. — В чому справа?

— Жалобу я маю на одного німецького вислужника. Не втік, залишився тут. Знаєте, його б треба швиденько взяти, бо інакше вислизне...

Майор починав тримтіти, ранішній мороз вгризався в його оголене, мокре тіло.

— Я ось зараз зодягнуся і вийду, — і майор прудко зник в дверях хати.

Ми, вартові, і напористий селянин тупцювалися на примерзлому снігу, щосили хукаючи на рукавиці, в яких пальці уже відмовлялися виконувати сигнали мозку. Майор швидко вийшов на подвір'я знову, зодягнутий в півкожушок, шапку-ушатку, з пістолетом на поясі. В устах струміла цигарка-самокрутка. Запахло специфічним махорковим димом.

— Ну, які там жалоби? Тільки не розтягуйтесь! — рубнув штывним тоном Данильчук.

— Я про Степана Третяка... Старостою він був. От де долік

людям, тягнувся перед фашистом, вислужувався, кривдив всіх, дітей в Німеччину жбурнув, — сипав скоромовкою селянин. — І, понімаєш, залишився...

— Це мене не стосується, — якось колюче відчеканив майор. — У нас для цього є особливі органи, ім заявите. А наше діло — гнати і бити фріців. Ще пару днів — і всі наші служби будуть тут, ім і заявите...

Майор міг сказати "ім скажете" або "їх повідомите", але пришпилив співрозмовника словами "ім заявите". По інтонації вичувалося, що ці слова він підібрав навмисно і дядько з місця зрозумів, що "найвищий начальник", визволитель, споглядав на нього як на звичайного донощикі.

Дядько примружив свої дрібні очі й з натиском процідив:

— Я заявляю вам, а якщо він втече, то що ж, пояснимо кому треба...

Якось рвучко, лише головою, майор подався назад. В голосі дядька видзвонювала погроза, мовляв, заявляти він уміє, і не тільки на Третяка.

— Де він живе, цей Третяк? — смирніше спитав майор.

Жалільник, показуючи руками вздовж втікаючої в степ вулиці, детально пояснив, як знайти хату Третяка.

— Хлопці, — повернувся до нас майор. — Ваша стійка скінчилася. Сходіть, приведіть його сюди, а тоді вже підете спати...

Двері нам відчинила милovidна, але помітно злякана жінка років 30-ти. Вона силкувалася усміхнувшись, але вийшов такий болючий кривуляс — видно, страх спаралізував всі м'язи на її вродливому обличчі.

— Чи тут живе громадянин Степан Третяк? — спитав я, відчуваючи в своєму голосі не знати звідки вплетену відчуженність.

— Так, в цій хаті. Степан Третяк — мій чоловік, — її безкровні уста ще більше побіліли. — Але чого стоїте на холоді, заходьте...

В хаті топилося. На грубі стояло кілька металевих каструлів. Посеред кімнати на дерев'яному стільці-табуреті сидів пристійно, як на ті часи, зодягнутий чоловік і однією рукою колихав дитину в підвішеній до стелі колисці. Коли ми вступили до кімнати, він підвівся, але колихати не перестав.

— Це до тебе, Степане, — сказала вібруючим голосом жінка і перебрала від нього колиску.

Він дивився на нас очікуюче, мабуть сподіваючись, що ми привітаємося, але ми чомусь на куртуазію не відважилися.

— Зодягнітесь, підете з нами до штабу, — сказав я притишено, полум'янючи від незручності, бо вперше в своєму житті я ніби брав людину під арешт.

Він розглядався за одяжею, а жінка, яка враз осунулася і втратила вроду, таким посіченим голосом, неначе їй не вистачало повітря, спитала:

— Як? Забираєте... отак... напегкоруч? Навіть... без... харчів? Я... хочу... торбу... йому... злагоджу. Та й присядьте, погрійтесь. Ви ще не снідали? У мене є гаряча каша, молоком заллю...

Вона відійшла від колиски, заметушилася по хаті. Немовля сплакнуло не голосно. Гаряча каша з молоком таки була неабиякою спокусою: в порівнянні з тим, що нам доводилося їсти на маршах, вона вважалася царським данням. Не нараджуючись, ми скинули шапки і сіли за стіл. І в кашу мовчки й господар, а його дружина вже встигла внести з комори шмат сала, мерзлу хлібину, ще щось.

Мій напарник сказав дещо теплішим тоном:

— Громадянко, не пакуйте нічого. Ваш чоловік не є під арештом. Наш командир лише хоче спитати його дещо та вияснити річ чи дві...

Почувши це, Третяк запрацював ложкою жвавіше, неначе його осилив невтолимий апетит. Він опорожнив миску скоріше від нас, витяг кисет і став крутити цигарку із самосаду. Очима й нас запросив до курива, від чого ми не відмовилися.

— А що саме він хоче вияснити? — посмілився господар.

— Та там жалоба на вас, — признався полтавець.

— Жалоба? Ну, це не дивина. Не здивуюся, якщо жалітимуться ті, які ще не так давно жалілися німцям. Для цих жалітися, заявляти чи виказувати вже стало фахом. Лише в цей спосіб вони можуть показати, що і вони таки щось, а не пусте місце...

Його логіка мені імпонувала, але я поводився стримано, боячись прозадити свою симпатію до нього. По вулиці ми йшли мовчки, ми по краях, а він посередині. Люди виглядали з дверей, а де вікна вже відтали, то прилипали до шиб лобами. Третяк тихо сказав:

— Хлопці, якщо я не під арештом, то чи не міг би я йти поруч вас, скраю? Мені особисто всеодно, але людей це застрашуює...

Миттю ми переформувалися, я і мій напарник йшли поруч, а він збоку нас. Наблизившись до майорової квартири, Третяк пізнав чорніючу постать селянина.

— Ганько Цікало, — ніби інформував він нас. — Чи не від нього жалоба?

На ганку з'явився майор. Збіг по східцях на сніг. Ми хотіли, було, зарапортувати по військовому, але він стримав нас знаком руки, мовляв, облиште картинковість.

— Степан Треяк — спитав майор і затримав свій вивчаючий погляд на старості. — Я думав, що якщо староста, то значить дід з бородою, а він майже мого віку...

— Він самий, німецький блюдопіз, — підтвердив селянин.

— Ти що ж тут витворяв, чоловіче добрий? — звернувся майор, ніяковіючи від незнання, як в таких випадках адресувати людину і про що її питати.

— Я? Витворяв? Витворяли німці, а я, як і всі на хуторі, жив заляканою худобиною...

— Був старостою? — знову майор.

— Був. Але не напрошувався. Люди обрали на сходці. Правда ж, Ганько? — староста вперше звернувся безпосередньо до звинувальника. — А обрали б Ганька, то й він упрягся б. Комусь треба було нести цей хрест, бо чи німці, чи татари, чи самі дияволи; а життя не обірвеш, з ними хтось мусить говорити...

— Товаришу майор! — вихопився Ганько. — Ви, ізвініяюсь, вух не розвішуйте, бо Третяк балакати уміє. Ач як запиває, але це не завадило йому бути посіпакою. Гнав людей на роботу, дітей наших відіслав до Німеччини, і моїх двох...

Жестом руки майор перепинув Ганька і поглянув на старосту.

— Нагаєм на роботу нікого я не гнав, але інструкції окупаційної влади доводив до відома людей, і люди ті інструкції виконували, включно з працею і заготівлями. А щодо висилки молоді до Німеччини, то рознарядка була на 40 осіб, а поїхало лише 16... Решта — або прикинулися тяжко хворими, або поховалися, або повтікали. І ти, Ганько, міг врятувати своїх дітей, якщо б хоч трішки подбав. Але ти палець об палець не вдарив, ти ніколи не ризикуєш, ти все норовиш, щоб інші наражали себе на небезпеку заради твого добра. Ті, що ховали своїх дітей, ішли на великий ризик. Адже їх могли взяти закладниками, могли спалити їхні хати, навіть повісити. Ті люди справді натерпілися, а от з жалями не прийшли сюди...

— Товаришу майор, ви чуєте, ви чуєте? — у вигукі Ганька вчувалися і гнів, і подив. — Цей німецький плавун все обертає так, що ніхто більше нього не настраждався! Товаришу майор, не упускайте його із своїх рук...

Але майор уже прийняв рішення.

— Ось що. Ви, — він поглянув на Третяка, — ідіть наразі

додому. І ви теж, — майор повернувся до Ганька. — Я накажу вписати вашу жалобу до батальйонної книги і передати відпис в належній інстанції. Зрозуміло?

— Та ви що, з неба впали? — знахабився Ганько. — Отак відпускаєте зрадника, мостите йому втечу?

Майор не витримав, його зірвало ніби динамітом.

— А ви хотіли б, щоб я поклав його отут з пістолета лише на підставі вашої жалоби? Чи, може, ви самі це зробите? — майор висмикнув пістолю з кобури і простягнув йї до жалільника. Ну, прошу!

Ганько не ворухнувся, стояв як вкопаний, неабияк заскочений.

— Що, не так легко, га? — прискіпливо чеканив майор. — Прикінчти живу людину, та ще й беззахисну, то на таке геройство охотників не дуже... Я — військовик, а не м'ясник!

Він сховав пістоль в кобуру, рвучко обернувся і пішов до східців. Спrijнявши це як команду, я і мій напарник теж мовчки рушили до своєї квартири. Чомусь ми соромились оглядатися, тому не знали, як саме розсталися Третяк і Цікало.

А наступного дня, десь опівдні, коли сонце вже спромоглося де-не-де подірявити ствердлій сніг, в степу з'явилися німецькі танки. Над хутором на низькому петі шугнули кілька "месерів". Почалася безладна, панічна стрілянина, а вкоротці все обернулося на втечу назад за Дінець. Втікали гуртами, бігли вояки, бігли й цивільні, переважно молоді хлопці та дівчата. Біг і Цікало, без шапки, з виряченими очима. Рятунком був Дінець, танки через нього не підуть, затонка крига. Стрільна падали на лід, збивали вгору велетенські гриби води, яка, падаючи вділ, втягувала в русло ріки втікаючих людей.

Багатьох ми не дорахувалися, зайнявши позиції за Дінцем. Зник під льодом і Цікало. Фронт устабілізувався і залишився на тій лінії ген аж до кінця літа, коли почався новий загальний наступ.

Аж в серпні ми знову вступили в той самий хутір. Багато хат зникло, їх або зруйновала артилерія, або спалили німці перед відступом. Зникла й Третякова хата, уціпіла від неї лише груба та димар. Коли я знайшов те спопелене подвір'я, там уже стояв майор Данильчук.

— Що, сержант, теж цікавишся долею нашого спільногомого? — усміхнувся він. — Кого б це спитати?

Поодалік, хати через дві, в попелі шпортився хлопчак, і майор гукнув його. На Данильчукові питання він відповідав голосно й

сміливо: Третяк евакуювався ще весною, разом з жінкою й дитиною.

— Пішов у німецькі краї, — заокруглив він, мабуть повторюючи фразу, почути від дорослих.

Майор мовчкі кивав головою, так як роблять люди, коли вислуховують і повністю сприймають важливу інформацію. Збоку видавалося, що тими кивками він схвалював таку розв'язку.

Восени того ж року майор Данильчук помилково зайшов в непозначене мінне поле і вже з нього не вийшов. Невдовзі перед тим йому сповнилося 27 років...

ТРЕТЬЕ ЛІТО

Яке лихо не вдарить людину, за якийсь час вона звикає до всього і мужньо зносить всі знегоди. Наступило третє літо війни. Скільки хлопців уже закрили очі навіки, скільки матерів і жінок уже виплакали сліз! Та чим далі тягнулася ця недоля, чим всеохопнішим ставав жертвовник, тим менш виразнішим ставали тривоги і блідішим видавався відбиток всенародного горя. У душі навіть утверджувалася байдужість. Уже звиклися з вічною присутністю смерти. Вістки про відхід родичів, друзів, знайомих перестали вражати. Ніби так і мало бути.

Здавалося, що все навколо, вся природа вже встигла зерднитися з війною. Тільки но фронт втихав, як відразу ж зживалося стоголосе птаство — безтурботно цвірінкали горобці, каркали ворони, співали солов'ї. А зірветесь кулеметна черга чи бовкне десь гармата, всі птахи принишкнуть, насторожаться у своїх сховках. А згодом — знову у свій безтурботний спів...

Третє літо... Відбувала вароматіквітів і веселці кольорів весна. Було, дивишся з окопу на заквітчані дерева, шовкові трави, на щасливе пурхання метеликів, на чисті води Дінця й білу піщану косу, і відчуваєш у всьому тілі квиління за принадами й забаганками, що не стали окрасою нашої молодості. В уяві поставали дівчата, давні шкільні й інститутські подруги, які мило посміхалися з далечини і неначе щось шепотіли на вухо, щось ніжне й млюсне. Вчуваєшся жагучий шептіт Ірини і на устах ніби з'являлася горячій уст...

А блимнеш очима, пробудишся, й охолонеш — що ж, весна нарядна, але чи вдасться дожити до завтрашнього дня? Промиготіла весна, над окопами місяць за місяцем пливло винятково жарке, тихе літо. Майже півроку підряд тягнеться статична позиційна війна. Перегукується артилерія, часом кулеметники влаштовують "концерти", стріляючи ритмічно, неначе відбиваючи маршовий крок: та-та-та, та-та-та, та-та-та-та, та-та-та...

Лікарям і санітарям — теж перепочинок, бо втрат майже нема.

Хіба хтось з необережності оберне свою голову в ціль для німецького снайпера, або окоп накриє прямим попаданням стрільно чи міна, що трапляється дуже рідко.

Вкопалися ми над Дінцем глибоко, ніби вікувати зібралися. У вапняному ґрунті повидовували землянки й бліндажі, поробили глибокі ходи, зарилися так, що з окопу видно лише смужку неба. Ми на лівому, голому, але багато вищому березі, а німці на правому. І вони, і ми вкопалися поодалік від берегів, так що Дінець і широкі прибережні смуги творять нічию землю. На німецькій стороні вздовж ріки, метрів з триста від берега тягнеться вузенький лісок, скраю якого видно ворожі окопи.

Поза ліском, десь з кілометр вглиб, розляглося чимале село, яке з нашого боку добре проглядається. Вдень в селі нікого не побачиш, але з багатьох димарів в'яться вгору сизі димки, життя в селі всетаки нуртує. За селом злегка під гору розкинувся степ, посічений дорогами, що втікають кудись на захід, вглиб Донецького кряжу.

Протягом дня на шляхах ні людини, ні повозки. Але ми ті шляхи добре пристріляли і часто вночі укриваємо їх густим вогнем, сподіваючись, що колись на них мусить бути рух, бо ж німці теж залежні від постачання з запілля.

Одного весняного дня на німецькому боці, ген поза селом починають орати кіньми. Приглядаємося крізь біноклі: на польових роботах чоловіки й жінки. Але коні ніби німецькі, битюжної породи. Такого дива нам ще не траплялося. Як бути? Місцеві командири, теж розгублені, вирішують вогонь не відкривати. А гурти людей на полях на ворожій стороні стають з кожним днем все численнішими, а хто вони насправді, селяни чи німці, установити нелегко. Видовище цікаве, а з другого боку воно нас засмучує, бо це означає, що німець зовсім не збирається лишити усіджене місце. Це означає, що спереду нас чекають жорстокі бої.

Нарешті настиг офіційний наказ: по хліборобах не стріляти. Командири пояснюють: нічого, хай оруть і сіють, а урожай буде наш. Що ж, досить розсудливо. Та тільки висновок, що "урожай буде наш", теж не веселить, бо з нього виходить, що нагорі вже розробили плян літнього наступу. Тепер поглядаємо на Дінець досить затривожено, бо хоч він і не дуже широкий, але пруткий і в цих місцях досить глибокий. Та й що не кажи, а це ріка. А наступати через ріку — операція дуже коштовна, половина з нас напевно на правий берег ніколи не ступить.

Що ми вже ось скільки місяців не воюємо, а вилежуємось, то таке вже вояцьке щастя, раз програєш, а вдруге виграєш. А от з харчами біда, живемо впроголодь. Спочатку було добре. Інтенданти діставали в поблизу селах картоплю, капусту, буряки, молоти до схочу на відремонтованих млинах захоплене на елеваторах зерно, був хліб, було й до хліба. Та поступово всю прифронтову смугу війська обгризли до кісток, ніде нічого не лишилося. А орали й сіяли не тільки німці. У нашому власному недалекому запіллі теж були помітні зусилля не залишити землю голою. І теж посылали бійців із резервових частин на допомогу. Навіть і невеликим групам окопників, переважно селякам, дозволяли виїжджати на допомогу колгоспам в оранці, сівбі, косовиці трав. Повернувшись вечером з польових робіт, такі бійці розказували про розпач в селах, де з чоловіків попадалися лише здемобілізовані каліки, від яких в роботі ніякого пуття, всю працю виконували жінки. Вони також розказували про свої успішні короткотривалі романси.

Справа з харчами дещо поліпшала, коли з'явилася рання городина. Старшини з фронтових частин їздили на "віллісах" в глибше запілля і там вимінювали за шинелі, черевики, одяла молоду картоплю, редиску, капусту, а згодом вишні й сливи.

Одного дня в серпні на мінометні становища завітав майор Данильчук. Рутинова візита. Вкінці зайшов на чарку в лігво командира роти. Після його від'їзу ми накинулися на ротного ординарця-джуру, основне джерело новин в роті. Так воно вже склалося, що не зважаючи на манію утаємнення, якщо щось довідався командир, то довідався і його джура, а цей, будучи рядовим бійцем, ставав роздвоєним щодо лояльності: і довір'я свого командира не хотів зрадити, і не міг нічого затаїти від своєї "верстви", рядового вояцтва.

Ординарець сказав, що в час випивки офіцери більше говорили про понтони. Ясно. Ніяких додаткових пояснень не потрібно. Незабаром — наступ. А коли ті, що мали якесь відрядження в запілля, поверталися з новиною, що бачили там замасковані понтони, ми, не чекаючи наказу, почали готуватися в дорогу. Вірючі пошепки молилися, стоячи на колінах в кутах, а безвірники теж молилися, лише в думках і своїми власними словами.

Цього разу, не так як під Харковом рік тому, про наступ нас повідомлено день наперед. Бійці, які мали до кого писати, пріли над аркушами. Я теж міг написати до старшого сержанта Стучка, з

яким втримував листовний зв'язок ще з Астрахані, але передумав. Нічого веселого в такий час змайструвати я не міг, а смутку він і без мене мав досить.

Як звикло, наступ почався інтенсивною артпідготовкою та налетами нашої авіації на ворожі становища. Все так як під Харковом минулої весни, тому не буду втомлювати читача аналогічними деталями. Ланка за ланкою "Лаги" й "Ілі" насідають на німців, а сапери тим часом наводять мости в раніше обраних місцях. Горить село, а незабаром в полі з'являються авта, повозки й піші люди — німці відходять. Переносимо вогонь на поле і обстріл триває, аж поки ворожі частини не зникають за обрієм.

Форсування Дінця далося нам легко, і ми раді, щасливі, хочеться співати. Надаремно тривожилися. Вояк відразу відчуває, коли ворог змушеній відходити, а коли він відходить сам відповідно свого власного пляну. В цьому випадку німці відходили самі, мабуть вирівнювали фронт після прогри на Курській Дузі.

Через три дні вступаємо в царство вугільних копалень, заводів, залізничних станцій, яких тут так густо, як в Англії. Височіють лише пірамідоподібні терикони, а все інше лежить в руїні. Як знесли наші підривники вибухівкою всі підприємства восени 1941 року, так все й лежить незайманим груддям, німці навіть і за елементарну розчистку не взялися. Люди виголоджені, худі, обірвані. Діти із запалими очима й щоками заповняють вулиці, жалісливо просять гостинця, хто має в запасі кусник хліба чи сухар, віддає цим невинним страждальцям. Люди розказують, що звідтоді, як вступили німці, ніякого постачання не було. Навіть водогони не направили, люди мусіли ходити по воду до далеких примітивних криниць. Не було й затруднення. Невеликі приділи діставали лише ті, що працювали на залізниці та в місцевих управах. Решта людності мусіла здобувати харч сама. Протягом двох років шахтарський люд був зданий сам на себе. Попромінювали в більших і подальших селах все, що мали: одежду, меблі, інструменти. Одна жінка, обнявши своїх трьох виголоджених дітей, каже:

— Нічогісінько не лишилося. Останні п'ять місяців я ходила із своїми пуп'яхами на терикон і довбалася там, визбируючи по зернині старе, не відсіяне вугілля. Було, назираємо з три міхи, тоді я цей вантаж на тачку, найменшу посаджу зверху, а двоє старшеньких — а їм лише 9 і 7 років — підпихають ззаду, та й на

села. Та й виміняю відра два вівса чи ячменю, та люди зглянуться, дадуть хлібину чи дві, щоб хоч додому дібратися. Та ото й розкладаєш ті два відра якнайдовше. Насічу трави, потовчу її — і в тісто. Боже милостивий, у тому тісті більше трави, ніж муки, але ми й тому раді. Заледве вижили...

— Багато померло? — питав боєць старшого віку.

— З нашого рудника поховали чоловік сто, що вмерли з голоду...

Да, — співчуває боєць. — Але декому, мамаша, бувало й хуже...

І, віддавши свій глейкуватий пайок дітям, пішов далі. “Хуже” де? В якомусь попередньому руднику, чи... Чи, може, він натякнув на 33-й рік, коли в багатьох селах вимерли всі до душі, а тут, на Донбасі, багато корінних жителів, може з цією жінкою включно, мабуть і не знали б, якщоб не нашестя пухлих істот, що мільйони селян вибували з життя в голодному божевіллі, і що ім не тільки ніхто нічого не поставав, а ще й вигрібали у них істинні рештки під мітлу?

“Декому було хуже”. Пригадав той рік і я, діда Макара, бабуню Палажку, дядьків і хмарі опухлих дітей біля хлібних крамниць. Дивно, як діє спогад. І хоч тепер на Донбасі жили мої дядьки з родинами, я йшов по вулиці, не дуже переймаючись долею місцевого населення. Моя логіка була проста: якщо уряд міг створити таке пекло для своїх власних громадян, то що сподіватися від ворогів?...

ЖІНОЧА ДОЛЯ

Відходячи на захід, німці чинили лише такий номінальний опір і невдовзі наш полк опинився в резерві, поволі посугаючись вслід за фронтом. Погода чудова — тепло, сухо, земля викупується досхочу в соняшній повені, а навколо — безмежне людське горе, суцільна руїна й проголодь. Багато обідраних, порожніх жителів, а ті, в яких ще копошилися люди, теж виглядали запечалено, непривітно. А що найбільше кидалося у вічі — це відсутність немовлят. Враження було таке, немов би людство заповзялося вимерти добровільно. Лише один раз я бачив дитину в колисці. Найменшим дітлахам в хатах і на вулицях було чотирип'ять років.

Зрозуміло, часи були такі, що не до дітей. А потім, звідки їм взятися? Звідки, коли майже все чоловіче населення виметене мітлою обома воюючими сторонами? Куди не глянь, скрізь жінки, жінки й жінки. Жіноче море навколо. Жінка в полі, жінки ремонтують залізниці, дороги, телеграфні лінії, відновлюють копальні. І все — молодиці, не одна вже вдова, чиї чоловіки полягали на фронтах ще в перші місяці війни. Не видно ні хлопців, ні дівчат. Багатьох з них евакуювали радянські чинники при відступі, решту підібрали німці для рабської праці в Німеччині, деякі самі пішли на захід, а ті, що залишилися й дочекалися визволення, негайно були мобілізовані до Червоної Армії, всі підряд, хлопці й дівчата. Чоловіків як і побачиш де, то тільки калік — без рук, без ніг, сліпих, з потворними обличчями, які старцювали де тільки попало, розкладаючи на проспаних шматах всі свої ордени й медалі.

Одного разу на базарі я чув, як тісно оточений юрбою безногий солдат грав на акордеоні і приспівував:

*Еще годик войны — и не будет мужчин,
Их и так осталось ужас мало.
И на тысячу женщин он будет один,
Ты и десять хотя бы желала.*

*Берегите мужчин, береги сына, мать,
Как их мало уже меджу нами.
Скоро будут мужчин по рецепту давать,
Грам по десять на каждую даму...*

Хоч в пісню був вплетений такий легенький насмішливий тон, але з слухачів ніхто не сміявся, навіть не посміхався. Катастрофа уже була наглядною, а війні не було видно кінця...

Коли в населеному пункті отаборювалася військова частина транзитом на фронт, то враз помічалося пожавлення, жінки починали чепуритися й виглядати привітніше, присутність чоловіків вносила піднесення, усуvalа на якийсь час смуток, що стає вічним супутником самітності. Адже для жіночого моря кожний новий день означав виснажливу працю, очікування листів від чоловіків чи синів з далеких фронтів, якщо вони ще не впали й декопи озивались, і непроглядну самітність.

А проте, розпусти, розбещенності, загальної деградації не помічалося. Якщо ж поставали інтимні зв'язки між господинею і перелітним вояком-квартирантом, а в заіснувалих обставинах щось подібне не було рідкістю, то навіть і ті короткотривалі зближення були наскрізь просочені справжнім людським теплом, великудушністю, відчуттям взаємної вини, а в багатьох випадках і тривалими зобов'язаннями. Виглядало, що обидві статі спіло довірялися одна одній, щоб взаємною змовою украсти в чорні долі хоч дрібку втіхи, чоловіки — перед неминучою близькою смертю на полі бою, а жінки — в жадобі вирватися хоч на кілька днів із щоденної сірості й злиденності та побути й відчути себе справжньою, бажаною подругою. І навіть різниця віку не стримувала...

Посуваючись за фронтом в резерві, ми зупинилися в селищі недалеко від Дружківки. Цей терен наші війська звільнили тижнів шість тому і бої тепер ішли в придніпровській смузі. Кінчався вересень, але було дуже жарко, літо ще й не думало згортати крила.

П'ятеро нас поселилися в добре збереженому будинку. Наша господиння, жінка років сорока, така непоказна з виду, була, як виглядало, з тих, що уміли давати собі раду. Якимось дивом у неї вціліла корова, в дворі греблися з півтузина курей, до дімка був пристебнутий охайній садок, в якому вистигали яблука і якими вона нас час-до-часу частувала. Кожного ранку вона йшла на працю, на запізницю, де ще й досі перешивали колії з вужчого німецького на ширший радянський розмір.

Першого ж дня ми довідалися від неї, що її чоловік згинув на фронті в 1941 році й до неї ще всигла дійти так звана "похоронка", повідомлення про його смерть. А її сина мобілізували буквально наступного дня після вступу наших військ півтора місяця тому. Була вона неговірлива, радше замкнута в собі, трималася підкреслено остроронь від нас, навіть відчужено. Якщо хтось із старших бійців і помишляв "підлісти" до неї, то швидко охолов.

Раптом вона почала поверматися з праці увечорі невимовно зажуреною, а деколи й з підпухлими очима. Невже уже й сина не стало? Зрештою, про це вона мусіла б сказати нам сама. Але вона мовчала, а допитуватися не випадало — можливо щось на праці, хтось щось наговорив? Та й заплаканих людей в ті часи було більше, ніж усміхнених чи радісних.

Одного дня я і єфрейтор з мого відділу, Гаркуша, повернулися з політзанять скоріше від інших бійців. Двері були на замку, господиня ще не повернулася. Ми знайшли ключ в сковку до своєї кімнати. Говорили про військову буденщину, а потім заговорили про нашу хазайку.

— Я знаю її ім'я — Маланка, — здивував мене Гаркуша.

— Питав у неї?

— Сама сказала, — і він загадково усміхнувся.

— Не дури. Мабуть, вичитав з якихось її особистих паперів, — насідав я. — Бо вона таке мурло, що сама ніколи не скаже. Чомусь віє від неї холодом...

— Мурло, кажеш? А це як кому...

І він роздобрився, розказав мені дивну таємницю нашої господині.

— Позавчора, після вечірі, як ужестемніло, коли ви сіли грati в карти, я взяв шинель й пішов в садок подихати свіжиною та ароматом яблук. Послався за отими кущами аргусу, приліг, викинув самокрутку, задумався і непомітно заснув. Розбудив мене тихий говір двох жінок, які говорили через тин. В одній з них по голосу я пізнав нашу хазайку. І знаєш, нехочачи, опинився в ролі підслуховувача, але прозрадити свою близьку присутність не міг, бо вони говорили про особисті справи і, щоб не внести зніяковіння й засоромлення, я вирішив лежати й не дихати. Отам я й довідався, що нашу хазайку звуть Маланкою.

— Щось ти, Маланка, дуже зажурена останніми днями. Якісь невтішні вістки від сина? — цікавилася сусідка притишеним голосом.

— Та ні, хвала Богові, син живий і здоровий, — відповідає

наша гоаподиння. — Інше горе насіло. Ой, Галю, нікому цього не казала, а тобі відкриєшся, може полегшає. Тільки ж прошу тебе, ані слова нікому. Ти пам'ятаєш, як місяць тому у нас тут стояли артилеристи? У мене тоді квартирував такий кирпатенький, худенький боєць, Федею називався. Молоденький такий, ну просто хлопчак. І смішний був, все надимався, щоб виглядати солідніше. Правда, язикатий був, і до роботи путящий. І дров нарубає, і води наносить, і в огороді прополе, і в хліві вичистить... От тільки вечером, ніби жартома почне, було, припадати, тулитися. Я відштовхую його, кажу не дурій, Федю, у мене син твого віку, теж десь воює. А він припадає і майже крізь слізози благає: каже, зжалътесь надімною, згляньтесь, я ж і не жив іще, може завтра й очі в бою закрию, так і не пізнавши жіночої близькості. І знаєш, ну жалко його, щось підкочується до грудей таке ніжне, материнське. А, думаю, змилююся над ним, присолоджу йому цих кілька днів, а як і сама трішки втіхи скоштую, то що ж, буду опісля відмоловатися. Здуріла я тоді, чи здитиніла, думай як хочеш... І знаєш що? З шпилалю написав, ноги йому, бідному, відірвало. І оце як згадаю за нього, так і в слізози...

Сусідка хвилю мовчить, зітхає, а тоді:

— Добре, що розказала. Аж полегшало мені, бо думала, що тільки я одна з розуму зійшла, бо ж і в мене точнісінько така ж пригода. І бігме не знаю, чи я гріх вчинила, чи милосердя проявила. Теж написав мені такого чулого, людяного листа. А як почав! Повіриш, пише: "Моя дорогенька й хорошенська матусю..." Аж душить мене... Може й справді, Маланко, вони ще такі безпомічні й безпорадні, що далеко від дому шукають у нас материнського захисту насамперед?

— А хочби й так, то що? — продовжує Маланка. — Ось читаю його листа, ніг же нема, а він ще й бадьюритися пробує, і осипав мене такими ніжностями й похвалами, що я аж зашарілася, немов дівчина. Каже, хоч я й без ніг, і про танці мені не mrяти, але приголубити ще зможу. Каже, що він і столлярську справу знає, і печі класти вміє, і дах перешивати навчився, все від батька перехопив. Він з-під Чистякового. Каже, як підлікується, то поїде додому, до батьків, а якщо я не проти, то відразу приїде сюди. Каже, матимеш на господарстві хоч півчоловіка, бо багатьом-багатьом жінкам і цього не дістанеться. Що йому написати? Хай, мабуть, іде сюди, як ти думаєш? А люди побалакають, та й звікнуть, а далі ще й завидуватимуть... А син, дай Боже йому вернутися живим і здоровим, може й не схвалить. Але у нього своє, окреме життя. А у мене — своє...

В кімнаті запанувала мовчанка. От тобі й Маланка!

— Ну як, ти й далі вважаєш її мурлом? — запитав єфрейтор.

Я мовчав. Та й що відповіси? Людина знутром мурла на таку великодушність неспроможна. Отакий величний секрет!

Таких секретів у різних варіяントах було, мабуть, не мало. Але: була це розпуста й деградація чи, може, самі обставини й природа в цей спосіб затримували й утривалювали людську теплоту, підсилювали почуття вини й відповідальності, заплітали зобов'язання і в короткочасну взаємність — і все це в кричуще ненормальній ситуації, де для вчорашніх правил і канонів просто не було місця, бо ж половину людського роду насильно відділено від другої половини і кинуто на суцільне витолочення? Там, де розпуста й розбещенність, там відчуття вини й падіння нема, там моментальне забуття всього, там лише бездушна тваринча хтивість.

Якось в одному досить пристійному товаристві, уже на еміграції, зайшла мова про статевий культ на Заході, що розцвітає і нестимно поширюється на всі верстви, коли отарні оргії вже нікого не дивують. Наглядний декаденс. Західня цивілізація, бідкалися деякі гості, докочується до відмітки, осягнувши яку, почала занепадати й заникати Римська імперія. Мало хто в компанії не погоджувався з цим.

Поки розмова йшла довкола цієї теми, я поділився своїми спостереженнями з воєнних часів, не оминувши й отієї підслуханої розмови двох сусідок.

— Ви дивіться, отака розпуста на нашій землі, а ми й не знали нічого! — вигукнула одна пані. — Виходить, що в деяких речах ми вже й Захід перегнали?

Тоді підвівся один старший пан, підійшов до мене і, дивлячись на обурену пані, докором в голосі сказав:

— З цієї цікавої розповіді до мене доходить одне: ніякої розпусти не було, а був вияв глибокого розуміння загального нещаства, безмежної людяності й великодушності і, навіть якщо хочете, самопожертви. Таким жінкам пам'ятники треба ставити, а якщо їх справді було багато, то один збірний пам'ятник на найвищому місці...

Не знаю, чи всі гості погодилися з цим підсумком, але всі призадумалися. Я вирішив більше слова не забирати, бо тема дітклива і до цих пір не наскітлена як треба. А міг зашокувати їх ще й іншими ревелляціями. Адже відразу після війни дійшло й до отарности. В своєму романі “Грань”, що вийшов у Києві в 60-х

роках, письменник Олесь Лупій мистецькими засобами змалював застрашливий розмір тієї проблеми в прикарпатських селах, куди з фронтів повернулися всього по 5-10 чоловіків. Та й офіційна радянська статистика подала, що з річників від 1918 до 1926 з кожних ста бійців уціліли лише три, включно з каліками.

П'ятеро до десяти чоловіків шлюбно- подружнього віку на все село! Що творилося! Який відчай охопив жінок! За тих уцілілих чоловіків здіймалися справжні битви, загніздилася жахлива ворожнеча, безмежна заздрість, дійшло до того, що в моду навіть ввійшли старезні діди, за прихильність яких теж бушували несамовиті змагання. Було багато випадків, коли жінки виходили на шляхи і просто накидалися на всякого подорожнього.

Ось Лупій описує, як ці діди ділили між собою наявне овдовіле жіноцтво, майже так, як олені своїх самиць. Ось цих 25 дворів мої, а оті твої, а оті дальші 25 будуть Степанові, чи чи там ще.

А років шість-сім пізніше ці діди, уже направду немічні, сидять на приєзьбах, вигріваючись на сонці, а повз них гасають гурти дітвори. А діди споглядають на малеч і ніби в грі вгадують:

— Слухай, Гавриле, чи оці троє не твої? Твоя наче б у них ухватка...

Було й таке. Але Олесь Лупій не посуджує ні жінок, ні чоловіків. Навпаки, він сугерує, що хай краще тимчасова гуртова непорядність, ніж нидіння й зі'янення без ніякого наслідства й дитячого цвірінчання. Хай краще отаке падіння, ніж поступове опустіння сіл, бо ж ті діти-безбатьченки — це завтрішні батьки й матері наступних поколінь. Постають ситуації, де вимушеною непорядністю оберігається й зміцнюється етнічна субстанція, бо хоч туристи можуть довільно похитувати головами в несхвалальному жесті, але нації, властиво, байдуже, як ти народився, таї потребне до зарізу кожночасне фізичне поповнення, щоб селища були, люди, щоб не закривалися школи, щоб двиготіла молодечими голосами земля...

Посуджувати й моралізувати легко. Але й не треба забувати, що оті хвилеві любоці, подаровані молодим солдатам безумним і скорботним жіночим серцем, може були їхньою останньою, а часто й єдиною прикрасою в цьому житті. З боку отих милостивих жінок то справді був подвиг і самопожертва, що направду заслуговує на пам'ятник.

На дальших фронтових дорогах, пригадуючи Маланку, я завждичувся винним перед нею. Як легко можна помилитися в

оцінці людини. Вона видалася мені досить сірою, нецікавою, нічим не примітною особою, з якою можна вік жити поруч і не помічати її. А дивись, якою широченою виявилася її душа, і яке велике серце билося в її грудях. Ну, проявила легковажність, пірнула в скороминучу дурійку, мало чого людині не трапиться, та ще в такі часи. Сталося й забулося, бо ж "всьоравно война". А вона ж як страждала, ба, вже чулася зобов'язаною, уже була готова стати невільницею молодого каліки.

Пам'ятаю, якось неосвідомлено, більш стихійно, нічим не зраджуючи, що я знов про неймовірний епізод в її житті, я почав ставитися до неї в останні дні постою з підкресленою повагою і подивом, як до мучениці, бо жіночу долю в ті роки можна було схарактеризувати двома словами: безкінечні муки...

СОЛДАТСЬКИЙ ЛЕКСИКОН

Нема меткішого ока як око народнє. Нема влучнішого окреслення, ніж те, що формується в надрах народніх мас. Візьмімо такий новотвір як "есеси". Тільки мова тут не про німецькі өлтіні війська. Німецькі есеси — то були фанатики, і мати їх проти себе на фронті не було ані жартом, ані приємністю.

І у нас були есеси, але цілковито іншого типу. І хоч назва утворилася від подібного до німецького скорочення, СС, на нашому боці "есес" означало Само-Стріл. Цей термін стосувався тих бійців, які самі наносили собі поранення вогнестрільною зброєю, стріляли в самих себе, щоб таким чином вислизнути із служби на передовій лінії і опинитися на якийсь час в шпиталі, в запіллі.

За самокалічення суворо карали. Якщо цей трік ставав пошестю, то влаштовували польові показові суди і винуватців засуджували на розстріл, і негайно ж, на очах бійців, виконували вирок. Найлегшим покаранням вважалася відправка до карної сотні (штрафрота), якій завжди давали найнебезпечніші завдання, а часто просто гнали на ворожі мінні поля, щоб тілами штрафників розчистити коридори. Мало хто мав щастя відбути свій вирок в карній сотні і повернутися в свою частину живим. В більшості вони гинули задовго перед вигасненням їхнього речиня.

Поранити себе пострілом в руку чи ногу і тоді зійти за справжнього раненого було абсолютно неможливе. Постріл зближyка обов'язково залишав на шкірі зрадливі сліди — темне осмалення довкола рани, а також і окремі цятки пороху глибоко в шкірі. Деякі хитруни наперед обмотували ногу чи руку одялами чи шинелями, але одурити лікарів рідко кому вдавалося, "есеса" вони виявляли негайно ж, і тоді або розстріл, або штрафрота. Так що "наші есеси" були чимось абсолютно протилежним німецьким есесам.

Другою легковажною групою солдат були "голосувальники".

Це ті, що навмисно висували руку з окопу в надії "схопити" ворожу кулю. До цього тріку вдавалися переважно вночі, а бувало серед білого дня, якщо обстріл був вельми густий. Спіймати "голосуваньника" на злочині було тяжче, але ловили, і теж або розстрілювали, або відсилали в штрафроту.

Був ще вираз "отримав свинцю в сраку", тобто дістав поранення, коли втікав чи то з атаки, чи з передового окопу. Цих, правда, не судили, але сам вираз був наладований насмішкою й зневагою.

А потім — "чорносорочники", але це вже зовсім інша категорія. Подекуди їх називали "чорношкірими". Ці складалися з чоловіків всякого віку, які з різних причин опинилися під німецькою окупацією. Всіх їх мобілізували негайно ж після повернення радянських військ і вони вирізнялися з-поміж армійської маси своєю чорнотою, тобто цивільною одягою, через те ѹ "чорносорочники" чи "чорношкірі". Майже неозброєними їх гнали у вир акції і втрати поміж ними були жахливі. Цілком можливе, що це була рафінована форма покарання їх за те, що вони залишилися під ворогом.

До речі, самому мені не доводилося бачити, але кружляли чутки, що на початках всіх схоплених поліцай, старост та інших урядників вішли на базарах та інших публічних місцях. Але згодом, з літа 1943 року це лінчування було зупинене. Всіх службовців окупаційної адміністрації судили на бігу, давали ім по 20 років і зачислювали до штрафрот. Якщо хтось з них вийшов живим з війни і не втік на Захід, то всерівно опісля опинився в Гулагу.

До метких новотворів належало й скорочення "ППЖ", яке було іронічним кивком на назву одного автомата — ППШ. Ці три літери були початковими в словах-окресленні цієї зброй: Пулемайт-Пістолет Шапошнікова. Це була автоматична скорострільна рушниця, досить куца, в диску якої вміщувалося 90 куль. Вона була дуже схожа на "музичні інструменти" чікагських та нью-йорських гангстерів 20-х років, а маже й скопійована з них. В Галичині ці автомати називали фінками.

А ППЖ означало "походно-полевая жена". Це скорочення стосувалося переважно медсестер та іншого жіночого персоналу, які відкрито співжили з одруженими й неодруженими офіцерами як чоловік і жінка. Це скорочення вважалося дуже образливим і висловлювати його вголос на адресу винуватиці було ризиковно, бо міг сурово покарати її "чоловік". Бійці вживали цю абревіятуру

більше між собою. І якщо вже говорити про розпусту в час війни, то найбільш наявною і розпаношеною вона була саме в армії і серед офіцерського складу насамперед, а ППЖ якраз і було дітищем тієї розбещеності.

Присутність жінок в армії ставала все численнішою й густішою. Спочатку жінки купчилися лише в медичні та деяких ділнянках інтендантської служби. А від 1943 року їх стало повно в запільніх службах, в штабах, в зв'язку, в регулюванні руху, в зенітній артилерії і в авіації. Були окремі жіночі повітряні полки. Жінки, пітаючи в легких бомбовозах — так офіційно називалися двокрилі "кукуризники", відомі серед вояцтва ще як "королівська авіація" — спеціалізувалися в нічних налетах на ворожі позиції і на більші запільні пункти.

Багатьом жінкам служба в армії імпонувала і вони зовсім не вважали її тягарем. Багато з них жили з командирами й бійцями законно, тобто вийшовши заміж за них і зареєструвавши шлюб. Чимало, сьогодні одружившись, наступного дня ставали вдовами.

А ті з жінок, які з військовою службою зжитися не могли, навмисно вагітніли і їх звільнювали в цивіль, здається на п'ятому місяці вагітності. Багато вдавалися до цього способу — ліпше няньчати й горювати з дитиною-безбатченком далеко від фронту, ніж щоденно цілуватися із смертю.

Не минала образ, більше незаслужених, ще одна категорія жінок — військових санітарок. Ніхто, мабуть, більше не прислужився раненим бійцям, як ці дівчата. Їхнім обов'язком було подати першу допомогу раненим на полі бою: перев'язати, зупинити кровоточу, а часто й винести критично раненого бійця на спині з небезпечного терену і в перехресті куль. Коли солдат з якоїсь причини хотів пришпилити санітарку, то казав: "Диви, яка бойова! Ти вже, мабуть, винесла на собі цілу роту, ні?".

Безліч неологізмів постало в солдатській мові в час війни. Через задушливо смердючий дим тютюн, відомий як махорка, називали "смерть фашизму". Знайшли вжиток і для "другого фронту". Приблизно від 1943 року почали солдатам на марші видавати істинні пакети з видрукуваною поміткою "Зроблено в США". Бійці швидко перехрестили їх на "другий фронт", мовляв, цими пакетами американці відроблялися за відтягування з другим фронтом в Європі.

ГОРИТЬ ЧИГИРИН

Долаючи не дуже сильний опір німців, фронтові частини підійшли до Дніпра і полк знову опинився в передовому ешелоні. В окремих місцях штурмування Славути почалося ще в середині жовтня і, якщо пам'ять мені не зраджує, радянським військам найскоріше вдалося перетнути його біля Дніпропетровська. А нам випало долати цю ріку трохи вище Кременчука під кінець жовтня. А в нижній течії, ближче до Чорного моря, радянські війська перейшли на західній берег щойно весною 1944 року.

Майже вдосвіта радянські гармати почали інтенсивно молотити правий берег, провіщаючи, що невдовзі дніпровські хвилі зачервонять від крові. Сотні й сотні гармат, чисельні "катюші" й мінометні з'єднання скрекотіли злобою, шпурляючи через Дніпро потоки гарячого металу. Клекотіла й вібрувала земля і вирував Дніпро від безнастаних вибухів німецьких і наших стрілень. А опісля "Лагі", "Іли", "Яки", навіть "кукурузники" трамбували правий берег ніби ціпом й клювали його серійними налетами.

Ще били гармати, а на воду вже впали дерев'яні й понтонні човни та безліч "плавків". Поволі долаючи течію, вони віддалялися до середини ріки, а над ними в обидва керунки шурхотіли й шипіли як ненажерливі змії ракети, стрільна й міни.

Після такого довгого й сконцентрованого ціпування німецьких становищ здавалося, що там і комар не вцілів, не то що людина. Якби ж німці були люди як люди! На той час вони, мабуть, жаліли, що нарекли себе надлюдьми, хоча того жовтневого ранку біля Кременчука їм напевно було не соромно за такі претензії — вони справді відбивалися як надлюди. Вони уміли швидко й організовано відійти. Але коли вже вирішували дати бій, то потиснути їх з позицій можна було пише ріками крові.

Вони зустріли наше форсування таким суцільним і нищівним вогнем, що ніби ніякої артпідготовки з нашого боку не було. Сотні

їхніх кулеметів, які не татакали ліниво як наші "максими", а сичали як змії, вистрілюючи по тисячу куль на хвилину, безліч мінометів і навіть зенітні гармати нахилилися доземно — і тріски від човнів та кусні людського тіла злітали з поверхні Дніпра до неба і плавно спадали на зеленкувату воду.

Скільки ж тоді лягло "чорносорочників", українських дядьків, багато з яких і у війську ніколи не були! Розкидавши руки навзнак, пливли вони швидкою течією на півден, востаннє вслушалися в клекіт відкритих порогів і спливали в Чорне море. Як тут не пасувало давнє зітхання Миколи Гололя. "Чуден Дніпр прі тіхой паѓодє..."

Невеликим гуртам щасливців таки вдалося захопити "п'ятачок" землі на правому березі, але навести міст не вдавалося. Запеклий бій тривав і вночі, протягом якої ріку таки перекрили pontonами, по яких заспішили "тридцятьчвірки" — танки "Т-34". Щойно наступного дня німців відтиснули від Дніпра і переправа почалася на ширшу скалю.

Громи почали дещо втихати, Дніпро залишився позаду. І хоч спереду нас чекали нові форсування, ніхто не думав про завтра. Ще довго ми оглядалися на Дніпро, не ховаючи страху. Десять далеко спереду текли Буг, Дністер, Пррут. Але Дніпру вони не рівня, особливо Дніпру в огні.

Хоч і дуже повільно, але день за днем посугаємося на захід. Одного дня надвечір зупиняємося в селі, що дотліває від пожеж. Смердить горілим деревом, плачуть біля згоріщих жінки. Викопавши мінометні окопи, падаємо на суху землю, спочиваємо, а десь не дуже далеко на північний захід від нас щось палає — на темному небі витанцюють червоні пламі.

— Кажеться, Чигрін гаріт, — байдуже інформує молодший лейтенант, родом з Уралу.

А ми, захекані, лежимо й не реагуємо. Горить, то хай горить. Але один боєць підводиться. Я знаю його, Скляренко, дещо старший, перед війною вчителював в середній школі.

— Хлопці, Чигирин горить, — повторює він, і в його голосі вчувається хвилювання.

І я зриваюся, рівняюся з учителем, разом ми вдивляємося в червону заграву. Чигирин, Суботів, Умань, Бар — ці назви запали в мою пам'ять з поем Шевченка ще в дитинстві.

*Гетьмані, гетьмані, якби то ви встали,
Якби подивились на той Чигирин,
Заплакали б гірко...*

Веду очима по лежачих бійцях, приблизно кожний п'ятий з яких є українець. Чигирин для молодшого лейтенанта з Уралу — нуль без палички, ще одне містечко чи там село, і більш нічого. Але невже з оцих захеканих українців ніхто раніше не чув про Чигирин? Невже пише до вчителя й до мене пробився цей випадковий відгук історії? Невже ніхто з оцих молодих хлопців і дядьків не читав Шевченка?

Не може бути. І думки побігли назад, в дитинство. Коли я приніс "Кобзар" від діда Серафима десь в 1929 році, то до нас стали приходити багато близжих і дальших сусідів з вулиці "пожичити Шевченка". Той "Кобзар" зачитали до того, що почали випадати сторінки й кришитися кути. На сторінках з'явлюється повно плям з вишень, помідорів, жиру, кави чи чаю. І все це були прості городяни, більшість з яких запледве могла читати.

А молодші покоління знали про Шевченка ще більше, бо Тарас не вибував з шкільних читанок та хрестоматій. То чим же це пояснити, що "Чигирин горить", а серед синів цієї землі ні дрібки цікавости? Це ж Чигирин! А вниз по Дніпру, дещо на південь — П'ятихатки, а біля них Жовті Води. Це ж тут, у цьому степу стугоніли копита козацьких полків, це ж тут збивали куряву гетьманські гінці, це ж тут козацьке воїнство громило королівські війська, це ж тут над головами гетьманів здіймалася булава і все втихало, щоб вислухати їхні кличі й напучення! Це ж тут хазяйнували наші пра-пра-пра-діди, згідливо косячись на "москаля і ляха"! А тепер ось горить Чигирин і нікому до того ніякого діла!

Ця тупа байдужість, мабуть, дуже опікала душу вчителя. Ні він, ні я не перемовились і словом, але безмовний діалог між нами відбувся, бо він тепло поляскав мене по плечу і, може, й зрадів, що хоч в одного з зелених нащадків ще жевріє пам'ять. А до мене й справді линуло відлуння давніх літ, хоч, зрозуміло, в ту пору я не мав поняття, як те відлуння осмислити і чи потрібно його роздмухувати.

Повертаючись до свого окопу й переступаючи через тіла земляків, я намагався в думках пояснити їхню нехіть тим, що вони вже так вимучені, так спустошені, що якщо й знали щось про Чигирин, то в їхніх помислах він напевно скорше асоціювався з бажанням взяти його без великих втрат, ніж з Тарасовою тугою за тим періодом, коли "запорожці на Україні вміли панувати".

Два чи три дні пізніше майже весь полк затруївся консервами. Несамовиті блювоти і гостра форма дизентерії. Весь склад зразу

зліг. Почалася була паніка, бо закружляли чутки, що це — холера. Висока температура, постійне лящення в голові, блювоти й дизентерія — всі бійці й командири поробилися як тіні протягом кількох днів. Кільканадцять бійців померли. Та невже холера? На отакій війні, в зажерливому перехресті куль і стрілень уціліти протягом майже двох з половиною років і вкінці померти від холерит! Не від кулі, а від хвороби! Чи ж не жарт долі?

Всіх нас вивезли до медсанбатів, але там не було потрібних ліків. Лікарі заспокоювали нас, що ніякої холери нема, що все це звичайне затруєння від зіпсованих консервів. Хтось викрикнув жартома чи серйозно, що американці хочуть нас видушити, бо консерви походили із США.

— Ні, — відповідали лікарі. — Американці доставили нам мільйони й мільйони банок м'ясних консервів і ніякої пошести ніде не було. Деколи трапляється, що зіпсuta машина зшивав банки неправильно, до них проникають ззовні бактерії і тоді ось такі неприємності. Таке трапляється й з консервами радянського виробу...

В листопаді найбільш знесилених перевезли назад за Дніпро до евакошпиталів. Холодно, брудно, одноманітні харчі, та й тих недостатньо — цього разу ніякої втіхи від шпиталю, ніякого порівнання з розкошами в Міллперово.

Поволі виздоровіли. Коли нас виписували, почали прибувати бійці, ранені в боях за Київ. Я в Києві ніколи не був, лише пару разів бачив його вулиці в кіно журналах.

— Нема Києва, — сказав тяжко ранений старший боєць. — Але це пустяк, построїмо новий. Щонайгірше, братці, народу нема. Отакий город — і пошти порожній, самі війська. Куди ж подівалися люди?

Мені через великі міста йти не довелося, більше крізь села й містечка. Правдиво, народу страшно поменшало. В селах — ще можна миритися, а в містах людей справді обмаль. А руїн же скільки! Все це треба буде розчистити, відбудувати наново, властиво побудувати наново, бо вся промисловість, будівлі, станції, мости — все занесено по самий фундамент. Після війни всіх нас чекала довголітня каторжна праця...

Але мені тим часом везло. Багатьох пацієнтів чомусь не завернули назад до полку, а відіслали до Першого Українського фронту, на формувальний пункт біля Бобровиці в Чернігівській області. Там ми й зустріли 1944 рік.

А ЛИСТІВ НЕМА...

Половина України, якщо не більше, звільнена. Щодня я виглядаю листів. Часом отримую, але не звідти, звідки хворобливо очікую. Від літа 1941 року я отримав з чотири десятки листів, один від Ірини Ірець, а решту від приятелів і знайомих, з якими запізнався чи здружився на дорогах війни, а потім розлучився і які тепер служили в інших частинах, арміях, фронтах. А з дому — ні одного.

Після повернення на Україну вперше я написав у Вишнівське у вересні, бо на півдні просування вперед йшло найповільніше. Та й порядки в армії такі, що ніде не діб'єшся, не дізнаєшся, чи твоя місцевість уже очищена від окупантів. Кажуть, спідкуй за звідомленнями Совінформбюро. Слідкуй, коли газети попадаються з п'ятого на десяте. Як лежав в шпиталі від затруєння, ще раз написав до матері, а також вдруге написав до Ізюму, до Ірини. З Бобровиці теж написав.

Щойно в лютому 1944 року настигла відповідь з Ізюму. Як я хвилювався, розриваючи коверту! Писала Мотря Пилипівна. В пінійках було безліч помилок, але думку вона викладала ясно. Найперше вибачилася, що розірвала листи, заадресовані Ірині. Ніколи б цього не зробила, запевняла вона, якщо б Ірина була вдома. Нема її. Чоловіка евакуювали разом з паротягом весною 1942 року, а з ним поїхала й Ірина. Ось вже буде скоро рік "як повернулися наши", але від них ніяких вісток.

А Ларису забрали до Німеччини на працю. Дісталася від неї кілька листів з Дрездену, в яких вона "домовленою мовою" описала свої страждання. "А тебе, я добре пам'ятаю, бо американці не так часто бувають в нашій хаті", ще й пробувала жартувати. "А я хвора, ревматизм викручує мені ноги, мабуть, кара що так багато танцювала молодою. А на роботу треба ходити..."

Хоч авторка й пробувала впасти у веселіший тон, з листа віяло печаллю і втомою. Така хороша родина — і всі розпорощені,

втратили всякий зв'язок. Нічого не згадувала лише за сина, мабуть ще був з нею, йому десь мало сповнитися 16 років. Сум і печаль. Раптом всі осамітніли, раптом з великих родин залишилося по душі. Я нетерпеливо чекав листа від матері, а воднораз і боявся його дістати. А що, коли й від нашої родини залишився я сам? При цій думці по тілу бігли холодні дрижаки.

Кінець війни ще тільки-тільки засірів, абсолютна віра в перемогу щойно починала несміливо дзъобати в свідомість, а радіо й газети уже били в переможні пітаври, відзвін яких чомусь не веселив, люди були засмучені, вижмакані, голодні, і скрізь — одні жінки.

Формування дивізії йде швидким темпом. Прибувають і прибувають рекрути. Ветеранів десь відсотків 15, а решта — хлопчаки 1927 року народження та 55-літні діди. Хлопчаки й діди. Дві скрайності. І поміж ними отої тоненький прошарок обстріляних вояків у віці від 21 до 40 років. Цей прошарок — рештки найпродуктивнішої у всіх відношеннях частини чоловічого населення. А що ж буде після війни? Що станеться з мільйонами жінок шлюбно-подружнього віку, чи реальні чи евентуальні партнери вже стліли в непоіменованих могилах від Львова до Волги?

В одному з попередніх нарисів я згадав, що хоч і не дуже часто, але в армії зустрічалися галичани. Одних влада встигла покликати до служби невдовзі перед німецьким нападом, інших евакуювали вже в час війни, ще інших війна застала на східніх землях, куди вони приїхали на працю після "визволення". Від серпня 1941 року до цього часу я зустрів в різних частинах з доброї півсотні галичан, переважно молодих, у віці від 20 до 30 років.

На формувальному пункті біля Бобровиці в нашій роті опинилося з півдесятка "западняків", а один, Дмитро Красюк, був приділений до моого взводу. Не пам'ятаю, звідки він був родом, але був досить розвинutий, поінформований і говірливий. Одного вечора я зійшовся з ним ближче. В разомі я завважив, що з усіх галичан, з якими мені довелося ділити солдатську долю, жоден не мав прізвища з закінченням "енко". То Андрусишин, то Миколишин, то на "ський", а найбільше з закінченням "чук" або "цюк" — Марчук, Стецюк, Мельничук. Почали ми міркувати-гадати і прийшли до висновку, що прізвища на всій Україні творилися за тим самим зразком. Тільки в центральних і східніх регіонах називсько, що утворювалося як похідне від імені батька чи його професії, передавалося через "енко", що означало

"менший", "дрібніший" чи "молодший", а в Галичині — через "чук". У нас Мельниченко, а в Галичині Мельничук, але значення те саме — "менший". Так як в Галичині не було "енків", так у нас були дуже рідкими "чуки". Обоє ми дивувалися. Чому? Різний вплив зовнішнього оточення, географії, побуту? Чи, може, в цій різниці також крилася відмінність в сприйманні й мисленні?

Однієї неділі настигла інструкція: всіх галичан відправити в Боровицю на якийсь ширший збір. Помітно збентежені й схвильовані, чоловіків 60 з усього полку від'їхали на вантажних машинах до міста. В чому справа, що сталося?

Вечором, один-на-один, Красюк розказав мені все. На тому особливому мітингу високі політпрацівники хвалили їх за посвяту в боротьбі з фашизмом і не скупилися на інші компліменти. Влітку, казали вони, радянські війська напевно вступлять в Західну Україну, де буде потрібно багато місцевих досвідчених людей для розбудови нового радянського апарату, "щоб швидко підняти з руїн народне господарство, шкільництво та інші ділянки". Своєю вірною службою вони здобули собі право перших кандидатів. Всіх їх відправляють в запілля до будівельних частин, щоб вони передчасно не наклали головами. Для них війна, властиво, вікінчилася.

— Втішений? — спитав я не без заздрості, бо кому тоді не хотілося вибути в запілля назавжди.

— Та як сказати? Що вийду з війни живим — річ втішна. Але промовці на тих зборах щось не договорювали, щось невиразно натякали. Щось у наших місцях не штимує, сподіваються якихось труднощів, а бути в апараті в таких обставинах — це трохи прилякує...

Через кілька днів всі вони від'їхали.

Кілька разів мене вербували на лейтенантські курси, мовляв, освічений, бувший студент, а копаєшся в багні, держава тебе вчила, то чого сидиш в сержантках? Я відпекувався тим, що майже нічого не бачу одним оком. А одного разу відверто сказав, що нема в мені командирської жилки, не вмію орудувати людьми, не вмію наказувати й тримати в послусі. А лейтенант не завжди сидить на взводі чи роті. Часто йому доручають батальйон, а це велика відповідальність. Я зам'який, а бійці відразу винюхають слабину і невдовзі не ти по них, а вони по тобі їздять. Більше не чіпали.

1944 рік вступив в свої права. Що не день, то харч все гірший і гірший, та все менше й менше. Та стільки там не припадало "на

горло", але в армії таки діставав приділ щодня. А населення — не люди, а скелети. І разом з тим — все зростаюче клекотіння ненависті до німців. І чим тяжче ставало, тим гучніше вона клекотіла. Я все думав, що ніщо не могло перевершити плютій несамовитості солдата до німців, коли він мусів втопати в багні на маршах, мокнути до кісток на холодних дощах в окопі, щодня бачити вбитих бійців, вічно думати про далеку й голодну сім'ю, якої не бачив уже три роки. Але ненависть підокупаційного населення бурлила такою горяччю, що в порівнянні з нею стала у вагранці видавалася прохолодною. Від малого до великого — всі проклинали найгіршими словами "ту ненависну німоту, що прийшла, наглушилася, принесла скільки лиха й горя й прирівняла нас до скотини".

Особливо запам'ятався мені дід-кочегар, що порався біля котлів ушпиталі в Недогарках, де ми виходжувалися від затруєння. Ми часто навідувалися до нього в підваль поговорити про життя під німцями. А чоловік він був відкритий, сміливий, не боявся сказати терпке слово й про радянську владу.

— Уже стали на ноги, хлопці? Чудово. Виздоровлюйте і повертайтесь добивати оту швабську нечисть. А як вступите в Німеччину, то й немовлять в колисках душіт! Щоб запам'ятали нас на сотні й сотні літ та більше сюди не потикалися! Огиддя прокляте! Шо вони тут за пекло вчинили! Знущалися, майже арканами повили молодь до Німеччини, вішали, забивали останню курку, поїли всіх свиней і корів, стріляли в дітей на вулиці для розваги. Нелюди, звірі! Навіть і наших переплюнули... — захлиновся він в істинній злобі.

Люди були розлючені окупаційною розперезанністю й неперебірливістю, а ще більше тим, що вони, німці, підвели. Від них сподівалися вищої цивілізації, справедливости, людського зразку, а вони виявилися горлорізами й тварюками. Оцей момент, здавалося, допікав найбільше. Люди чулися зрадженими і свою пімсту обертали в спопелюючу ненависть.

Мені минав 21-й рік. Я ще знаходився в межах ранньої молодості, а чувся надміру дорослим, досвідченим, майже старим. Все перевернулося дном догори, все пішло обертом, все розкришилося на кусники, і не зібрати тепер, і не ступити докути у ламків тих передвоєнних літ, коли в голові ройлися міріяди мрій, коли я стояв на порозі, як мені вдавалося, солодкого майбуття і охоче забувався в ривках і милозвучних мелодіях танга...

Танго!.. І мені ставало жаль самого себе, бо майже протягом

двох з половиною років я ні разу не танцював. Аж не вірилося! Мабуть, вже й розучився. І якщо б ось трапилася нагода, то напевно спотикався б і збивався б. Все зарисовувалося таким рожевим і принадним, і все кануло, шубовснуло як у бездонний колодязь. Найкраща пора пропала на розквашених дорогах...

Три роки доріг, три роки страху, три роки душевних ридань. І якщо б тоді хтось сказав мені, що до кінця війни ще 15 місяців, я б напевно опустився на коліна в розпуці й безнадії...

САВКА ДВОЄКРАПІЄ

Настрій гнилий. Уже рік як ходжу по рідній землі, а відчуття самітності насідає з усіх сторін. Чому всі мовчать вдома, ніхто не озветься? Вже й сусідам написав, але й від них ні звуку, ні гуку.

Та недарма в народі мудро підмічено, що Бог не без милости, а козак не без щастя. Усміхнулося воно й мені, і то в час, коли щупальці розпачу уже глибоко проникли в мою душу. Мій віddіл було приділено до наряду, що мав на машинах їхати до військового складу на станції Бобровиця за провіяントом та іншими реквізитами.

Зима була в'яла, мокра, сніг трішки примерзав вночі, а вдень розкисав в таку противну сльоту, не то сніг, не то вода, що мокрим холодом проникала, як рентген, до самих кісток. На складі біля станції була довга черга, що посувалася дуже мляво.

Більше з наміру розі'ятися, я шугнув вздовж зруйнованих будівель станції аж до виїзного семафора, весь час думаючи про станцію Пугаловську: невже й її не оминула тотальна руїна? Трохи вбік від крайньої колії в два ряди стояли з 20 танків "Т-34", кільканадцять машин з бочками пального в кузовах, а інші нападовані металевими скринями, в яких, мабуть, возили стрільна до танкових гармат. З танкових башт випазили і пірнали назад танкісти, деякі вовтузилися з ключами біля гусениць, щось сердито покрикували невисокий, замерзлий офіцерик.

Окремо від цієї машинерії стояв автофургон, з вікнами на боках і дверима ззаду. З середини був виведений димотяг, з якого весело пурхав сизий димок. Мабуть, тепло й затишно всередині, подумав я, і мені чомусь зробилося ще холодніше, вітерець був вогкий і холодний. Гримнули двері і фургон задрижав, заколивався на ресорах. На мокрий сніг ступив моложавий майор в шкіряному шоломі і шкіряній куртці. Бриджі заправлені в юхтові чоботи, які, проте, були фасонно зшиті, з халявами, що тісно охоплювали літки.

Я глянув на нього пильніше й завмер. Обличчя було не тільки знайоме, а ще й помітка на ньому — шрам над лівим оком — безпомилково сигналізувала, що цевін і був — Савка Двоєкрапіє. Я

засалютував і попросив дозволу звернутися.

— Строчи! — кинув він, не витягаючи рук з кишені куртки.

— Товаришу майор, чи ваше прізвище не є Трибийло?

— А хто хоче знати і навіщо?

— Якщо ви — Савелій Трибийло, то ви і я земляки, з Вишнівського...

Він ледве не розчавив мою худівшу діяграфму в своїх міцних і радісних обіймах. І за рукав потягнув в фургон, де було тісно, але знаходилося місце для ліжка, невеличкої шафи, маленької грубки, в якій горіло і на якій парував чайник, і для невеликого стола з кріслом. На ліжку сидів боєць, мабуть ординарець, і голкою латав шкіряні рукавиці. На розпорядження майора боєць поставив на столі пляшку й шклянки, розкрив консерву.

Савка Двоєкрапіє — майор! Всі оті танки й машини, либонь, під його зверхництвом. У Вишнівському мало хто не чув про Савку. А щодо його батька, Якима Трибийла, майстра на всі руки, то того знато мале й старе. За своє життя Савкин батько працював машиністом на залізниці, на паровій машині на млині, майстром на цегельні, шофером, механіком в депо. Яким умів робити буквально все — ремонтувати машини й годинники, вставляти вікна, латали відра. Його будинок являв собою універсальну майстерню з безліччю інструментів. Про його майстровитість знали в МТС, в автоколонах, на фарфоровому комбінаті і в станційному депо. Часто у всяких аваріях, коли з направою нічого не виходило, начальник чи бригадир зрезигновано кидав:

— Кличте Якима...

І під Якимовими руками все оживало — паротяг, трактор, мотоцикл, швейна машина, годинник, всякий механізм. Заробляв він добряче і жили Трибийли на широку ногу.

Від батька Савелій перейняв небагато, або й нічого, бо його талант розвивався в іншому керунку. Він, Савка, міг без особливого труду видряпатися на круту як стіна кручу, на височезну щоглу, на верхах яких в ті часи прикріплювали радіоантени, на найвище дерево. Не було такого пташиного гнізда, до якого б він не дістався. Шрам над лівим оком — то слід його перших пригод на деревах. П'ятирічним хлопцем він видряпався на розквітлу акацію, бо цвіт акації не тільки пахучий, а й солодкий, діти ремигали "кашку" за любки, і зачепився брововою за колючий шип на гілці. Хто бував на акації, той знає, які в неї шпичаки. Добре, що ока не втратив.

Яким, було, нераз коментував з усміхом:

— Хоч прив'язуй бісового сина, тягнє його в небеса як ангела.

Я знов Савку добре, але він мене ані трохи, хоча ми й ходили до тієї самої школи. Між школолярами усього світу панує однакове правило: учні молодших класів знають усіх старших від себе школлярів, а старшокласники не знають нікого із молодших класів. А Савка вчився на чотири класи вище мене, я в четвертій, а він у восьмій.

Двоекраплем він, здається, став у шостій класі. Розказували, що вчитель російської мови, а він викладав також і українську, викликав Савку до дошки писати якийсь текст. Учитель диктував, а Савка мусів сам ставити розділові знаки. В одному місці він застопорився, почав чухати потилицю, а потім здогадався, що там треба було поставити двоекрапку, по російському "двоеточие", але цей термін чомусь не йшов йому до голови.

— Здаєсь, — почав він, — поспіє етава слова паставіть ета... ета... ну как єво... да, двоекраплє...

Вся класа за животи взялася. Так це було чи, може, сам вчитель підказав для сміху цей новотвір, але після того Савку інакше не називали як Двоекраплє, і він ніколи не сердився.

Яким Трибійло як в око вліпив — Савку таки тягло до небес, бо весною 1935 року, коли він кінчав 9-ту класу, він якось зумів влаштуватися в аероклубі у Волновасі. Виклопотав пільговий залиничний квиток і їздив туди раз на тиждень на теоритичні й практичні навчання. В школі на перервах довкола нього збиралися хмари школлярів і він розказував цікаві історії про пілота Громова, а опісля про Чкалова та Байдукова. Його однокласники недовірливо підсміхалися, мовляв, розказуй дітям казки, хто там тебе до літака підпустить. А наступного літа він почав літати на "У-2", який у війну уславився як "кукурузник". Коли він в школі розказував як легко виконувати "мертву петлю", то старшокласники не витримували, відкрито насміхалися з нього, казали, що він все бреше. Тоді Савка трохи гарячивається, провокував невірців іти з ним в заклад, але ті чомусь його виклику не приймали.

А прославився він на все Вишнівське ось як. В 9-й класі він залюбився в ровесницю, Людмилу Щуку, яка чомусь не відповідала взаємністю. Чи то щоб доказати всім невірцям про свої летунські здібності, чи щоб зробити відповідне враження на Людмилу і тим промовити до її серця, Савка приготував рукавицю поклав у неї камінець для ваги, а також любовну записку, і під час навчального полету у Волновасі самовільно взяв курс на

Вишнівське, зробив над нашим містом кілька кругів, поки не знайшов Людмилин будинок, і, опустившись майже до димарів, кинув ту рукавицю у її двір. Казали, що рукавиця зачепила гусака, з якого полетіло пір'я і який з переполоху перестав виконувати свої обов'язки супроти гусачого гарему.

Але і ця бравада не заімпонувала Людмилі, а її мати на базарі кілька днів підряд пашіла гнівом:

— Ідолів хлопець, отакі коники викидає! Гусак через нього нікудишнім став. Та й де це видано, щоб на самоп'оті задівчиною ухажувати?

Інші жінки казали, що то вона так собі, напускала диму на очі. Насправді ж вона пишалася, що її Людмила удостоїлася аж такої уваги, за таку славу й гусака не жаль.

А Савкіні справи після того вибрику пішли, як тоді казали, "на смазку". Його виключили з аероклубу і справу передали на розгляд райкому комсомолу. Все оберталося так, що його з комсомолу виженуть. Уже тоді мудрі люди повчали, що з партією й комсомолом найкраще дотримуватися одного з двох підходів: або взагалі не вступати, який би тиск не був: а якщо вступив, то ні в якому випадку не допусти, щоб тебе вигнали, бо тоді життя пропало. Виключення з партії чи комсомолу накладало на людину ще чорнішу пляму, ніж куркульське походження. Рано чи пізно, а така людина обов'язково опинялася серед "ворогів народу", а з таким клеймом мало хто помирав власною смертю.

Але на засіданні райкому за нього заступився один з секретарів, Ігор Талько, сказавши у своєму виступі приблизно так:

— Товариши, перед тим, як прийняти рішення, яке може знівечити все життя цього молодого чоловіка, дозвольте вам нагадати, що славетний Валерій Чкалов в молоді роки, будучи пілотом-курсантом, просто хуліганив в повітрі, як тепер пишуть в спогадах його інструктори. На своєму літаку він літав попід мостами в Ленінграді! А дивіться, в якого героя виріс!

Савку не тільки не виключили з комсомолу, а й порекомендували, щоб його знову взяли назад до аероклубу. Згодом він подав заяву в пілотне училище, здав іспити, але приймальна комісія його чомусь відхилила. Заважило, мабуть, оте залияння на літаку. Якщо в нього таке потягнення до самовільних відхилень від заданого курсу, то такий і за кордон чурне на бойовій машині.

— Не довго думаючи, — продовжував майор Трибійло в теплому фургоні, — я звернувся в танкове училище і став

курсантом. З училища вийшов лейтенантом, а подальші звання заробив уже на дійсній службі...

Я прикинув в голові: йому було не більше 26 років, а вже майор, хоч таке швидке просування в ті часи не було рідкістю. Майже всі ті хлопці, які перед війною вийшли з училищ лейтенантами, уже дослужилися до майорів і підполковників, а не один і полковницькими погонами хизувався.

Він налив в чарки з пляшки, на якій красувався напис "Спотикач".

— А ти давно з дому? Ще від 41-го? І більше не бував? Еге, сержант, відстаєш ти від життя. А я був, десять днів підряд, з місяць як повернувся. Читав в газетах про Курську Дугу? Скільки там пішло на цурки військової техніки, а особиво танків, наших і німецьких! Цілі поля вкриті металом... Вилазив я з палаючого танка і дістав куплю в плече, добре, що не дум-дум. Лежав кілька місяців в Челябінську, а як виздоровів, дали коротеньку відпустку, то я й майнув у Вишнівське. Рука тепер у мене терпне, але володію нею не зле...

Нарешті! Нарешті і я довідаюся хоч крапельку про рідне місто! Справді повезло! Ну, Савка, не тягни, виливай все на чистоту, розказуй, як там нашим велося під німцями.

— Мартюк, кажеш, твоє прізвище? Я знав кількох Мартюків. Мартюк Іван вчився зі мною. Родич?

— Мали спільнога далекого предка, а зараз уже чужі...

— Так, я побував у рідних місцях, але краще б був і не їздив... Якщо ти виїхав звідти влітку 41-го, то про моого батька знаєш...

А певно ж, що так. Війні було два місяці, як Яким заходився збирати в своїй майстерні якийсь верстат. З'єднував його з електрикою, щось там прогавив, і помер від електрошуку. Все місто вийшло на похорон. Жінки пізніше казали, що раніше й на похоронах архиєрея не було стільки народу.

— А мати померла під окупацією, і від голоду, й від холоду. Попромінювала на селах всі батькові інструменти, всю одежду, геть усе чисто. Спалила в грубі всі батькові прибудівки, весь паркан, всі дерева в садку. А потім захворіла і, казали, замерзла в нетопленій хаті. Зайшов в будинок — вітер гуляє, ні вікон, ні дверей, у всіх кімнатах пустка, стіни потріскані, підлога зірвана. Отак, брате, вертатися додому...

Він вхопив пляшку, рука дрижала, горілка не втрапляла в склянку, пролилася на стіл. Осушив склянку духом.

— Поки воюємо — то це ще півгоря. Справжнє горе почнетися

для багатьох, як повернутися додому. Прийде, а дома — пустка: ні жінки, ні дітей, ні батьків. А часто й будинку нема, одне попелище...

Струснув головою.

— Ну, вистачить мені рюмсати. Ти ж напевно згоряєш в нетерплячі почуті про Вишнівське взагалі. Станції, брате, нема — знесли динамітом. Кінотеатр "Кристал" спалили. Фарфоровий комбінат — саме груддя. Від МТС лишилися лише уламки тракторних частин. Всі балки, включно з Таврижною, вирували до пня. Мало у кого зберігся сад, теж порубали на папиво. А поза тим, вид міста не дуже змінився. Собор відкрили під німцями, і зараз в ньому продовжують правити. І я був на службі один раз, більше від нічого робити, бо в місті нема куди піти. Людей дуже мало. Всі оті селища, що з'явилися після 33-го року, світять пусткою, жителі порозбігалися до своїх сіл. Правда, починають вертатися. Вночі темно, хоч око виколи, електрики нема. Я більше вбивав час в розквартирюваній танковій частині, нема з ким зустрітися, бо з моїх ровесників нема нікого. Всі люди видавалися мені якими чужими й далекими...

Закурипи. Ординарець зготував каву — душиста, німецька.

— Померло багато людей, переважно взимку від холоду. Ти ж знаєш, як ми були залежні від вугілля, а під окупацією ані вуглини ніде. Люди попалили хліви, паркани, все, що лише горіло. Розібрали й спалили багато залишених будинків. За дрова на базарі платили більше, ніж за поживу. Ну, що ще? Як прийшли німці, то бургомайстром став такий Прокіп Косарук, якого прозвали Прокіп Самостійник, бо він боровся в громадянську війну проти червоних і до 1941 року ніде не попався. Він зійшовся з якоюсь вдовою, чоловік якої загинув на цегельні давніше. При одній випивці він в хмелю ніби сказав, що перший чоловік вдови ніби видав його, а вона врятувала. Але був Косарук при владі не довго. Чимось там він не догодив німцям і його арештували. А знаєш хто був начальником поліції? Микита Чамлай. Знав такого? Напевно знов, бо ж він був кіномеханіком. Десь недалеко він попав в оточення і повернувся у Вишнівське разом із вступом німців. Так от, його ніби добре знала та вдова. Чи вона вмовила його, чи підкупила, але Чамлай, буцімто, зорганізував для Косарука втечу, і то так чисто, що німці не підозрівали нічого. Косарук втік, забравши з собою вдову, чи тепер жінку, і її сина. А старший син в армії... Слухай, Мартюк, що з тобою? Тобі погано? Ой, який ти блідий, мені аж лячно... Сінцов, відкрий двері...

В фургоні війнуло свіжиною, я швидко опанував себе. І не знов, що робити — сказати йому, що згадана вдова — моя маті? Ні, зачекаю.

— Хвілююся, товариш майор. Адже вперше майже за три роки чую про рідне місто. До речі, я мушу пробігти до складу, пояснити старшині свою відсутність...

— Я піду з тобою, сержант. Швидко уладимо, а тоді ще посидимо. Не бійся, я відправлю тебе на "віллсі".

Холодний вітерець бив в обличчя, виганяв з голови хміль. Майор розказував, хто став бур'омайстром після Касарука, а я думав про матір і брата. Ось чому нема листів. Вони кудись виїхали. Куди? Яким шляхом дізнатись? Виходить, що й мене чекає плачевна розв'язка: якщо вцілію, то повернуся в пустку, ні рідні, а може й хати вже немає. Мушу тепер писати до Ізюму частіше, добиватися, шукати Ірину. Десять же мусить бути й для мене пристановище!

Тим часом наша колона уже продісталася до воріт складу. Майор невимушено говорив, а той намагався щось перечити.

— Слухай ти, законнику! Не верзи мені тут про правила та статути. А якщо б ти зустрів земляка-сусіда, то що, сказав би "здрастє й досвідання", і провалюй далі? Отож то. Не бійся, я вечером привезу його...

І без дальших розмов, обнімаючи мене за плече, завернув назад до фургону. Знову присіли до пляшки.

— А як звалася твоя вулиця, Мартюк?

— Прирічна. Знаєте, що тяглася впритул до Шуськи...

— Аякже! Там Олена Сотар. Славна була баба. Моя однокласниця. І я підсипався до неї, пару разів провожав додому. І якщоб не Людмила Щука, у мене б напевно щось вийшло з Оленою. Але засліпила мене Людмила, отестерво...

Ми пили, іли консерви, запивали кавою.

— Нема Олени Сотар. Її заміжнього прізвища я не знаю. Ти ж знаєш, її батько був бухгалтером на комбінаті. Під німцями він зорганізував поміж руїнами невеличкий промисел. Німці дозволили йому склеїти артіль людей на 30. Вони там виробляли глиняні миски, глечики, кухлики, навіть прикраси і на селях вимінювали за істиво. Та отак перебивалися. А Олена влаштувалася при них ніби комівояжером. Возила на бричках продукцію на обмін. Звідкись вони дістали кілька коней і возів. Влітку 42-го року ця валка, уникаючи об'їзду, вдарилася до якось там села навпростець через поле. Олена сиділа на передньому

возі. Кінь наступив на міну чи на стрільно — і від нього, їздового, від Олени та посуди запишилося лише мокре місце та черепки... Ну, про кого тобі ще розказати? Ага, про Чампая. Цей теж довго не втримався. Хтось доніс німцям, що Косарук та інші втікали з ув'язнення з його допомогою. Його арештували і розстріляли у Волновасі...

Прикуривші нову цигарку, майор замовчував, ніби надумувався, а тоді:

— Хотів цього не казати, але знай і ти. Людмила Щука зв'язалася з німецьким комендантром і евакуювалася разом з ним. Був я у її батьків. Мати там звивалася переді мною. Дура, думала, що я буду мститися. Лаяла Людмилу за легковажність та все завертала на те, щоб я з нею та її чоловіком пройшовся по місту, щоб причетні до влади бачили, що у неї тісні зв'язки з кадровим майором. Я розгадав її гру зразу, але уступив і навмисно пішов повз райраду та НКВД. А чому ти все поглядаєш на ординарця? Не бійся. Між мною і ним ніяких секретів. Це мужик хитрий. Він знає, що якщо щось винесе з цього фургону і мені не поздоровиться, то зразу ж утратить тепле місце. Бо мені час-до-часу в металевому гробі треба в пекло лізти, а він тут завжди сидить в теплі й добрі, латає мое шмаття та каву готує...

Ординарець посміхався, й далі зашивуючи рукавиці.

— Танк, брате, це не тільки гроб коштовний. Якщо ти забудеш чи викинеш ґвинтівку, то наступної години чи дня підбереш іншу від забитого бійця чи просто на дорозі, іх як дров скрізь. А за танк треба відчитатися особисто...

І, пристукуючи пальцями по столі, він заспівав дещо нерівним від сп'яніння голосом:

Уларила болванка
Прямо в бензобак.
Вылез я из танка
Сам не знаю как.

А меня за шиворот —
И в Особотдел:
Почему ты с танком
Вместе не сгорел?

Цю пісню чув, але не з уст танкістів. З його уст вона злітала як гіркий докір і як приречення.

— Наговорив тобі, а ти десь засумував. Але я мені не легко. Ось назвав Людмилу стервом. А в дійсності — й люблю її. Є у мене

ППЖ, але то таке, потовчешся на ліжку, а опісля й дивитися не хочеться на неї. А Людмила, брате, завжди перед очима жива, велична й недосяжна... Ти знаєш, якщо б оце перехопили німців і вона теж опинилася в оточенні, то захистив би її від усіх напастей, заступив би собою, пробачив би всі минулі насмішки й злигання з німцем. І якщо б вона й далі не захотіла розділити долю зі мною, відпустив би її на всі чотири сторони. Така вже справжня любов. Якщо любиш когось по справжньому, то само серце на сторожі, щоб твоїй улюблений нічого пихого не сталося, навіть, коли вона зрадить тебе. А коли ти мстиш, то тим засвідчуєш, що любиш, впластиво, лише самого себе... Сінцов, ану накрути патефон!

Ординарець, мабуть, добре знат, яка плита найкраще пасує до того чи іншого настрою майора, бо з патефону полинуло:

Горить свєчі огарочек,
Утихнул дальний бой.
Налєй, другожок, по чарочек,
По нашої фронтової.

Давно мы дома не были...

У майора засрібліли в очах слізози. Який морок! І біль у тих, що давно не були вдома, а ще більший у тих, що були. В чому ж полягає спасіння?

— Давай, Мартюк, вип'ємо ще раз, заплем гіркий біль в душі і створимо ілюзію, що нам море по коліна. Пий! І не називай мене майором. Кажи: Савка, Савка Двоєкрапіє! Нагадай мені тією кличкою оті далекі весни, копи у нас і в помислах не було, що доведеться пройти крізь отакий жах...

Пісні злітали з патефону, майор добре спянів. Навіщо йому розказувати, що Прокіп Косарук одружився з моєю матір'ю? Та й чи йому не всеодно? І я змовчав.

Вечором він викликав шофера і я на "віллісі" дістався в свою частину.

ПРОЩАЙ, ЧЕРВОНЕ ПЕКЛО!...

Ще один марш-перехід. Переправилися через Дніпро, прямуємо на Коростень. В черевиках чавкає мокрота, болото запілило обмотки, бризки від нього часом кроплять обличчя. Кінець лютого, а дорога як в ранню весну, не дорога, а безкінечний струмок рідкого болота.

В останні дні я щовечора писав листи, писав до всіх, кого пише міг пригадати. До родичів школярів, з якими кінчав школу, до материних братів — дядьків Марка й Степана, до Гандзіїв, навіть в село діда Макара, материного батька. У всіх адресатів я питав одне й те саме: чи знають вони, де моя мати, чи чули щось про неї? Невже Косарук і вона теж, як сказав хлопчик в хуторі про Третяка "помандрували в німецькі краї"? Написав два листи Мотрі Пилипівні, Ірининій матері, благаючи, щоб негайно озвалася, якщо Ірина подасть вістку про себе. А тепер будучekати й виглядати. Якщо ніхто не обізветься, то на цьому й крапка, вистачить. Якщо вцілію, то займуся пошуками після війни.

Маршуємо на Коростень. Під Новий рік радянська війська взяли Житомир і Коростень, а потім ті міста вирвали назад німці. Бої там, як сповіщало Совінформбюро, були особливо жорстокі, з величезними втратами обох сторін, з частим атаками й контратаками.

А в березні почався наступ в напрямі старого польсько-радянського кордону і всі свіжі частини опинилися в авангарді. Не знаю точно, скільки кілометрів залишилося до Сарн, але старий кордон ми переступили і стали обидвома ногами в Західній Україні. Але німецький спротив ставав сильнішим, просування сповільнилося, а вкінці цілковито застопорилося. Наказано вкопатися, довкруги на всіх обріях дими й гарматний гуркіт. Особливо неспокійно на флянгах — там все ходить ходором. Взагалі, якась дивна ситуація. Спереду, де мусіли б вирувати буруни, порівняно тихо, а ззаду, в запіллі, де мусіло б бути тихо — безупинний землетрус. Над нами табунами пролітають німецькі літаки, від яких ми почали вже відвикати, але

нас не бомблять. Весь час сновигають в наше запілля, звідки постійно глухо настигають перекати вибухів.

В чому справа? Що трапилося? Чому раптом загніздилася непевність? Командири сходяться по два, по три, щось перешіптуються. Ми насідаємо на свого командира роти, 19-літнього "пацана", який, як загнаний звірок, стріляє очима на всі боки, але нічого не каже. А довкруги все гремить, лише спереду відносна тиша. Нарешті командир роти не витримує:

— Дела, ребята, телячі. Ми в окруженні...

На тобі! Ще чого! От тобі й засірів кінець війни! Засірів, але який? А в наступні дні народу більше й більше. Це — рештки частин, що відступають в середину кільця з флангів та з запілля. Громи довкруги лунають все слабше, а згодом повністю щезають. Одного дня в небі з'являються кілька німецьких двокрилих літаків і з низького лету засипають нас листівками, в яких читаємо: ви оточені, німецькі частини стискають кільце; рятунок один — скласти зброю; інакше німецьким військам буде наказано розпочати винищення всіх оточених. Деякі помпопіти бігають, виривають з рук листівки, рвуть їх, шматують, мовляв, будемо прориватися, нема чого хнюпити голови. Але багато бійців відштовхують їх, а коли ті хапаються за пістолі, то враз опиняються проти кількох вишкірених цівок солдатських ґвинтівок. Чим прориватися, коли під руками лише худі конячини та плохенькі селянські брички, та ще гармати на волячій тязі? Я теж думаю: тут зовсім не те, що біля Глибокої, коли на прорив сунув вал новітньої техніки.

Ситуація стає тривожнішою. Вранці з'являються "штукаси". Літають низько, але бомб не штурляють. Попереджують, давлять психологічно. Кружляють чутки, що десь там німці кричать в голосники, вислали парламентаріїв, викликають наших командирів на переговори. Поступово наші офіцери смирнішають, уже ніхто не вириває з рук німецьких листівок. А надвечір не чутка, а офіційне повідомлення: здаємося, складаємо зброю, бо нема виглядів, щоб нас хтось виручив.

Відповідно домовлення, стягаємо до одного місця гармати, міномети, складаємо ґвинтівки й іншу зброю. Вранці в наші становища в'їжджають кільканадцять німецьких вантажних авт на гусеницях, а в них повно німців — всі озброєні до зубів. З півтузина німецьких танків марки "Тигр" теж випаштувалися шеренгою. Вид у німців не такий застрашливий як у 41-му році. Деякі з них навіть розуміюче посміхаються, мовляв, таке наше вояцьке щастя: вчора ви нам на хвіст ставали, а сьогодні ми вас

притиснули. Вчора ми були ворогами, а зараз майже камарадами стали. Така у нас, мовляв, дивна гра.

Полками нас спроваджують в недалеке запілля, де ми й отаборюємося на ніч поміж скиртами минулорічної соломи. Німці дозволяють нам розібрati солому на підстил і на опал. Дозволяють розводити вогні вночі, ворожих літаків чомусь не бояться. Так продовжується три дні. Істи не дають нічого, води нема. Але це наразі не проблема, бо хоч і невеличкі, але власні запаси хліба й сухарів є, а воду заміняє сніг, великі латки якого ще не познікали з землі. Потім беруть нас на реєстр — прізвище, ім'я, дата й місце народження, національність, релігійна приналежність, командирів не відділяють, за політруками й євреями не поплюють. Ця зміна мені до вподоби. Бач, не так, як першого разу, коли нас зацупили й гнали як худобу.

На п'ятий день видають нам харч з наших же обозів, небагато, але все ж. Німаки вештаються між нами, але не гримають, не погрожують і не б'ють. Потім колонами провадять нас на станцію. Кажуть, що повезуть нас кудись на північ.

Я іду й думаю: для нас війна скінчилася. Як і що буде опісля, голови зараз сушти не буду, у нас, звичайних смертних, відповідь на все одна: що буде, те й буде. А тепер — лише б не пропасти в полоні. Я знаю, що як повернемося додому після війни, за оцей полон з нас спитають, бо радянський боєць не сміє підносити рук дороги. Навіть не поможет й те, що в полон ми попали з волі вищих командирів.

Нічого, настане кінець, настане й розв'язка. Зараз журитися цим зарано. Головне — я живий. Березень 1944 року, а я й досі ходжу по землі. Щоб там не було, а цю війну я мушу пережити. Я свідомий, що нас спереду чекають ще скільки випробувань, скільки труднощів. Ну і що ж, іх не менше було й позаді, а от не пропали. Не легко викарабкатися з-поміж журн двох таких велетенських молохів. Але й падати завчасу духом теж не вихід. В Медогарках отої дід-кочегар сказав мені в задушевній розмові:

— Ех, сину дорогий, нема нам життя ні під тими, ні під цими. Пекло було, і пекло прийшло. Було червоне, прийшло брунатне, а тепер знову червоне. Я вже, сину, й Бога проклинаю. Невже, кажу, Боже, ми аж такі грішники, що окрім пекла у Тебе для нас більше нічого нема?

Ну, що ж, прощай, червоне пекло!
Добриден, пекло нове, невідоме...

ЕПІЛОГ

От і вся повість. Приступаючи до неї в 70-х роках, я мріяв написати три книги — "Станція Пугаловська", "Фронтові дороги" й "Чужина". Почав бути писати й "Чужину", але швидко побачив, що не знайду для неї досить цікавого матеріалу. Отоді й вирішив, що вистачить і двох книг.

Німецький полон був найтяжчим періодом всього моєго життя. Правдиво, в мій час німці хоч якнебудь, а все ж годували. Проте, побутові й санітарні умови були жахливі. Хвороби не виводилися, одного разу навіть спалахнув тиф. Нераз і мое власне життя висіло на волоску. І до всього цього щоденна каторжна праця.

Часто роздумуючи в голодній розлуці, я прийшов до висновку, що в тих передсмертних корчах Німеччини найпевніший шанс вижити мали люди із зброєю в руках. Незалежно, з якою зброєю, німецькою чи радянською, але із зброєю. Лише з такими людьми рахувалися свої й чужі.

Більше з цих міркувань, а частинно й з романтичної фантазії, я записався до дивізії "Галичина", яка спочатку мене розчарувала, але далі наснажила ще більшим завзяттям вижити. В ній я закінчив війну і з нею прибув до Англії весною 1947 року.

А далі — звичайна буденщина, цікавого мало: влаштування в чужому світі,nostальгія за рідним стелом, примирення з чужиною, одруження, діти. І так рік за роком.

Після війни я звертався в наш Український, а теж і в Міжнародний Червоний Хрест, сподіваючись віднайти на Заході матір, брата та вітчима, а також Іринину сестру, Парису, та Людмилу Щуку. Поміщав оголошення в наших газетах, але ніхто не відізвався.

З еміграції я додому не писав і ніяких листів звідти не отримував, тому ѿ до цих пір нічого не знаю про долю своєї родини, інших вишнівців та Ірини Ірець.

Хотілося б також довідатися, як повелося молодшому

лейтенанту Грудьку, Миколі Штаку й Володимиру Кусю, та чи пережили війну Стручко й Сазонов, і чи повернувся безногий Федя до своєї добродійки Маланки. Хотілося б знати про почування й думки того старого донського козака під німцями.

Багато хотілося б довідатися, але заледве чи це здійсните. Доводиться лише деколи перебирати в думках минувшину та вгадувати, а як обернулися справи, якщоб отого чи отого дня я поступив так, а не отак? Така гра, гра без висліду. Але ще донедавна вона осилювала мене в такій мірі, що дітям і дружині забирало кілька хвилин, щоб достукатися до моєї свідомості.

Найбільше ця задума турбувала дітей.

— Тату, про що ти весь час думаєш?

— Про далекі, далекі дні...

— Навіщо?

— Бо старію, і хочу в деяких куточках побувати ще раз.

Тоді я розказував їм деякі епізоди і вони уважно слухали ніби казку. Зрештою, для них все це — чиста казка.

А для нас то були реальні шляхи й дороги, які ми сходили власними ногами і на яких знаходили і печаль, і втіху, і хороших людей, і лекучий біль. Всіляко бувало. І чомусь всього того, лихого і втішного, що було і що кануло в Лету, дуже жаль. Бува, спомин так охопить тебе, що й просльозишся. Мабуть, не так жаль всього пережитого, як молодості, яку ми залишили чи розгубили на тих далеких дорогах. Скільки ж їх було, тих доріг! І хоч всі вони залишилися за грубезною стіною часу, сантимент до них не слабне, як влучно підмічено у відомій вояцькій пісні:

...Нам оті дороги
Ніколи не забуть...

Англія, 1980-85

П О Я С Н Е Н Н Я

ВІЙСЬКОВИХ ТА ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ, РУСИЗМІВ, СОЛДАТСЬКОГО ЖАРГОНУ ТА НЕЗРОЗУМІЛИХ СКОРОЧЕНЬ

- автомат** — легка скорострільна рушниця
- амбразура** — вузький проріз в стіні, барикаді чи іншій загороді для обсервування ворога та стріляння
- баланда** — рідка, як вода, зупа
- Бенеш** — президент Чехословаччини
- блат** — система знайомств, переважно з вищими урядовцями, щоб швидше дістати дефіцитну річ чи позачергову услугу
- букса** — пристрій біля вагонного колеса для підливання мастил
- взвод** — чота
- “грізна служба” — НКВД
- Громов, Чкалов, Байдуков, Бєликов** — славетні пілоти в 30-х роках, одні з перших Героїв Радянського Союзу
- “губа” (жаргон) — гауптвахта, на якій відбували покарання солдати
- “газик” — вантажне авто, походить від ГАЗ —
Горьковський Автомобільний Завод
- галіфе — військові штаны
- “дігтяр” — ручний дисковий скоростріл системи Дегтярєва
- “добрість” — медаль “За боєвую доблесть”
- евакошпиталь — стаціонарний шпиталь подалі від фронту, але з якого тяжко ранені, якщо вони не піддавалися лікуванню, вивозилися ще в глибше запілля
- естакада** — мостове підвищення на шахтах для сполучення між окремими секціями
- залп** — синхронізований постріл з кількох рушниць чи гармат
- “ЗІС” — вантажне авто, означає Завод Імені Сталіна, Москва
- Ізба — російська хата з глини або дерева
- “ішак” — літак-винищувач серії “1-16”
- капітан** — сотник

каска — металевий шолом

кирзь — штучна шкіра, з якої шили солдатські чоботи

китель — парадний піджак для офіцерів чи чиновників

комбриг — ранга в Червоній Армії, скасована в 30-х роках,

командир бригади

комдив — ранга в Червоній Армії, теж скасована, командир дивізії

комполка — командир полка, вживався й тепер для означення посади

копер — вежа-опора на шахтах, на якій вмонтовані колеса для втримання канатів, що опускають і витягають кліті з шахтарями чи вагонетками

“кубик” — відзнака квадратної форми на ковнірі: один кубик — молодший лейтенант; два — лейтенант; три — старший лейтенант

кювет — рів для стікання дощової води вздовж дороги

“максим” — копісний кулемет конструкції Максіма, з водяним охолодженням

махорка — низькосортний тютюн з посіченого коріння та стебел

медсанбат — медично-санітарний батальйон, польовий шпиталь

“месер” — німецький літак-винищувач "Месершміт-109"

наряд — група солдат, відібрана для виконання окремого завдання чи несення специфічної служби

НП — Наблюдательний Пункт, спостерігальне укриття

“орел-решка” — дві сторони царських монет: орел — гербова сторона, решка — де значилася номінальна вартість монети; широко вживані і в радянському побуті, дарма що гербом уже не був орел, а земна куля

“отвага” — медаль "За боєвую отвагу"

перегон — відстань між двома залізничними станціями

пілотка — літня військова шапка в формі човника

полаті — настил з дошок в бідних ізбах на зразок широких нар; служили ліжком для всієї родини

помкомвзвода — помічник командира сотні

ПТР — проти-танкова рушниця

планшет — командирська течка для мап; воднораз служить підставкою для писання донесень

“рама” — німецький розвідувальний літак з двома фюзеляжами; з землі виглядав як прямокутник, звідси — рама

рація — військовий радіоприймач-надавач

рота — сотня

свайба — весілля

старшина — бунчужний; відповідальний за господарську частину сотні

тамбур — крайня частина товарового вагону на вигляд веранди, де містилося ручне гальмо

терикон — пірамідоподібна купа породи, вивезена з підземелля і звалена як непотріб

“ТТ” — пістоля конструкції Токарєва

“ФД” — паротяг серії “Фепікс Дзержинський”

“чемодан” (солдатський жаргон) — валізка; на солдатській мові — крупнокаліберне стрільно

“шабашник” — той, що підробляє “наліво”

“шпала” — відзнака прямокутної форми на ковнірі:
одна шпала — капітан; дві шпали — майор; три — підполковник; чотири — полковник

штик — багнет

